

Б3.3(5У3)
К25

ҲАКИМЖОН
КАРИМОВ

Д

**АВР
ВА
ИНСОН**

ҲАКИМЖОН КАРИМОВ

ДАВР ВА ИНСОН

ЎзРФА «ФАН» нашриёти
ТОШКЕНТ — 1992
«НУР» ИИЧБ

Мазкур рисолада ўзбек адабиётшунослигимизнинг муҳим жиҳати — насрда ритм, ахлоқ, ҳаёт ва конфликт, давр ва инсон, шунингдек, ишчи образининг шаклланиши, ривож ҳусусида фикр юритилади. Бу мавзудаги назарий фикрлар умумлаштирилди ва уларга муносабат билдирилган ҳолда асосий диққат ёзувчи маҳоратига қаратилди.

Научное издание

Хакимжон Каримов

ЭПОХА И ЧЕЛОВЕК

На узбекском языке

ЎзФА «Фан» нашриёти,
Тошкент, Черданшев кўчаси, 21.

ИБ № 6211

«НУР» — 1992. 700113, Ташкент, Катартал, 60

Кичик муҳаррир Ш. Аминова
Тех. муҳаррир С. Собирова
Мусахҳиҳ М. Назирова

Теришга берилди. 20. 05. 92. Босишга рухсат этилди 15. 09. 92. Қогоз
бичими 84×208^{1/2}. Школьная гарнитурада юқори босма усулида босилди.
Шартли босма табоқ. 6,72. Нашр табоқ. 8,1. Адади. 500. Буюртма № 2458.

К 4702620201
М 355 (04)—92

ISBN 5-648-01901-7

С ЎзРФА «ФАН» нашриёти, 1992

С «НУР» ИИЧБ, Тошкент, 1992

*Олти етимни якка ўзлари бо-
қиб вояга етказган муҳтарама
волидам Мавлон қизи Ҳабибага
бағишлайман.*

Му а л л и ф

БУНЁДҚОР ИНСОН — ДАВР КЎЗГУСИ

Социалистик жамиятининг ярим асрдан ортиқ тарихий фаолияти бевосита меҳнат кишиси — инқилобчи, янги жамият яратувчи инсон, яъни ишчилар синфи билан боғлиқ. Ҳақиқатан тарихга назар солсак, инсониятнинг бир умр орзуси ҳисобланган, яъни кишиларга бахт ато этувчи жамиятнинг юзага келишига интилишидан тортиб бугунги кунда ўзгариш юзага келишигача, социалистик тузумнинг иллатларига қарши курашда ҳам ишчиларнинг ўрни катталигини ҳис қилиш қийин эмас.

Адабиёт ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ. Ҳаётнинг ривожи адабиётнинг ривожини ҳам белгилайди. Ҳаёт ва жамият ривожига ишчи синфининг аҳамияти катта экан, демак адабиётнинг мазкур мавзуга мурожаати давр талаби ҳамдир. Сабаби шуки, ишчи образини яратиш ўз навбатида ўтмиш тарихини ёритиш ҳам демакдир. Негаки, тарихнинг тадрижий ривожи бунёдкор инсоннинг ривожланиш жараёни билан чамбарчас боғлиқдир.

Бизга маълумки, бадий адабиётнинг бош фаолият мавзуси инсон. У инсон орқали, яъни унинг руҳий дунёсини очиб бериш, шакл-шамойилини бутун борлиғи билан яратиш ила кишиларни эзгуликка чақиради. Энг яхши инсоний хислатларни киши қалбига жо қилади. Албатта, бунинг учун аввало ундан ўрганадиган фазилат бўлиши лозим. Бунинг яхши ҳис қилган адибларимиз илғор кишиларни, яъни ҳаётнинг ҳар томонлама мукамал, ўз даври учун янги одамларини қаҳрамон қилиб олишади. Тарихда бундай қаҳрамонлар ҳам ишчилардир. Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши муносабати билан Туркистон ўлкасида завод ва фабрикалар юзага келди. Уларга кўплаб маҳаллий аҳоли жалб қилинди. Маълумки, мазкур корхоналарда кўплаб илғор фикрли рус ишчилари ишлашарди. Уларнинг таъсирида маҳаллий ишчиларнинг қалби ҳам янги фикрлар билан йўғрилганлиги, яъни за-

монасининг илғор кишисига айланганлиги тарихдан бизга маълум. Бундан кўриняптики, адабиётга ишчи образини кириб келиши анча узоқ тарихга бориб тақалади, яъни совет адабиётида Горькийнинг «Она» романидан бошланган бўлса, 20-йилларга келиб мазкур темада яратилган асарларнинг сони ортди. Бунга мисол қилиб, В. Фоменконинг «Замин жасорати», Ф. Гладковнинг «Цемент», Л. Леоновнинг «Соть», В. Катаевнинг «Давр, олга!», М. Шагиняннинг «Гидроцентральный» романларини, шунингдек, В. Кетлинский, И.Эренбург, Ю. Кримов ва бошқаларнинг асарларини кўрсатиш мумкин. Бундай бир мавзудаги асарларнинг юзага келишини ўша пайтда мамлакатда қурилган қатор улкан оғир саноат корхоналари — Сталинград трактор заводи, Днепрострой, Туркистон — Сибирь йўли, Москва автомобиль заводи қабилар билан изоҳлаш мумкин. Бу даврда барча қардош республикалар қаторида Ўзбекистонда ҳам бир қанча саноат корхоналари қурилди: Фаргона тўқимачилик фабрикаси, Бўзсув гидростанцияси, «Ўртоқ» фабрикаси, механика заводи, кўн заводи. Биринчи беш йиллик даврида Ўзбекистонда Ўрта Осиё қишлоқ хўжалик машинасозлигининг тўнгичи «Ташсельмаш» заводи, шунингдек, Фаргона, Самарқанд марказий электр станциялари, Тошкент психиклик станцияси, Қодрия гидроэлектростанциялари ишга туширилди.

«Республикадаги энг йирик ва техника билан яхши таъминланган корхоналар, Қизил Шарқ заводи, Ильич номидаги завод, «Ташсельмаш», «Таштрам» ва бошқа заводлар ишлаб чиқариш техника кадрлари тайёрлаш мактабига айланди.

Ишлаб чиқариш техника зўлмасининг сафлари ишчилар, талантили танкилотчилар, социалистик мусобақа ташаббускорлари, зарбдор бригадаларда фаол қатнашувчилар ҳисобидан ҳам тўлдириб борилди. Саноат академияси, директорлар, директор ўринбосарлари, цех бошлиқлари, мастерлар курслари орқали ҳам саноат корхоналари учун раҳбар кадрлар тайёрлаш юзасидан катта-катта ишлар олиб борилди.¹ Мана шу жараён, яъни ҳаётда юз берган янгиликлар ўзбек адабиётига янги-янги мавзуларни, янги инсон образини, хусусан ишчи образини олиб келди. Дастлаб, бу мавзу ўзбек адабиётида поэзия жанрида ва ҳикояларда ўз аксини топди. Мазкур мавзуда С. Айний, Ҳамза, Зариф Башир, Шокир Сулаймон, Ғайратийлар самарали ижод қилдилар. Уларнинг ҳикояларида

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. III-том, Т., 1971, 524-бет.

ўша давр янгиликлари меҳнатда бахт топган оддий меҳнаткашлар образи тасвирланди. Ишчи синфнинг образи тасвирида социалистик жамият моҳияти киши онгига сингдирилди ва ҳаётда қўлга киритилган ютуқларда ишчилар синфнинг роли катта эканлиги очиб берилди. Шунингдек, инсонни камолатга, бахтга нима эриштиради, жамият ривожини учун қандай йўл тутиш керак, деган ғоя ҳаётдаги янгиликлар фонида талқин қилинди.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш лозим. Бу ҳам бўлса, ўша давр, яъни 20—30-йиллар сиёсати туфайли адабиётда бир тенденция етакчилик қилди. Яъни социалистик ҳаётни ўтмиш ҳаётдан афзаллигини кўрсатиш, таъкидлаш, янги тузумнинг тутган ишининг ҳаммаси тўғри, унинг бутун фаолияти халқ фаровонлигига қаратилган деган ҳақиқатдан узоқ бўлган фикрни киши онгига сингдириш тенденцияси. Шу даврда ёзилган қатор шеърлар, ҳикоялар, қиссалар ва романларда мазкур ғоя ўз ифодасини топди. Шеърларда тасвирланган қуёш, тонг, баҳорнинг гўзаллиги, жозибadorлигининг сабаби социализм қуёши, тонги, баҳори бўлганлиги учун деб талқин қилиндики, бундай фикрлар табиийки, ҳақиқатга зиддир. Бундай куракда турмайдиган фикр ишчи мавзусида ёзилган асарларда ҳам ўз ифодасини топди.

Мана шундай хусусиятга эга бўлган ҳикояларнинг аксарияти Мирмулла Шермухамедовнинг қаламига мансубдир. Унинг «Вақтсиз қурбон», «Букун байрам эди» (1920), «Коммунизм чечаклари» (1924) каби ҳикоялари ана шу типдаги асарлардир. Унинг дастлабки икки ҳикоясида — «Вақтсиз қурбон», «Букун байрам эди»да ишчи образи хира очилган. Ҳикоя қаҳрамонлари Охунжон ва Латифжонлар киши кўз ўнгиде жонли кишилар сифатида гавдаланмайдилар. Сабаби, улар ниҳоятда пассив характерга эга. Тўғрироғи улар ҳикояда фаоллик кўрсатмайдилар. Уларнинг хатти-ҳаракати муаллиф томонидан шунчаки баён қилинади. Оқибатда ҳар иккала қаҳрамоннинг ўтмиш изтироблари ва совет даврида ҳақиқий бахтга эришгани, келажак ҳақидаги ўйлари ҳам кишини ўзига жалб этмайдилар. Чунки киши ўзи тасаввур қилоладиган нарсаларга ишонади. Унга эътибор беради. Ҳар иккала ҳикоядаги воқелик шунчаки адибнинг баёни орқали ифодалангани учун кишида ёрқин тасаввур уйғотмайдилар. «Коммунизм чечаклари» ҳикоясида эса бу борада анчагина ютуққа эришган. Мазкур ҳикояда биз уч тақдирни кўрамиз, яъни Орифнинг отаси. Ориф ва унинг ўғли Алижон тақдирини. Орифнинг отаси бойлар қўлида меҳнатда елкаси эзилиб,

бирор рўшнолик кўрмай ўлиб кетади. Унинг ўғли Ориф ҳам шу тақдирга маҳкум бўлади. Узлуксиз машаққатли меҳнатдан касалга чалинади ва яна қайтиб оёққа турмайди. Лекин Ориф образининг ибратли томони шундаки, ёзувчи уни ҳаётнинг қурбонига айлантириб қўймаган. Унинг ўз жамиятидаги ноҳақликка, зулмкорликка нисбатан норозилиги ифодаланган. Тўғри — бу ҳол ҳикояда жуда заф ҳолда кўринади. Лекин шундай бўлса-да, давр нуқтаи назаридан қарасак катта аҳамиятга эгадир. Чунки Орифнинг касал бўлиб ётганда айтган гаплари, асарни ўқиган кишига ўз таъсирини ўтказди. Алижон, яъни Орифнинг ўғли ҳақиқатан бахтга эришади. У революция қуёшини кўришга муяссар бўлади. Ҳикоянинг муҳим хусусияти инсоният бахтга ҳаётдан нолиш, унга тилда норозилик билдириш билан эришмайди, кураш орқали эришади деган ғоянинг киши онгига сингдирилишидир.

Зариф Башпирнинг 1927 йилда ёзилган «Ҳорманг» ҳикоясида ҳам мана шундай манзарани кўрамиз. Унда икки деҳқоннинг иш услубини бир-бирига таққослаш орқали янгиликнинг афзаллигини, яъни техникага таянган меҳнат кишинининг меҳнат самарасини, ютугини кўрсатиб беради. Каримжон билан Раҳматларнинг ҳар бирини ўн икки танобдан ери бор. Каримжон ерини эски услубда омон билан ҳайдайди. Қўлда ишлов беради. Раҳмат эса ҳаётга кириб келган, янги ҳаётнинг самараси бўлган тракторни ўзлаштириб, ерини у билан ҳайдайди. Оқибатда Каримжон ва унга ўхшаганлар ерини ҳайдаб бўлгунча, у экиб бўлади. Каримжонлар дин пешволарининг машинада экилган экин кам ҳосил бўлади, деган гапига ишонишади. Ўғжани кузда санаш керак, деган ақидага амал қилиб, кузни кутишади. Лекин иш улар ўйлаганча бўлмайди, ҳосил олишда ҳам Раҳмат улардан ўзиб кетади. Улар Раҳматдан ўз тажрибасини ўртоқлашишни илтимос қилишади. У «Камбағал деҳқон» газетасида чиққан «Культиватор» деган мақолани ўқигани ва унда айтилган гапларга амал қилганини сўзлаб беради. Зариф Башпирнинг «Ипак кўйлак» (1927) ҳикояси ҳам шу каби воқеага бағишланган. Унда инсон ҳаёти ва турмушида рўй берган янгилик замоннинг янги авлоди нигоҳи орқали очиб берилади. Авваллари ҳамиша маънос юрадиган Тошмат ака инқилобдан сўнг ерли, сувли бўлгач, турмуш тарзи ўзгарди. Қадди ҳам тикланди. Энди у илгаридек ғамгин эмас, бадки қувноқ, ҳаётдан мамнун юради. Ма-

на шу янги ҳаёт Эшматни ҳам тарбиялайди. У совет мактабида таълим олиб, деҳқончилик ва ипакчиликнинг янгича агротехника қондаларини ўрганади. Мазкур кўрсатмаларга тўла амал қилса, унинг оқибати қандай бўлишини тўла англаб етади. Хулоса қилиб айтганда, «Зариф-Башир асарларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, ёзувчи кўпинча бир типдаги, аммо тушунчаси ҳар хил бўлган кишилар ёки оиланинг ҳаётини таққослаб, ундаги илгор тенденцияни кўрсата билади ва яхлит, конкрет хулосалар чиқаради. Деярли ҳамма асарларида эскилик ва унга ёпишиб олган кишиларнинг эски дунё билан баробар чириб бориши, муқаррар ҳалокатга учраши, эскилик билан янгилик ўртасидаги кескин кураш, гарчи дастлабки пайтларда кучсиздек бўлиб кўринса ҳам, оқибат-натижада янгиликнинг устун чиқишини конкрет фактларда кўрсатади.»¹ Унинг «Энди тушунди» (1927), «Оғилхонада» (1927) ҳикояларида ҳам янгиликнинг эскилик устидан ғалабасини, янги тузум одамларни қайта тарбиялаётганлигини конкрет воқеалар тасвири орқали акс эттириб берилганлиги билан диққатга моликдир.

Маълумки, адабиёт давр тенденциясини омма оингига етказишда биринчи таъсир омилли ҳисобланади. 20-йилларда жамият олдида бир мақсад турарди. Бу ҳам бўлса социалистик жамиятнинг моҳиятини киши оингига сингдириш. Мазкур ҳикояларнинг ўз даврида тутган ўрни худди мана шу нарса билан белгиланади. Яъни жамиятда юзага келган янгиликларни инсон оингига сингдириши билан. Шу маънода Зариф Баширнинг ҳикоялари 20-йиллар адабиётида ўз ўрнига эгадир.

Ҳайратийнинг «Тиланчи хотин» (1927) ҳикоясида юқоридаги ҳикояларга нисбатан ишчи образи тўлароқ ва кенгроқ тасвирланган. Лекин илгарй сўрилган гоё бир хил. Бундан ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чупки янги тузумнинг афзаллигини очиб бериш замоннинг давр тақозоси эди. Ҳикоянинг бош қаҳрамони Дилбар. У ёшлигида ота-онадан етим қолиб, бировларнинг қўлида минг азобда тарбия топади. Бўйи етгач амакиси томонидан севмаган йигитга узатилади. У ерда рўшнолик эмас, фақат хўрлик кўради. Оқибатда эридан ажраб, бошқа юртга кетади. У ерда тиланчилик билан куп кечиради. Революциядан кейин «Хотин-қизлар шуъбаси»га учрашади, шуъба уни тўқимачилик фабрикасига ишга жойлайди. Дилбар

¹ *Аҳмад Алиев*. Ижод ва изланишлар. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1976, 21-бет.

у ерда ўз бахтини топиб, ёрқин ҳаёт кечиради. Жамиятнинг илғор кишисига айланади. Кўриб ўтганимиздек мазкур ҳикояда ҳам юқоридаги ҳикоялар каби соф ишчи фаолияти акс эттирилмайди, балки қаҳрамоннинг ишчига айланишига бўлган этапи қаламга олинади. Лекин шунга қарамай, бош қаҳрамон Дилбарнинг тортган изтироблари, у тўқнаш келган ҳаётдаги адолатсизликлар тасвирида жамиятдаги социал нотенглик ҳамда ижтимоий зиддиятлар моҳияти очилади. Мазкур ҳол, шунингдек, Дилбарнинг меҳнатда бахт топиши, унинг фабрикада ишлаши фақат янги тузум туфайлигина эканлиги сюжет линияси орқали киши онига сингдирилиши ўша давр учун муҳим ҳодиса ҳисобланарди ва катта аҳамиятга эга эди. Мазкур ҳикоянинг яна бир муҳимлиги адабиётга янги типдаги қаҳрамоннинг кириб келишидир.

Ғайратнинг «Иккинчи пичоқ» ҳикоясидаги Мушаррафхон тақдири ҳам Дилбар тақдирига ўхшаб кетади. Мушаррафхон ҳам бойлар қўлида эзилади, хўрланади. Инқилоб шарофати билан «хотин-қизларга махсус очилган курслардан бир-иккитасини тугатиб, оз замон ичида олган онг-билим хотин-қизлар ичида ишлаш қобилиятига эга» бўлади. Мазкур ҳикоянинг афзаллиги тафсилотга кўп берилмаганлигидир, шунингдек баёнчиликдан кўра тасвирга эътиборни қаратилганлигидир. Муҳими, Мушаррафхоннинг илғор аёлга айланишида таниқ омилнинг таъсирини ишонarli кўрсатилишидир. Хусусан, фаол рус аёли Карлованинг ўтказган таъсири хатти-ҳаракатига ҳаётийлик бағишлаган.

Йигирманчи йиллар охирига келиб ёзувчилар аста-секин маҳорат сирларини ҳам ўзлаштирдилар. Бу даврда ёзилган асарларда олдинги асарлардаги каби ишчи-фаол қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати баёнда ҳикоя қилинмай, тасвирда кўрсатишга, шунингдек, уларнинг руҳий дунёси, психологиясини очиб беришга ҳам эътибор берилга бошлади. Албатта, бундай ҳикоялар кишиларни меҳнатга онгли ёндашишларида, уни бахт омилкори деб билишларида, коллективчилик, ташкилотчилик руҳида тарбияланишида сезиларли таъсир кўрсатди. Шундай асарлардан бири Хусайн Шамснинг «Артелда байрам» ҳикоясидир. Ҳикоя бош қаҳрамони Ғайратийнинг ҳикоялари каби аёл—Саидахондир. Саидахон артелга ишга келган дастлабки кезларда жамоатчиликка аралаша олмайди. Улардан ўзини тортади. Сўзсиз бу нарса унинг ишига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Лекин жамоат уни ўз ҳолига ташлаб қўймайди, бағрига олади. Энди унинг характерида

олдинги тортинчоқлик ўрнига фаоллик пайдо бўлади. У ўзидаги бу хусусият билан бошқаларга ўрناк бўлади. Оқибатда артелда энг фаол, илғор ишчига айланади. Ҳамма ундан маслаҳат сўрайди, унга ишлари тушганда Саидахон деб эмас, «Союз она» деб мурожаат қилишади. Мазкур ҳикояни ҳам ўша даврнинг сара асарларига кiritиб бўлмайди. Лекин ишчи образини яратишда реалистик йўлдан борганлиги, яъни характернинг шаклланишида ташқи омил жамоатнинг ўрни анча изчил кўрсатилганлиги билан олдинги ҳикоялардан устун туради. Лекин тил хусусида бу гапни айтолмаймиз. Сабаби шуки, қаҳрамонларнинг тили индивидуаллашмаган. Барчаси бир хил — ёзувчи тилида гапирди. Маълумки, тилнинг ўзига хослиги, гап манераси қаҳрамоннинг маънавий оламини ёритишда, унинг характерини белгилашда, савияси ва дунё қарашини англатишда, муҳими уни бошқалардан ажраб турадиган томонларини ҳис қилишда катта роль ўйнайди. Мазкур ҳикояда биз худди мана шу ҳолатни кўрмаймиз.

Адибнинг «Ўзгариш» (1931) номли ҳикояси ҳам ишчи ҳаётига бағишланган. Унда ўзбек ишчисининг босиб ўтган ҳаёт орқали ўтмиш билан бугунги ҳаётини таққослайди. Ўтмишда киши ҳар қанча огир меҳнат қилишига қарамай турмуши ўз ҳолича қолса, бугунги кунда меҳнат камолатга эриштирувчи, элда обрў топтирувчи омил эканлиги ишонарли қилиб тасвирланган. Ҳикоянинг бош қаҳрамони завод ишчиси Розик. У зарбдор меҳнати туфайли мастерликка кўтарилади. Иш суръатини кундан кунга ошириб боради. Бу ҳол эса обрўсига обрў қўшади. Унинг бевосита фаоллиги, ташаббускорлиги туфайли заводда иш жараёни жонланади. Ишчилар ўртасида социалистик мусобақа жорий қилинади. Розикдаги ҳар томонлама ўзгариш унинг дўсти Кимсапбой нигоҳида ёзувчи томонидан яхши очиб берилган. Ҳикоянинг муҳим аҳамияти ва тарбиявий кучи янги жамиятнинг янги-ташаббускор, фаол, кузатувчи эмас, яратувчи инсон образини яратилишидир. Албатта, бу нарсa ёзувчининг ҳаётга яқинлиги, ҳаёт тенденциясини чуқур англаши билан белгиланади.

Ойдин Собированинг «Бечора» номли ҳикоясида улғур Октябрдан олдинги ишчилар ҳаёти, уларнинг турмуши ғоятда таъсирли инкишоф қилинган. Мазкур ҳикояда воқеа баён қилинмайди, балки аниқ картинада тасвирланади. Оқибатда маълум халқнинг ўтмишдаги ҳаёти бутун мураккаблиги билан киши кўз ўнгиде гавдаланади. Ойлада эр-хотин тиним билмай ишлайди. Хотин дўппи ти-

кади, эр дегрезлик қилади. Иккала иш ҳам кишининг тинкасини қуриладиган юмушдир. Лекин шунга қарамай, уларнинг рўзғорида доимо етишмовчилик. Сабаби улар меҳнатларига яраша ҳақ ололмайдилар. Эзувчи синф вакиллари ишлари битгунча ўзларини минг оҳангга солади, иш битгач тулкидек айёрликка ўтади. Қўли гул аёлга буюртма беришганда «янги нусхадан бўлсин, ҳеч ким ҳали киймаган, бошқа куёвларда кўрилмаганидан тикиб беринг. Нима десангиз шуни берамиз, чит десангиз чит, пул десангиз пул» деган бойвучалар иш битгач, «гули қийшиқ, ипакларининг ранги келишмайди, айтганингизни бера олмайман, мен буюртгандек тиккан бўлганингизда молим эмас, жонимни ҳам берардим» деб ярим-ёрти ҳақ ташлаб кетадилар. Оила соҳиби Турғунбой аканинг аҳволи ҳам бундан ортиқ эмас. У «ҳар куни эрта билан чиқиб кетиб, хуфтонга яқин ҳориб, чарчаб келади. Дегрезларнинг кўмирини, чўянини ташийдди, қолипини қуяди. Гудаз бўлган кунлари «ҳа» дегудек ҳоли қолмайди»¹. Мана шундай тинимсиз меҳнат қилса-да, турмуши ночор, топган пули ҳеч нарсага етмайди. Тузукроқ пул топиш учун ҳеч бир гудаздан қолмайди. У кетма-кет икки кун гудазга қатнайди. Тинка-мадори қуриган Турғунбой ака Норматҳожиникида бўлган гудазда «зўрга ўн-ўн беш марта қатнашга чидаш берди. Кейин бутун дармони қуриди шекилли, бирдан қўлидаги чўмичи билан муккасидан йиқилиб тушди». Баданларига чўғлар ёпишиб қолади. Турғунбой ака мазкур воқеадан кейин беш ой ўрнига михланиб ётгач, вафот этади. Бу вақт ичида оила боршудидан айрилиб, ўликни кўмиш учун Норматҳожидан ҳовли жойини гаровга қўйиб пул қарз олади. Ҳикоя Турғунбой ака хотинининг қўйидаги ноласи билан тугайди: «Болам билан энди қайёқларга тентирайман. Бир қўлим бир тепа бўлиб қолди, — деб эрининг бошида уввос солиб йиғи бошлади... «Ўтмишда бундай аянчли манзара бир оиланинг бошида эмас, балки минглаб хонадоннинг бошида шу кўлфат эди. Адиба бир оила мисолида худди мана шу ҳолатни очиб беролган. Гудаз томоша қилаётган қиз нигоҳи ва сўзларида бу нарса аниқ ўз ифодасини топади. Демак, Ойдин Собирова ҳикояда ўз мақсадига эришган. Агар биз ҳозирги кун ишчиларининг турмушини, уларнинг меҳнат орқали топаётган обрў-эътиборини мазкур ҳолатга солиштирсак, уларнинг иш жараёнида бирор кор-

¹ *Ойдин. Гулсанам*. Тошкент. Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985, 42—43-бетлар.

ҳол бўлиб қолса, давлат томонидан бериладиган ёрдамни эсга олсак, бугунги кун ҳаётимизга меҳримиз янада ортади. Турғунбой акага, унинг oilасига бўлган ачиниш ҳисси қалбимиздан узоқ кетмайди. Демак, қалбимизда ўзгариш ясайди. Ҳикоянинг аҳамияти худди мана шундадир.

Абдулла Ҳаҳҳорнинг 1935 йилда ёзилган «Қанотсиз читтак» деб номланган ҳикояси ҳам ишчилар ҳаётидан олиб ёзилган. Ҳикояда икки ишчи образи яратилган. Бир Набиғул. «Унинг асли исми Наби. Ўзининг ашуласи, чолғуси ва қизиқчилиги билан суҳбатларни гуллатгани учун маҳалладаги улфатлари уни «гул» — «Набиғул» деб атаган. Иккинчиси Қодир. Набиғул ишга кечикиб келади. Сабабсиз ишдан қолади. Шундан уни ишда қўними йўқ. Унинг охириги қўним топган жойи Қодир ишлайдиган завод. Лекин эски одатини қилиб, бу ерда ҳам ишга келмагач, цех комсомоллари деворий газетасининг «Викторина» ўйинида «Читтак» ким ва у нима учун эрталаб наҳорда бир ипёла совуқ сув ичади» деган савол билан ишчиларга мурожаат қилади. Набиғул — «Читтак» ўзи эканини овқат вақтида» билади. Ишчиларнинг кулги билан қараш, кекса ишчининг ибратли гаплари Набиғулда ҳеч ўзгариш ясамайди. У бу истеҳзоларни майнабозчилик билан енгилга уринади. Хусусан, кекса ишчининг «заводдан-заводга сакраб нима излайсан?» — деган саволига Набиғул қўйидагича ҳаракат қилади: «Набиғул нима дейишини билмай у ёқ-бу ёққа қаради, сўнгра, икки қўлини икки сонига тап-тап урди-да, баланд, ингичка товуш билан хўроз бўлиб қичқирди. Ғовур босилди. Бир лаҳза жимликдан сўнг, кулги кўтарилди. Набиғул югурганча ошхонадан чиқиб кетди». Шундан сўнг ўзини «безбет» деб қўйган илғор ишчи устидан Қодирга шикоят қилади, нима сабабдан ишга кечикиб ва сабабсиз ишдан қолишини айтади. Ўзининг ушбу гапларининг тўғрилигини исботлаш учун, уни шапбаликка ёзишмаганлигидан шикоят қилади. Шапбаликка рўйхатга олган киши билан жанжаллашади. Набиғулнинг мазкур ҳаракатларини ўқиган китобхон уни қандай одам деб баҳолашда иккиланиб қолади. Лекин ҳикоя ниҳоясига етгач, мазкур ҳол ёзувчининг қаҳрамонини руҳий дунёсини, шакл-шамойилини бутун борлиги билан очиқ беришдаги услуби эканлигини англайди. Ҳақиқатан ҳам Абдулла Ҳаҳҳор ўз қаҳрамонларининг характерини яратишда ортиқча эпитетлардан, баёнчиликдан қочади, ўз позициясини тўғридан-тўғри аңлатмайди. Қаҳрамонининг кимлиги, у

қандай одамлигини хатти-ҳаракати, тутган иши, гапириш манераси, фаоллигида кўрсатди. Набиғул образи ҳам худди мана шундай услубда яратилган. Шунингдек, Абдулла Қаҳҳор ўз қаҳрамонларининг характериини очишда кўпинча муқояса қилиш услубини қўллайди. Яъни хатти-ҳаракатлари кишида нафрат уйғотувчи киши образи билан ёнма-ён тутган иши, хатти-ҳаракати ибратли киши образини биргаликда тасвирлайди. Бу услубнинг фазилати шундаки, унда икки образнинг ўзига хослиги ёрқин очилади. Мазкур ҳикояда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Набиғулга нисбатан Қодир ана шундай образдир. У илғор ишчи. Заводда ҳамма ҳурмат қилади. Уни яқин ўртада цех бошлиғи бўлишини Набиғул қаёқдандир билиб олади. Шундан унга яқинлашини йўлини қидиради ва топади. Қодирни унга таклиф қилади. Худди мана шу воқеадан биз Набиғулнинг кимлигини билиб оламиз. Уни Қодирга ўнкалаб айтган гапларининг бари сохта эканлигини, аслида ишчи номи ниқоби остида ўзининг кирдикорларини бекитиб юрувчи қаллоб, отарчи, савдогар эканлигини англаймиз. Мазкур эпизодда унинг акаси ҳам бир жойда ишламайдиган, Қодирга ўхшаган меҳнатқани, содда кишиларга тузоқ қўядиган бозор киписи эканлиги билинади. Қодирнинг хотини 80 сўмга олмаган сичқон еган рўйжаши унга 120 сўмга ўтказди.

Ҳикоянинг муҳим аҳамияти унинг тарбиявий кучга эга эканлигидир. Ҳикоянинг тарбиявий кучи бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Биз бугунги кунда ҳам завод ва фабрикаларда ишчи номи билан иш кўрувчи бозор «опчилларини», ишчи деган муқаддас номга доғ тушуриб, ичкилик туфайли ишга келмовчи одамларни учратамиз. Уларнинг аксарияти Набиғулга ўхшаган ўз айбни усталик билан яширадиган сўзамол бўлишади. Ҳикоя бундай кишилардан эҳтиёт бўлишга, уларга яқинлашмасликка ундайди, огоҳлантиради. Меҳнат интизомига риоя қилиш инсоният тарихида бутунлай янги жамият бўлган социалистик жамият ташкил топган кундан бонглаб ҳар бир совет гражданининг муҳим бурчи қилиб қўйилган. Чунки интизом жипс уюшқоқликни ва муштаҳкам бирлиكنи белгилайди, шунингдек, интизом бор ерда шароит ҳам бўлади. Ушбу ҳикоя 30-йиллардаги ишчилар ҳаёти, уларнинг характери баёнда эмас, тасвирда очиб берилгандиги, кишининг касби-корига хос психологияси усталик билан ичкишоф қилиниши билан ҳам муҳимдир. Агар хулоса қилиб айтадиган бўлсак, мазкур ҳикоя мавзусидан ташқари, гоёвий ўткирлиги ва бадиий-

лиги билан ҳам 30-йиллар ҳикоячилиги ривожда муҳим роль ўйнади.

30-йиллар ўрталарига келиб адабиётда катта сифат ўзгаришлари юз берди. Мавзу торлигига барҳам берилди, бадийликка эътибор кучая бошлади. Олдингидек янги тузумнинг афзаллигини бир кишининг меҳнатда бахт топишлиги орқали кўрсатилмасдан, энди совет воқелигини ҳаққоний ифодалаш, ҳаётдаги муҳим ўзгаришларни кенг идрок қилиш, жамиятдаги қарама-қаршиликларни партиявий позицияда туриб теран ҳис қилиш. энг асосийси янги совет кишининг образи баёнида эмас, балки хатти-ҳаракатда, фаолиятда атрофлича тасвирлаш каби масалалар бадий маҳорат сирлари орқали инкишоф қилина бошлади. Адиблар ўз олдиларига мана шундай талаб қўйган ҳолда ижод қила бошладилар. Адабиёт олдига бундай тенденцияни қўйилиши социалистик воқеликни жадаллик ила ўсиши, ривожланиши билан боғлиқдир. Янги жамиятнинг мана шундай тезкорлик билан тараққий этиши янги инсонни вужудга келтирди. Бу янги инсон эса — ҳаётдаги янгилик ва ўзгаришларни ўзида мужассам этувчи шахсдир. Чунки янги жамият ҳамиша янги инсонни яратади. Янги инсоннинг образини адабиётда ҳаққоний гавдалантириб беришнинг ўзи эса адиблардан кўн нарсани — чуқур билим, ҳаёт янгиликларини теран ҳис қилишни, ўзи қаламга олаётган давр одамларининг ҳаётини, фаолиятини яхши билишни ва энг муҳими катта маҳоратни талаб қилади. Коммунистик партия ҳам ўз навбатида барча совет ёзувчилари олдига инсоннинг кўпқиррали фаолиятини юксак бадийлик ила реал тасвирлашни вазифа қилиб қўйди. Бу даврга келиб, барча совет ёзувчилари қаторида ўзбек ёзувчилари ҳам бу масалада жиддий ютуқларни қўлга кирита бошлади. Улар буни йирик жанрларда атрофлича кўрсатишга киришдилар. Бу даврда Мажид Усмоновнинг «Дин», Аҳмад Жўранинг «Сиртмоқ қирқилди», Ҳусайн Шамснинг «Мармар лавҳа», Ғайратийнинг «Оқин ҳурқми» каби қиссалари ёзилдики, бу қиссаларнинг барчасида ишчи образи ўз ифодасини топди. Бироқ шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур асарларнинг ҳам асосида бутунлай ишчи ҳаётини тасвирлаб бериш ётмайди, балки у гуркираб ўсиб келаётган Ватанин кўролмай уни ичдан ёмиришга уринаётган янги тузум душманларига қарши кураш, уларнинг ҳақиқий башараларини очиб ташлаш каби мураккаб масалалар билан қоришиқ ҳолда қаламга олинади. Лекин шундай бўлишига қарамай, бу асарларда ишчи фаолияти етакчи-

лик қилади. Яъни янги тузумнинг моҳиятини тушунган, уни яратувчиси, даврнинг илғор кучи сифатида кўринади. Аслида ҳам шундай эди. Демак, ёзувчилар тўғри йўлдан боришган. Улар асарларининг аҳамияти худди мана шу нарса билан белгиланади.

Ғайратийнинг 1931 йилда ёзган «Оқин ҳукми» қисса-сида биз худди мана шу ҳолни кўрамыз. Қиссада персонажлар анчагина. Лекин ёзувчининг асардаги асосий ғояси Ойниса ҳамда Ҳайдар образи орқали берилади. Қисса қаҳрамонлари фаолиятида ва уларнинг қисматида давр руҳи ҳамда зиддиятлари очиб берилади. Агар биз Қосимжон, Иқболой, Ойниса, Ҳайдар, Рўзвон хатти-ҳаракати, тутган иши, интилишларида бугунги фаровон кунимиз осонлик билан юзага келмаганлигини уқсак, Маҳмудхон, Нормат чаққон, Ғуломбойвачча, Шомақсуд домла образлари тасвирида эса ички душманларнинг ҳақиқий башараси фош қилинади. Уларнинг қўпоровчилик ҳаракатлари тасвирида даврнинг мураккаблиги қайд қилинади.

Қиссада Маҳмудхон ва Ойниса образи фаол ҳаракатда тасвирланади. Адибнинг бундай тасвирлаши бежиз эмас. Чунки бу икки образ икки синф вакилидир. Маҳмудхон совет тузумига қарши олиб борган зараркунандачилик ва қўпоровчилик ишларида янги тузумни эмас, балки ўз синфи қолдиқларини емириб бораётганини ҳис қилсак, Ойниса сиймосида эса янги жамиятни гуркираб ўсаётганини қалбан туямиз. Ёзувчи икки образ тимсолида худди мана шу масалани чуқур очолган. Янги жамият Ойнисага бахт ато этган бўлса, у ўз навбатида шундай жамиятни ривожлантиришга, такомиллаштиришга интилади. Чунки социалистик тузумда инсон билан жамият бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Улар бирини-бири ривожлантиради. Ойниса илғор ишчи. Кунлик нормасини икки юз фоиз қилиб бажаради. Нуқсонли маҳсулот яратишга қарши курашади. Унинг жонқуярлиги туфайли нуқсонли маҳсулот ишлаб чиқаришнинг олди олинади: «Кабинетда цех бошлиғи билан токаръ Ойниса нима тўғрисидадир гаплашмоқда эдилар. Мазутли қўлларини стол устига уриб гап уқтириб турган Ойниса Ҳайдарни кўриши билан вазиятни бузмасдан унга томон бурилди:

— Мапа кўрдингизми, ўртоқ Ҳайдар, — деди стол устидан уч-тўрт чўяп валикларни олиб. — Қандай қилиб буларни станокда ишлаб чиқариб бўлади. Ҳозирнинг ўзида йигирма тўртта валик учун Раянинг учта сверлоси сипиб, биттаси тамом куйиб, ишдан чиқди. Икки кундан бери шундай ярамас аҳвол давом этмоқда».

Ойнисанинг фаолияти бу билан чекланмайди. У заводдаги ўпирилишдан қаттиқ қуюнади. Бунинг сабабчилари кимлигини топишга киришади. Чунки у янги тузумнинг яратувчилари сафида бўлишнинг моҳиятини, унинг самарасини англаб етган. У ҳар қадамда хавф-хатар, ҳар қадамда ўлим шарпаси кезиб юрса-да, ҳаётга неқбинлик руҳи билан боқади. Сабаби, унга бахт калитини тутқазган жамиятнинг ўзи неқбинлик асосига қурилган. Ғайратий ўз асарида худди мана шу масалани илгари суради. Шунингдек, халқ билан бир сафда бўлган шахснинг келажаги қандай бўлишлигини Ойписа образининг тадрижий ривожда ишонарли очиб беради. Бевосита Ойнисанинг ташаббуси билан мазкур камчиликларни аниқлаш бўйича учлик комиссияси тузилади. Бу комиссияда ҳам Ойниса жонбозлик қилади, заводдаги ўпирилишнинг сабабларини аниқлайди. Комиссия текширувининг натижасини мажлисда гапирди:

— «Бизнинг цехда Азизов, Винокуров каби зараркунандалар бор бўлганидай, механика цехига ҳам бой боласи Ёсмон Маҳзумов деган ётлар вакили жойлашиб олган. Большевик сезгирлиги билан ишчи назорати остида шундай ифлослар билан курашишимиз керак. Бундай кишилар бошқа завод-фабрикаларда ҳам учраши мумкин. Биз улар билан курашиб келдик ва курашаверамиз. Бироқ заводдаги ўпирилишлар сабабчилари Ойнисадан ўч олишади. У станогига патрон ўрнаштираётган пайтида Азизов станокни юргизиб юборади: «Қушдек учиб, электр рубильнигини тушпиришга муваффақ бўлган» Ивашкин туфайли Ойниса омон қолади. Қисса қуйидаги эпизод билан тугайдики, бу эпизодда янги тузум бунёдкорларининг меҳнати самарасини, уларнинг аниқ қиёфасини кўз олдимизга келтирамыз: «Заводнинг кенг саҳнасида очиқ ҳавода ремонтдан чиққан йигирмадан ортиқ тракторларни кўклам экин компаниясининг зарбдор бригадалари кўриқдан ўтказаятирлар. Кўриқ биринчи сменанинг иш соати келгунча давом этди. Тузатилган тракторлар колонаси колхоз далаларига узатилди.

Заводнинг темир дарвозаси очилиши билан қатор тракторлардан биринчисининг бошқарувчиси, кечагина касалхонадан соғайиб чиққан, кўклам экин компанияси зарбдор бригадасининг аъзоси — ишчи Ойниса эди».

Қиссада бош образ бутун асар воқелигига етакчилик қилмайди. У асарнинг охири бобларида фаоллашади. Лекин шунга қарамай жамиятнинг илғор кучи, унинг бунёдкорлари янгиликни тез илғаб, унга ўз ҳиссасини

қўшувчи, муҳими соф виждонли, ҳалол, тузумнинг моҳиятини тўғри идрок этувчи кишилар сифатида гавдаланади-ки, бу муаллифнинг сўзсиз ютуғидир. Бироқ очиқ эътироф қилиш керакки, қиссада воқеаларнинг изчил тасвирлаш, образларнинг реал қиёфасини яратиш, уларнинг тадрижий ривожини бериш жиҳатидан бир қатор заифликларга эга. Муҳим драматик воқеалар жуда жўн ҳал қилинган. Демак, тарихийлик принципіга амал қилиш ҳам асарда изчил эмас. Ҳатто Иқболойнинг ўртадан олиб ташланиши ҳам Маҳмудхоннинг гумдон қилинган деган сўзи билан китобхонга аён бўлади. Албатта, ҳамма нарсага ўз даври нуқтаи назаридан ёндашиш керак. Биз ҳам қиссага ўша давр нуқтаи назаридан ёндашсак, асар ўз заминидан кўтарган масаласининг актуаллиги билан ўз даври адабиётида муҳим ўрин тутганлигини англаймиз.

Аҳмад Жўранинг «Сиртмоқ қирқилди» (1932) номли асари ҳам ишчилар ҳаётидан олинган. Қисса гарчи ишчилар ҳаётига, тўғрироғи саноат мавзусига бағишланган бўлишига қарамай, унда мазкур воқелик атрофлича очиб берилмайди. Асарда кўпроқ совет ҳокимияти юзага келишининг дастлабки кунларида, мазкур тузумни кўролмайдиган кишиларнинг совет орган ва ташкилотларига суқилиб кириб олиб, тузумни ичдан емиришга уринишлари, бироқ бутун ҳаракатларининг зое кетиши ҳикоя қилинади.

Қисса сюжети кўп тармоққа эга, воқеа-ҳодисалар бир жойда кечмайди. Москвадан Лондон ва Парижга кўчади. Қиссанинг бош қаҳрамони профессор Рамзиндир. У асли буржуа зиёлиларининг вакили, буржуа тузумига хайрихоҳ, совет тузумини бутун вужуди билан ёмон кўрадиган шахс. Лекин у ўзининг асл башарасини яшириб, ниқоб остида Москва тепло-техника институтига профессор лавозимида ишга жойлашиб олган. У ўз доирасига профессор Ларчиф, Яноф каби нияти бузуқ буржуа зиёлиларини тортиб, мамлакатда оғир саноатни ривожлантиришни бирдан бир вазифа қилиб қўйган. Биринчи беш йиллик иланини йўқ қилишга ҳаракат қилишади. Улар қисман бўлса-да, ўз ниятларига етишади. Боқудан Ботумига борадиган нефть қувурини ишдан чиқарадилар. Оқибатда эллик вагон тозаланган нефть исроф бўлади. Рамзинлар бу билан ҳам чекланмасдан Донбасс кўмир қонида ҳам бузғунлик ишларини олиб борадилар, яъни кўмир қазувчи машиналарни ишдан чиқарадилар. Оқибатда аячагина ишчининг ҳалокатига сабабчи бўлишади. Донбассдаги

ишлари билан уларнинг мақсади ишчилар ўртасида совет давлатига нисбатан норозилик кайфиятини уйғотиш эди. Бу воқеаларнинг барчаси тепасида Рамзин туради. Улар совет делегацияси составида Лондонда бўлган жаҳон энергетиклар қурултойига ҳам боришади.

Совет халқи ва ички органларининг сезгирлиги оқибатида уларнинг кирдикорлари фож бўлади. Асарнинг биз ҳикоя қилиб берган қисса сюжетидан кўриниянтики, унда кўзга яққол ташланадиган бирор ижобий, яъни ишчи образи йўқ. Лекин шунга қарамай, биз асарда ишчиларнинг меҳнатини, уларнинг қиёфасини ҳис қиламиз. Нефть қувурини қуришда, Донбасс кўмир конида ишлаётган ишчиларнинг фаолияти, уларнинг меҳнати эпизодик ҳолда тасвирланишига қарамай, мамлакатда саноатнинг ривожланиб келаётганини, бу шу даврнинг илғор кишилари бўлган ишчилар меҳнати туфайли бўлаётганлиги ҳақида аниқ тасаввур берадики, бундан бу қиссани мазкур ишда тилга олиб ўтмасликнинг иложи йўқ.

Қиссага умуман баҳо берадиган бўлсак, бадний жиҳатдан анча бўш. Биринчидан, композицион жиҳатдан жуда тарқоқ, воқеа-ҳодисалар бир-бири билан мантиқан боғланмайдди. Иккинчидан, асарда тасвирдан кўра, баён кучли. Рамзинлар ҳамма нарсага жуда осонлик билан эришади. Лондон ва Париждаги воқеалар гойта хира ва ишонарсиз. Учинчидан, асар воқеалари бутунлай саноат корхонасида кечади, лекин шундай бўлишига қарамай, ишчи отрядининг мазкур воқеаларга бўлган муносабатини, уларнинг фаолиятини кўрсатмаслик асарнинг жиддий камчиликларидандир. Тўғри, юқорида айтиб ўтганимиз каби ҳар бир асарга ўз даври нуқтаи назаридан келиб чиқиб баҳо бериш лозим. Лекин 1926 йилда Абдулла Қодирий томонидан «Ўтган кунлар» романи ҳам ёзилган. Шундан Аҳмад Нўраининг мазкур қиссасидаги бадний заифлиқни давр нуқтаи назаридан тамом оқлаш унча жоиз эмас. Демак, бу камчиликлар адибнинг маҳорат сирларини етарлича эълламаганлигидан деб билиш керак.

Бу даврда яратилган асарлар ичида Мажид Умоннинг «Дин» (1933, догнать и пережить жумласининг қисқартилган шакли) повести алоҳида ажралиб туради. Сабаби шунки, биз тилга олиб ўтган асарларга нисбатан ишчи образи кенг ёритилган, уларнинг хатти-ҳаракати баёнда эмас, тасвирда берилган, шунингдек, энг муҳими уларни меҳнатда кўрамиз. Шу меҳнат жараёни кечаётган муҳит билан танишамиз, уни яхлит кўз олдимизга келтира оламиз. Яна кишини хурсанд қиладиган ҳолат қаҳра-

925376

монлар психологиясидаги, характеридаги сифат ўзгаришлар бевосита меҳнат жараёнида кўрсатилади, унинг заминда ўзбек синфининг туғилаётганлиги ва шаклланаётганлиги тасвирланади. Албатта, бу ҳолатлар асарнинг ижобий хусусиятларидир.

Повесть кўп планли. Унга асос қилиб Ташсельмаш заводининг бунёдга келиш воқеаси олинган. Таъкидлаганимиздек мана шу қурилишдаги қийинчиликлар, бу қийинчиликларни бартараф қилиш, олдинга қўйилган вазифани шараф билан адо қилиш йўлида завод қурилишида ишлаётган меҳнаткашларнинг — ишчиларнинг матонатли меҳнати ёритилган. Асар марказида ўзбек аёли Қумри Ниёзованинг турганлиги ҳам ибратли ҳолатдир. Тарихдан маълумки, 30-йилларда ўзбек аёли ишчи бўлиб заводда ишлаш у ёқда турсин, саводсизликни тугатиш курсига паранжи ёйиниб ўқишга боришарди. Мана шундай бир шароитда ўзбек аёлини бетончилар бошлиғи, илғор ишчи қилиб кўрсатиш шу давр учун жуда муҳим эди. Асарда қаламга олинган воқеа-ҳодисаларнинг деярли барчаси Қумри Ниёзова фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Бу, айниқса, асарнинг дастлабки саҳифаларида кўзга яққол ташланади. У меҳнаткаш аёл. Тиним билмай ишлайди, ҳаётини меҳнатсиз тасаввур қилолмайди. Энг асосийси шундаки, Қумри Ниёзова меҳнатни тирикчилик воситаси деб билмайди, унинг моҳиятини кенг тушунади. У меҳнатни ҳаёт ва янги тузумнинг асоси, халқ фаровонлигининг энг муҳим замири, меҳнат билан одамни бир-биридан ажратиб бўлмайди, улар бир бутунни ташкил қилади, бир-бирини яратади деб билади. Шундан у ғайрат ва шижоат билан ишлайди. Оқибатда қурувчи ишчилар-бетончилар обрў-эътибор қозонади. Уни ўзларига бошлиқ қилиб сайлашади. Қумри бригадир бўлгач, қурилишдаги маъсулиятсизликка қарши қаттиқ курашади, ишчилар ўртасида ўзаро социалистик мусобақа ташкил қилади, бетон қуйишининг янги усулларини эгаллашга киришади. Унинг бу меҳнатлари зое кетмайди, кўрсаткичлари кун сайин ортиб боради ва ниҳоят бригадаси меҳнат рекордини ўрнатади. Мазкур бригаданинг қўлга киритган ютуқлари улуғлашиб, унга «Дин» номи берилади. Бу ютуқларнинг барчаси кўриб ўтганимиздек Қумрининг фаоллик кўрсатиши ва ишни тўғри ташкил қилиши туфайлидир. Бу нарса повестда аниқ сезилади. Умуман олганда, асарда Қумри Ниёзованинг меҳнат фаолияти жонли ва ҳаётий асосга эга. Тўғрироғи ёзувчи шундай тасвирлай олган. Лекин тўлақонли қаҳрамон образини яратиш учун маз-

кур ҳолатининг ўзи кифоя эмас. Ёҳрамоннинг руҳий дунёси, шахсий ҳаёти ҳам очиб берилиши лозим, шунингдек, унинг хатти-ҳаракати, бажарган иш, гап-сўзи, мулоҳазаси билим ва савиясига мос бўлиши, маънавият асосланиши даркор. Аксинча бўлса, унинг фаолиятига нисбатан кишида шубҳа туғилади. Қумри образига шу талаб нуқтаи назаридан ёндашсак, хатти-ҳаракатда маънавиятқа эътибор томонлар кўзга ташланади. Айниқса, Қумрининг гап-сўзи, ҳаёт ҳақида мулоҳазалари кишини инсон тирмайдми. Қумри ҳаёт, бадиий адабиёт ҳақида, ёзувчи ижоди, унинг ҳаётга яқин бўлиши ҳақида жуда чуқур мулоҳаза юритади. Агар таъбир жоиз бўлса, худди ҳозирги замон эълои аёллари каби. Қумри айтган фикрлар, илгари сурган ғоялар 60-йиллар ишчи аёли тилидан айтилганда ҳеч қанақа эътирозга ўрин йўқ эди. Чунки бугунги кун инчисиининг савияси шундай юқори. Лекин 30-йиллар ўзбек ишчи аёлининг бу қадар фалсафий терең фикрлари, адабиёт ҳақидаги мулоҳазалари кишини инсон тирмайдми. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, бу давр ўзбек аёллари, хусусан ишчи аёл Қумридек чуқур фикр юритолмасди. Сабаби шуки, ҳали улар бу даражага етишмаганди. Асарда образ талқинида мана шундай тарихий ҳақиқатга эътибор берилмаган. Бу албатта, асарнинг камчилигидир. Лекин бу фикрдан асар бутунлай бадиий бўш деган хулосага келиш керак эмас. Унда адиб ҳаётга жанр талаби нуқтаи назаридан ёндашган ва шу асосда ҳаёт воқелигини тасвирлаган. Оқибатда давр руҳи бош қаҳрамонлари фаолияти, тутган ишида ва воқеалари силсиласида ўз ифодасини топган. Бизга маълумки, Октябрь инқилобининг шарофати билан феодализм системасидан эндигина қутулган, иқтисодий, маданий жиҳатдан анча қолоқ бўлган ўзбек халқига ўз қаддини тиклаб олишда рус халқи ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан бирмунча ёрдам берди. Умуман оғир саноатга эга бўлмаган жумҳуриятда оғир саноат ишюоти юзага келди. Бу ишларга раҳбарлик қилиш ва йўлга қўйиш, маҳаллий халққа ўргатиш учун Россиядан кўплаб мутахассислар таклиф қилинди. Бу ҳолни жумҳуриятимизнинг барча жабҳасида кўришимиз мумкин. Повестда худди мана шу ҳаётини ҳақиқат реал ўз ифодасини топган. Бу билан адиб икки халқ ўртасидаги дўстлик, ҳамкорлик масаласининг илк заминини кўрсатишга муяссар бўлган.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш даркордир. Бу ҳам бўлса мазкур масала ўз вақтида меъёрида кечган бўлса, кейинги йилларда чегарадан чиқиш ҳоллари

юз берди. Байналминаллик шиори билан жумҳуриятга кўплаб Россия томонидан ишчи кадрлар (80-йилларнинг ўрталарида элчилар ҳам)нинг олиб келиниши оқибатида маҳаллий аҳоли ўртасида ишсизлик, тураржой таъқислиги рўй бердики, оқибатда маҳаллий аҳолида бунга қарши порозилик кайфияти пайдо бўлди. Бунинг салбий оқибатлари ҳануз жумҳурият ҳаётида сезиляпти. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, демак ҳар бир нарса меъёридан ташқарида бўлса, кўзланган самаранинг тескарисин рўй беради. Шундай бўлиши табиий. Чунки ҳаёт диалектикаси шунини тақозо қилади. Демак, бир даврда муҳим ҳисобланган мавзу, вақт ўтиши билан ўз аҳамиятини йўқотиши мумкин. «Дип» повестида кўтарилган мавзунинг муҳимлиги ўз даври талаби билан ўлчашиши даркор. Биз ҳам уни шу нуқтаи назардан баҳоладик. Умуман олганда, Мажид Усмошнинг мазкур асари биз кўрсатган камчиликларга қарамай, 30-йилларда яратилган кўпгина асарларга нисбатан ишчи образи кенг кўламда ёритилган асар ҳисобланади.

30-йилларда яратилган мазкур темадаги асарлар қаторига С. Айниининг «Одина», Ғ. Гуломнинг «Нетай», Ҳусайн Шамснинг «Мармар лавҳа» каби қиссаларини ҳам киритиш мумкин. Тўғри, мазкур асарлар дастлабки ўқишда ишчи темасига алоқаси йўқдек (айниқса «Одина» билан «Нетай») туюлади. Лекин уларнинг замида, негизида кўтарилган тояга киши диққат-эътиборини қаратса биз қаламга олган мавзуга алоқадорлиги аниқлашади. Хўш, бу нарса нимада кўринади?! Аввало иккала асарда ҳам ишчи ўз даврининг илғор кишини эъломига очиб берилганлигида, иккинчидан, уларнинг ўз ҳаётларини яхшилашга интилишларида, бу йўлда ўз хўжайилари олдида кўпчилик меҳнаткашлар каби бошини эгмай, уларга тик қарай олишларида, учинчидан, хатти-ҳаракатлари, фаолияти одамларга таъсир ўтказиш хусусиятига эгалигида кўринади. Одина бундан кейин ҳам Арбоб Камол қўлида юрса тамом бўлишини, биттаю битта орзусп— Гулбоби висолига эришини ҳам ҳеч қачон амалга ошмаслигини аниқлаб, Андижонга қараб йўл олади. У ерда пахта заводига ишга киради. Тўғри, бу ердаги меҳнат ҳам қишлоқдагидан фарқ қилмасди. Лекин у ерда Одина ўзини эркин сезади. Бунга сабаб, шуки, у ўзини ёлғиз сезмайди. Унинг дардини тушунадиганлар бор. Худди мана шу нарса унга таскин беради, келажакка умид боғлатади. У заводда янгича муҳитни кўради, янгича руҳдаги одамлар билан мулоқотда бўлади. Бу ишчилар эди. Лекин Одина

бу ерда кўп турмайди, унинг ўз олдига қўйган мақсади бор эди, яъни Гулбибига эришиш. У бир оз маблағ жамгаргач, юртига қайтади. Бироқ омади юришмайди. Йўлда қароқчилар қўлига тушиб, бор-шудидан айрилади. Қишлоғидан қандай чиқиб кетган бўлса, шундай кириб келади. Лекин умидсизланмайди. Иккинчи марта қишлоғини тарк этар экан, аввалги чиқиб кетгандек, ўз тақдирини ҳаёт оқимига ташлаб қўймайди. Энди унинг қадамлари дадил. Чунки уни борадиган ери, дардини айтадиган дўстлари бор. Одинани дўстлари ўз бағрига олади. У февраль революциясидан кейинги халқ ўртасидаги жонланишдан катта умид кутади. Бироқ ҳаёт у ўйлаганчалик бўлмайди. Одина бундан умидсизликка тушади, соғлиги оғирлашади. Қийин меҳнатга касаллиги туфайли бардош беролмаганидан ишдан ҳайдалади. Дўстлари ёрдамида Топкентга келади. Бу ерда у Шомирза, Шариф, Иванлар билан топишади. Улар ўзлари почор бўлишларига қарамай кимсасиз Одинани ташлаб қўймайдилар. Қўлларидан келганча иссиқ-совуқидан хабар олиб туришади. Улар таъсирида Одина аста-секин ўзининг ҳаётга тор қараш психологиясидан фориг бўла бошлайди. Айниқса, унга ҳаётда кўп машаққат чеккан, тажрибали революционер рус ишчисининг сўзлари ўзгача таъсир қилади Афсуски, Одинанинг дунёқарашини бир нуқтага келганда, у ҳаётдан кўз юмади. У бахтли ҳаётни кўрмай оғир кулфатда ўлиб кетади. Лекин унинг ўлими кишига тушқулик кайфиятини келтириб чиқармайди. Чунки Одина ўлгани билан дўстлари — Шомирза, Шарифлар яппайдилар. Улар рус ишчиси Иван, коммунист Мирза Усмоновлар атрофига уюшиб, курашини давом эттиришларига, эски тузумни ағдариб ташлаб, янги жамият байроғини тиклашларига умид билан қарайди. Асарда бу нарса аниқ сезилиб туради. Албатта адабнинг Одинани мана шундай умум курашидан ажратиб тасвирланганлигини оқлай олмаймиз.

Асарда эпизодик қаҳрамон бўлишга қарамай рус ишчиси Иван образи муҳим ўрин тутади. Мана бу борда адабиётшунос Аспл Рашидов нима дейди: «Автор бу образни муҳаббат билан, самимият билан чизган, у китобхонда ҳам катта қизиқиш уйғотади. Иван образи замонасининг илгор кишиларига хос ажойиб фазилатларни ўзида мужассамлаштирган. Унинг бутун умри подшо ҳукумати ва сармоядорлар зулми остида очлик-яланғочликда, кулликда ўтади. Оғир ҳаёт ва меҳнат машаққатлари уни ҳеч қандай қийинчиликлардан қўчимайдиган баҳодир курашчига, инқилобий ҳаракатларнинг фаол

иптирокчисига айлантиради. С. Айний бу образ орқали ўзбек ва тожик совет адабиётида биринчи бўлиб оғир турмуш ва меҳнат машаққатларини кечирган, софдил, кишиларга писбатан меҳрибон, қўрқмас курашчи рус кишиларни образини яратди. Ёзувчи рус халқининг энг маҳаллий миллат меҳнаткашларига биродарона дўстлик қўлини чўзиб, унга ҳар жиҳатдан катта ёрдам бериб келганини кичик-кичик эпизодларда тасвирлайди...

Иван ҳақиқий меҳнат кишининг ёрқин тимсолидир, унинг сиймосида социалистик гуманизм, интернационализм, жўшқинлик ва жанговарлик каби олижаноб фазилатлар мужассамлашган»¹. Ҳақиқатан ҳам шундайдир. Асарнинг мана шундай ўривлари унинг ибратлилигини таъминлаган. Повестнинг энг муҳим ҳаётда тутган ўрни ишчи образларини замоннинг янги инсонлари сифатида тасвирлаганлигидадир. Бу нарса уларни бир-бирига дард-кашлигида, қўмакларда, суянчилигида кўринади: дунёси ортиб-тошиб ётган бойлар бировга совуқ сувни раво кўрмайди, ишчилар эса касалга чалинган Одинаи пул йиғишиб Тошкентга жўнатишади, у ерга келгач, ўзи каби одамлар ҳолисона даволашга киришадилар. Бу ҳол янги инсонларда янгича инсоний фазилатлар қуртак чиқараётганидан далolat беради. Бу фазилат умуман, меҳнаткаш кишиларгагина хос хусусиятдир. Повестда худди мана шу нарса ўз ифодасини яхши тошган.

«Нетай» повестида ҳам том маънодаги ишчи образи тасвирланган. Бу Семён образидир. У бировнинг боласини боқиш у ёқда турсин, ўз боласини боқиш малол келадиган бир замонда кўчада қолган, ҳеч ким эътибор бермаган қизчани ўз қарамоғига олади. Уни бегона эканлигини билдирмай ўстиради. Бу қиз оиласи пароканда бўлган «Маманиёз аканинг қўнгир сочли арзандаси, қора кўзли қулун, ўн ёшли қизи — Нетай эди». Оиласидан ажралган етим Нетай муҳожирлар билан Қўқонга кириб келганда, унинг аянчли аҳволини кўрган ўзларини диний ислом ҳомийси деб юрганларнинг бирортаси бошини силамайди, аҳволини сўрамайди. Қайтага унга бошқача кўз билан қарайдилар. Мана асарда бу манзара қандай тасвирланади: «Нетай узоқ тентиди, ўзининг жажжи-жажжи панжаларини «сахий»ларнинг меҳри, шафқатига қараб чўза қолди.

— Шум қиз, — деди бойваччалар. Кўзларидан биттасини қисиб:

¹ Қаранг: Адабиётимизнинг ярим асри. Т.: 1975, 194—196-бетлар.

— Ҳали гўра, — деди бойлар, дунё кўрганлар.

Нетаї борарга, сиғинарга бир напoҳ тополмай, хуфтонгача тентиб юрди. Илқ она қучоғига эмас, камбағал отасининг увода, фақат шафқатли кўрпачаларида ёки тошбағирларининг қучоғига эмас, тошлар қучоғига, Туркистон бойларининг савдо маркази ва марказининг ифтихори бўлган Қўқоннинг гинт кўприғига — кўприкнинг йўловчилардан ҳоли бўлган бир кувжиди — олти гирдобнинг қабрида чарчоқ кўзларини юмди. Яёв юриб маддалаган кичик оёқларини қучоқлаб матсум уйқуга кетди». Гап бойваччанин Қўқондаги пахта тозалайдиган заводнинг ишчиси Семён мана шу аҳволда уйга олиб кетади. Ўзининг турмуши ночор бўлишига қарамай, Нетаї-Наташани Русско-туземная мактабига ўқишга беради. Нетаї мактабни биттириб, чинакам бир рус қизига айлашиб, анча қариб қолган отаси ва онаси қўлидан инини олиб, фарзандлик бурчининг адо этмоқчи бўлганда, уни «диний ислом ҳомийлари» бахтли турмушдан юлиб олиб, ҳаётини барбод қиладилар. Яъни фoҳишахонани янги қурбонлар билан таъминлаб турувчиси, сохта тоға Самад туфайли Бухоро амирининг бир кечалик ҳузурининг қурбони бўлади.

Асарнинг мана шу ўринларини ўқиган китобхоннинг Семёнга нисбатан меҳр-муҳаббатни ортади, замонининг гуманист инсоний эканлигини тeрап ҳис этади. Ҳақиқатан қиссада биттаю битта ижобий қаҳрамон бор, у ҳам бўлса, Семёндир. Агар қиссада қаламга олинган давр тарихига назар ташлайдиган бўлсак, шафқат ва инсонийлик ҳислатини фақат Семёнга ўхшаш меҳнат кишиларидагина кўриш мумкин эди. Чунки улар ўзларини юртнинг гули ҳисоблаб юрган бой ва бойваччалардан ҳалол меҳнати, инсоний фазилатлари билан устун турар эдилар. Ҳаёт ҳақиқатидан бизга маълумки, қимки ҳалол меҳнат қилса, ўз виждонига қарши уни тутмаса у меҳр-шафқатли бўлади. Ҳалол меҳнатни эса Октябрь инқилобидан олдин фақат меҳнат аҳли қилган десак янглишмаган бўламыз. Шундан ҳам улар жамиятининг илғор кучи саналган, Семён шундай кишилар тоифасига мансубдир. Демак, Рафур Ғулом Семён образи орқали меҳнаткаш-ишчиларнинг турмуш тарзи ҳамда энг муҳими инсоний фазилатларини кўрсатиб бериш билан жамиятнинг илғор кишиси эканлигини таъкидлаган.

Ҳусайн Шамсининг «Мармар лавҳа» номли қиссаси соф ишчилар ҳаётидан олиб ёзилган. Асарнинг нусхаси бизгача етиб келмаган. «Гулистон» журналининг 1939

йил. 12-сонда каттарок нарча босилган. Адабиётшунос олим А. Акбаров уни «кисқартилган шакли» деб атайди. Шунингдек, у мазкур қиссани Тошкентда 1905 йилда бўлиб ўтган тарихий воқеалар материали асосида ёзилган деган фикрни илгари суради ва ўз фикрини қуйидагича изоҳлайди: «Мазкур повесть тарихий фактга асосланган бўлиб, ундаги образлар ҳам тарихий шахслардир. Повесть тубандаги нарча билан тугайди: «1905 йилининг Бутун Россия умумий Октябрь забастовкаси қуролини қўзғоловга айланиб, подшоҳ ҳукуматини чўчитиб юборди. 17 октябрда подшоҳ забастовкачплар талабига йўл қўйиб манифест эълон қилди. Бироқ 19 октябрдаёқ подшоҳ ҳукумати Тошкентда ҳам шаҳар думасининг митинг қилини учун тинчгина йиғилаётган инчиларни ўққа тутди. Ўрта Осиё темир йўл мастерскойларидан Котелишук, шоғирд А. А. Каралевский, отбоқар кучер Костушков ва майда савдогар Александр Ахунянтелар ўлдирилган эдилар. Ярадорлар ва казак аскарларининг нагаплари билан мажмаклаганлар 100 кишидан ортиқ эди. Шараф бўлсин 1905 йил революция қурашчиларига».

Асардаги бу нарча Тошкентдаги Азизер Павлов қутубхонасининг деворига (Леени ва Вратск қўчаларининг бурчаги) ўрнатилган мармар тахтада ҳам мавжуд»¹ Аббаровнинг фикрига қўшилса бўлади. Чунки буни асарда келган воқеалар, асарнинг номи, ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлган девордаги лавҳа тасдиқлайди. Юқорида айтиб ўтганимиздек асарнинг тўла нуسخасига эга бўлмаганимиз учун у ҳақда атрофлича сўз юритишга оқимиз. Лекин шундай бўлишига қарамай, автор ҳаётга тарихий нуқтаи назардан тўғри ёндашганини, уни ўз асарида реал акс эттирганлини таъкидлаш лозим. Бизга маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида чор Россияси томонидан илгор революционерлар Ўрта Осиёга, хусусан Ўзбекистонга қўшлаб сургун қилинди. Улар маҳаллий халқ ўртасида илгор ижтимоий фикр ва революцион гояларни тарқатишда актив роль ўйнади. Бунга аниқ мисоллар ҳам келтириш мумкин. Масалан, 1879 йилда машҳур революционер, К. Маркс ва Ф.Энгельс билан яқин муносабатда бўлган Г. М. Лопатин икки йил Тошкентда яшаб марксистик гояларни халқ ўртасида кенг ёйган. Бу ҳақда филология фахлари доктори, профессор Г. Каримов ўзининг дарслигида қуйидаги фактни келтиради: «Лопатинга ўхшаш рус революционерларининг

¹ А. Абаров. Ўзбек повести. Т.. 1973, 132-бет.

Туркистондаги фаолиятига оид маълумотлар қўл ёзма манбаларда ҳам учрайди. XX аср бошларида яшаган хоразмлик тарихчи Ибнуминиёз номи Бобоинёз Хевакий-Хоразмий ўзининг Исфандиёрхон даври тарихига бағишланган «Тарихи гулшан» номли асарида ҳикоя қилишида, 1898 йилда Петербургдаги Хоразмга—Урганчга Сафронов, Киселев, Андреев номли революционерлар сургуш қилинганлар ва улар бир неча йиллар мобайнида Хоразмда яшаб, маҳаллий халқ ўртасида таниқлот ишлари олиб борганлар, натижада... Хоразм ёшларига инқилобий руҳ кириб фикрлари тозалана бошлаган»¹.

Қиссани ўқили давомида киши уни худди мапа шу тарихий ҳақиқат ўз ифодасини тоғанига тўла инонч ҳосил қилади. Бу, албатта, ёзувчининг ҳаёт билан ҳамнафас эканлигини, ҳаёт тенденциясининг тўғри аниқлай олганини кўрсатади. Асардаги Толмачёв, Васильев, Морозов, Егоров каби ишчиларнинг хатти-ҳаракатлари, яъни уларнинг маҳаллий миллат ишчилари ўртасида иқтимоий-сиёсий иш олиб боришлари, янгор фикрларини ўзлари ташкил қилган сиёсий тўғарақларда баён қилишлари, жанговар варақалар тарқатишлари юқорида санаб ўтган Г. М. Ловатин, Сафронов, Киселев, Андреев каби оташин революционерларнинг тутган ишга ўхшаб кетади. Асарда мазкур ишчилар фаолиятининг самарасини кўрсатилиши унга янада ҳаётийлик бағишлаган. Рус ишчилари тазсирда, содда, ҳаёт оқимидаи орқада бўлган ишчи Кармининг оғри ўсиб, намоийишчиларининг бириччи сафидан жой олади. Асарда бу жараёниш анча жонли ва ҳаётий берилшини, шунингдек, рус ишчилари билан маҳаллий ишчиларининг ўртасида дўстлик иш боғланишининг инкишофи қиссанинг тарбиявий аҳамиятини оширган. Айниқса, ўз даврига инебатан. Асарининг алоҳида қайд қилишга лойиқ асосий ҳусусияти унда ишчи синфининг жамиятда катта куч эканлигини киши онгига сингдирилиши ҳамда янгича ҳаётнинг шабадаси туфайли одамлар характерида ўзгача психологиянинг юзата келишининг тасвирдир. Бу ҳол, айниқса, рус революционерни Толмачёвнинг қизи Клавдия билан ўзбек йигити-ишчиси Карим ўртасидаги муҳаббат картиналарида яққол сезилади. Бундан кўринадики, новелда миллатлар ўртасидаги дўстлик фақат иқтимоий-сиёсий муносабатларда эмас, балки шахсий интим муносабатда ҳам кўрсатилган. Сўзсиз бу адабнинг ютуғидир.

¹ *Ғ. К. Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1975, 16-бет.*

30-йплларда ишчи мавзуида ёзилган асарлар пчида ҳаётнинг кенг қамраб олиниши, даврининг мураккаблигини тўғри ва чуқур ёритиб берилиши, олдинга қўйилган мақсадни образлар хатти-ҳаракатида, фаолиятида кўрсатилиши, том маънодаги курашчи-ишчи характерининг яратилиши жиҳатидап Ҳусайн Шамсининг 1935 йида ёзилган «Ҳуқуқ» романи алоҳида ўрин тутати. Бундай бўлиши бежиз эмас, чунки адиб мазкур романни ёзмасдан илгари ушбу темада юқорида кўриб ўтганимиздек бир печта ҳикоя ва қисса ёзган эди. Албатта, мазкур ижод жараёни ўз даврига нисбатан шу мавзудаги энг яхши асарининг юзага келишида катта роль ўйнагани шубҳасиздир. Романда Ҳ. Шамсининг муҳим ютуғи қаҳрамонларни онги ва психологиясида юз берган ўзгаришларни мантиқий асослаши, сюжет йўналишида мумкин қадар баёнчиликдан (лекин адиб бундан бутунлай қутула олмаган) қочиши, характерларининг индивидуаллигига эришишидир.

Романнинг бош қаҳрамони Содиқ. У ишчи оиласида туғилиб вояга етади. Улут Октябрга қадар барча меҳнаткашларнинг аҳволи каби унинг оиласида ҳам йўқчилик ҳукм суради. Дастлаб Содиқ бушнинг моҳиятини ўйлаб кўрмайди, гўё меҳнат аҳлининг тақдирини шунга маҳкум дегандек тушунади. Бироқ у заводга ишга киргач, у ердаги рус, татар ва бошқа миллат ишчиларининг гапларини эшитиб, уларнинг журъатларини кўриб аста-секин унинг онгида ҳам ўзгарини юз бера бошлайди. Энди у атрофдаги ҳаётнинг нотекислигини — бойлар ва бойваччалар нуллариини фаҳш ишларга сарф қилиб юрган бир пайтда ўзи каби меҳнаткаш халқ чинқимини тўлай олмай кўча-кўйда дакки эшитиб юриши қалбига ўзгача туйғу беради. Ёзувчининг ютуғи шундаки, Содиқдаги бу ўзгаришнинг заминини кўрсатади. Бу замин — муҳитдир. Ёзувчи Содиққа таъсир омили қилиб фақатгина бир муҳитни, яъни ҳаётни, ундаги аяичли турмуш ва ноҳақликни олмайди, балки бевосита таъсир омили бўлган муҳит — одамларни ҳам олади. Бизга маълумки, муҳит деганда фақат киши яшаган ёки яшаётган тузум ва шароит тушунилмайди. Ҳар бир инсон ҳам ўзга инсон учун муҳит саналади. Бизнинг бу фикримизни М. Горькийнинг ушбу фикри тасдиқлайди: «Муҳит — бу биз, инсоннинг ўзaro бир-бирига таъсир ўтказиши. Бу тўғри фикрни ўзлаштириб олмоқ керак»¹.

¹ Қарапг: Г. А. Гукоский. Реализм Гоголя. М., 1959, стр. 468.

Х. Шамс ўз қаҳрамонини онгидаги, табиатидаги, характеридаги ўзгаришнинг кўрсатишда кенг маънодаги муҳитнинг аҳамиятини кўрсатиб тўғри йўл тутлади. Содиқ икки муҳит — ўзи яшайдиган даврдаги кишининг руҳига таъсир қилувчи ҳаётнинг потекисликлари ва ҳаёт ҳақида ўзгача тасаввурга эга, ўзи яшаётган тузумдан қониқмайдиган, уни қайта қуришга иштилоётган, бу йўлда катта қийинчиликларни бондан кечирган ва кечираётган кишилар — Яшқа, Гришқа, Абзый ака, Рўзимат, Митя, Ҳайдар, Амни-жон, Фахри, Тўхтасин ва бошқалар таъсирида шаклланиб боради. Адиб муҳитнинг таъсири борасида ҳаёт маъниқига зид бормайди, балки ҳаёт оқимидек бир маромда йўл тутлади. Бу билан у ўз қаҳрамонини хатти-ҳаракатларига маъниқийлик ва ҳаётийлик бағишлайди.

«Бир кун Содиқ دادаси билан заводдан қайтиб келарди... Чарчаган-ҳориган гавдалар, салгина букилиб, улар гузардан ўтиб бораркан, хуфтон намозида бўшаган бир гала саллачилар мачит томондан чиқабошладилар» (Х. Шамс. Танланган асарлар. Т., 1959, 285-бет). Мана шундай меҳнатда тинкаси қуриган чол Толиб отани учратган элликбонни қоровул пули тўламаганилигини юзига солиб дакки беради. Унга атрофидаги бойлар, бойваччалар қўшилади. Ўз фарзанди тенги Мирзақосим бойвачча уни ҳақорат қилади: «Уялмайсанми, чол, ёшнинг олтиниларга бориб, бир ойнинг гўрда бўлса-ю, рўз-махшарда худо олдида қандай юз билан бординингни ўйламайсан-а! Ҳи, сани...» (286 бет).

Кутилмаган жанжал томошаси учун йиғилган одамлар билан бирга Содиқ ҳам келади. У «халқини ёриб, دادаси ёнига келгач, унинг кўз ёшларини» кўради. Бу ҳолга чидайолмаган Содиқ элликбонига ҳақ сўзларини таъир-ганда, унинг ҳамроҳлари томонидан масҳара қилинади. Албатта, бу манзара Содиқ қалбида, онгида изсиз ўтиб кетмайди. Атрофига назар ташлайди. Ҳамма ерда ҳам ишчининг аҳвали шу эканини ҳаёлига келтиргач, «дунёга бошқача қарай бошлади». Содиқ юқоридаги воқеагача заводдаги йиғилларга қатнамас, рус ва татар ишчиларининг нима ҳақида таъирлаётганлари билан қизиқмас эди. Мазкур эпизоддан сўнг: «Заводдаги ҳар бир тўполон, ҳар бир порозилик сўзларини диққат билан уқиб олишга ва муддаосининг нима эканлигини билишга жуда қизиқадиган бўлиб қолди» (295-бет). Чунки Содиқ мазкур йиғиллар, порозилик сўзлари ўзи қабилаарнинг манфаатига мос эканлигини қалбдан ҳис қила бошлаганди. Мана шу воқеаларга яқинлашган сари Содиқда ўз турмушидан,

яшашидан қониқмаслик хисси кучая боради. Бундай кайфият унда юқорида таъкидлаганимиздек муҳит таъсирида рўй бера бошлайди: «Бир кун тушлик чоғида қаринисидаги қонқоронгу, пастқам, қийнайтиб турган чойхона ичида мастеровойлардан тўрт-бештачаси йиғилиниб катта қоғозга битилган қандайдир хатни ўқиниб турардилар. Содиқ уларнинг ёнига борди. Бироқ Содиқ наҳар боласи бўлишига қарамай, русчани яхши билмас эди. Уларнинг «чуқур-чуқур»лари сабабига тушунмай ҳайрон бўлиб турди. Улардан бир-иккисен Содиқдан хавотирланиб, уни эшикка чиқаришга тараддудланган эдилар. кўпчилик уни тўхтатиб, аризани эшитишга чақирдилар. Улар орасидаги «абзий ака (татар)га таржима қилиб тушутирпни топирилади, у Содиққа секин-секин аниқлатди» (296-бет) Бу ариза саккиз соат иш кунин жорий қилиш ва ойликни ошириш ҳақида эди. Аризанинг моҳиятини тушунган Содиқ унга ўзининг фамилиясини ҳам тиркаб кўйишни сўрайди. Бу воқеадан кейин орадан икки кун ўтгач заводда «машиницага чигит ташувчи Самад чолни машинагакиб кетади». Шу мўносабат билан заводда яна бир тўлқинланш юз беради. Рус ишчиси, янгича ҳаёт ва тартиб тарафдори, иқилобчи Яшка ишчиларга қарата ҳаққоний гапларни айтади. Мазкур воқеалар Содиқнинг бир маромдаги турмушини «парчалаб» юборади. Шундан кейин мардикор олшга қарши кўтарилган ҳади исёнининг биринчи сафида бўлади. Содиқнинг онгини ўшинга исёндан кейин Сибирга сургун қилиниши, у ерда иқилобчи Мета (Митя) билан бўлган ҳамкорлик ҳам катта роль ўйнайди. У Митя ёрдамида Қизилқия копидан қочиб, ўз юртига келади. Уш бу ерда катта бахтезлик кўтарди. Ота-онаси ўлган, энг азиз кишиси Подиранинг помуси Мирзақосим томонидан топилиб, исловатхонага улоқтирилган. Подиранинг онаси Сора хола эса бу кўргуликка чидаймай жинни бўлиб қолган эди. Тўғрироғи уни жинни қилишган эди.

Албатта, Содиқ илгариги Содиқ эмас, у энди ҳақ-ҳуқуқни таниган, зулматли тузумдан қутулиш йўлини англаган йиғит эди. Чўки Митядан ўқиниш ўрганган, Лениннинг кимлигини билган эди. Шундан сургундан қочиб кетган кўларининг дастлабки онлариданоқ дўстлари билан учрашишга шошпилади. Сабаби шунки, куч бирликда эканини онгли ҳис қилади. Заводда ишлаётган дўстлари Тўхтасин, Аминжон, Гришка билан топишади. Улар Содиқни заводга қайта ишга олдиришга кўп ҳаракат қилишади, лекин бунга омонлик билан эриша олмай-

дилар. Бироқ улар Содиқни ташлаб қўйишмайди. Аҳволдан хабар олиб туришади, махфий мажлисларга тортишади. Бу борада, айниқса, Ҳайдар, Гришка катта кўмак беради. Ёзувчи бу билан ишчи қалбни, унинг маънавий қийфасини кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам Ҳайдар ва Гришкалар кўрсатган ёрдам фақатгина ишчилар синфига, уларнинг характери ва психологиясига хос хусусиятдир. Содиқ қамонда «Леени пошшонни қулатиб, камбағал фуқаро ва ишчиларнинг бошини силармиш» деган гапларни эшитган бўлса, Гришкалардан февраль революцияси билан Октябрь революциясининг фарқини англайди. Гришка Ҳайдарнинг уйида қўйидаги гапини айтади: «Газеталарнинг ёзиниغا қараганда, тез кун ичида Николай тахтидан тушади... аммо, бу инқилоб билан биз, ишчиларнинг иштаклари рўёбга чиқмайди деб қўрқаман... Чунки бу инқилобнинг бошида яна ўна Николай тарафдорлари Керенский, Корнилов, Дутовлар турадилар... Петроград, Москва ишчилари урушини тўхтатинини талаб қилаёттирлар... Мабодо инқилоб бўлиб, иш бошида ҳалиги одамлар қоладиган бўлса, бу янги ҳукуматга бир неча модддан иборат талабнома қўймоқчилар... Эҳ... Қани энди ҳозир большевикларнинг йўлбошчиси Леени бўлса!.. У, бу ерда эмас, инқилоб бўлса, албатта етиб келар... Лекин нима бўлсаям, ҳозир Николайнинг тахтидан қулагани жуда катта фойда беради... яъни ўзимизнинг пролетар инқилобни юзага чиқаришга анча енгиллик беради,— деб ёзадилар газеталарда... (343-бет).

Февраль революциясидан сўнг Содиқ дўстлари ёрдамида заводга ишга киради. Ундаги ишчанлик, фаолликни сезган заводдаги инқилобчи гуруҳлар уни завод комитетига аъзо қилиб сайладилар. «Шундан кейин кечаю кундуз заводдан чиқмайдиган бўлиб қолди». У ижтимоий фаолиятга актив аралашгач, ўзининг камчилигини ҳам сезади. Бу камчилиги етарли заводга эга эмаслиги эди. Содиқ жадид мактабининг талабаси Ҳасандан дарс олаётинлайди. Саводи равон бўлгач, кўпроқ мутолаага берилади. Энди у ҳаётдаги воқеаларни, унинг оқимида Гришкалар огзидан эмас, ўзи ўқиб билади, мулоҳаза юритади. Ҳаёт ҳақиқатида бизга маълумки, мустақил фикрга, ўз йўлига эга бўлган, шунингдек, ҳаёт тенденциясини чуқур тушунадиган, уни анализ ва синтез қиладиган кишигина ўзгаларни ўз кетидан эргаштира олади. яъни таъсир омили бўла олади. Бундай киши ўз навбатида саводли ва билимли бўлади. Ҳ. Шамс ўз асарида мана шу ҳаёт ҳақиқатига амал қилган. Содиқ ҳам ҳамisha дўстлари фикри билан иш юритганда, у таъсирчан қаҳрамон бўлолмасди. Адиб буни яхши анлагани учун Содиқни мустақил фикр киши-

дилар. Бироқ улар Содиқни ташлаб қўйишмайди. Аҳволдан хабар олиб туришади, махфий мажлисларга торси даражасига етказиш борасида юқорида кўриб ўтганимиз каби омиллардан фойдаланади. Бу ҳол ўз навбатида, Содиқнинг кейинги хатти-ҳаракатлари, гап-сўзларига мантиқийлик бағишлайди. Агар Содиқни мустақил газета, журналлар ўқиб, мулоҳаза юритиш қобилиятига эга бўлган эпизодларни ўқимаганимизда, унинг «Ўзим, нима ғамда» бўлимидаги Азим бўёқчи фикрига берилмай, қайтага унинг «миёси ҳақиқатан бўш, ваҳимали фикрлар билан тўлдирилганлигини англаб, нчидан» ачинганига шубҳа билан қараган бўлар эдик, хусусан унинг чойхонада уста Рўзининг, — «Шўройи ислом» дегаплари қапақа ўзи!», — деган саволига қуйидаги жавобига ҳам: «Агар сиз масаланинг тагига тушунмоқчи бўлсангиз, шўройи исломчиларнинг кўплари ўша Николай замонасидаги амалдорлар, Николай ҳимоясида бечораларни қақшатиб, ер-суви талон-торож қилган катта ер эгалари эканини унутманг. Булар-ўрис тўралари, бой, катта ер эгалари бўлиб туриб, қандай қилиб меҳнаткашларнинг манфаатини кўзласишлар, фараз қилайлик, ўз мусулмонларимиздан ҳоким, хон кўтардик, сизнинг наздингизча, шу кўтарилган хон, ҳокимлар кимлардан бўлади? Албатта Солижонбойвачча, Обид чатоқ, Намол қози, Миён Қудрат, Ёқубхўжа эшон, Миргулшонбой каби катта-катта баёнлардан тайинланади. Бас, шундай экан, нега улар камбағал манфаатини кўзласишлар.. ҳаммамизга ойнадай равшан: улар камбағалларнинг қонини зулукдай сўриб селадилар.

Сизга ўхшаган лак-лак меҳнаткашлар заводларда, ко-сибхона, корхоналарда эзилиб ётади. Ўз ҳақини ҳимоя қиладиган одам топилмай, янчиладилар. Мана бизнинг янги тузиладиган Шўро ҳукумати мапа шунақа эзилган меҳнаткашлар ҳукумати бўлади. Бу ҳукумат ҳеч вақт камбағал меҳнаткашнинг оёғига тикан кирсин демайди. Оламдаги ҳамма етим-есир, ишчи-косибларнинг пенонасини ўз отасидай силайди» (372—373-бетлар) Содиқ китобхон кўз олдида шу тариқа ўсиб боради, асар ўрталарига келганда заводдаги инқилобий ҳаракат йўлбошчиларининг бирига айланади. Ҳар қандай қўйишчилик олдида эсанкираб қолмайди, ишчилар синфийнинг галаба қозонишига қаттиқ ишонади, келажакка неқбилилик билан қарайди. Шундан, у саркор билан бўлган олишувдан кейин қаттиқ ярадор бўлиб, кўп қон йўқотишига қарамай завод дарвозасининг очилишига йўл қўймайди. Содиқда-

ги бу матонат заводда қамалда қолган ишчиларга мадад бағишлайди, мақсад йўлида чекинмасликка ундайди. Ёзувчи Содиқ характеридаги бу ибратли хусусиятни кўрсатиш билан жуда катта ҳаётий ҳақиқатни илқийиб қилган, яъни жамиятнинг инсонга таъсири, ўз навбатида, инсоннинг ҳам жамият ва оммага таъсири масаласини. Тўғрироғи, романда худди мана шу масала яхши очиб берилган.

Социалистик тузумда киши бир-бирига дўст, биродар, ҳамфикр, деб келишди. Тўғрироғи, янги жамият-социализм кишини шу руҳда тарбиялади. Хусайн Шамс мазкур романда худди мана шу нарсанинг асосий заминини кўрсатади. Бизга маълумки, янги жамият ўз-ўзидан юзага келмайди, уни инсонлар қуради. Романдаги қаҳрамонлар Яшқа, Гриша, Содиқ, Ҳайдар, Фахриддин, Аминжон, Тўхтасин ва бошқалар худди мана шундай янги инсонлардир. Чунки улар янги тузум учун курашдилар. Демак, уларда янги жамият кишисига хос хусусиятларнинг бўлиши шарт эди. Асар қаҳрамонларида бу хусусият мавжуд. Бу улардаги бир-бирига кўмаклашиш, яшаслик, бир фикрлик, мақсад йўлидан чекинмаслик фазилатидир. Ёзувчи янги жамиятнинг мазкур заминини ўзига хослигини яхши очиб берган.

Содиқ қамолдан қочган. Шундан уни уйга киргизиб у ёқда турсин, ҳатто мулоқатда бўлиш хавфи эди. Лекин ишчилар — Содиқнинг дўстлари буни ўйлаб ҳам кўрмайдди. Ҳайдар ўз оиласининг почорлигига қарамай Содиқга ўз уйидан жой беради. Содиқнинг ҳикоясидан кейин бошига тушган катта кулфатдан жинни бўлиб қолган Нодиранинг опасини — Сора холани ҳам уйига олиб келади. У Нодирани қутқарини йўлини қидиради. Дўстин учун бир томондан хавфли, иккинчи томондан қийин ишга қўл уради. Гриша бўлса, Содиқни ишга жойлаш чорасини қидиради, охири унга муяссар бўлади. Фахри ва Аминжонларнинг фаолияти ҳам ибратли ва бир мақсадга қаратилгандир. Ёзувчи кишига айтмоқчи бўлган гапини асарда қаҳрамонлари фаолияти орқали амалга оширади. Роман сўнгисинда Содиқнинг дўстларидан бўлган Эгамберди ўлади. Ваҳоланки, у Содиқлар каби революцион ҳаракатга қатнашмаган, умуман ундай ишлардан четда юрган эди. Ёзувчи Эгамберди ўлимини ҳам мақсад сари йўналтирган, яъни оммадан ажралган кишининг тақдирини шундай бўлади деган ҳаётий ҳақиқатни очиб берган. Оммавий исёнда Аминжон ҳам ўлдирилади. Унинг ўлими қалбимизда ачиниб ҳиссини тугдиради, унинг қо-

тилларига нафратимиз ошади, ҳақсизликка қарши курашга ундайди. Эгамберди ўлими эса, бизда бундай туйғу уйғотмайди, гарчи у ҳам Содиқлар каби камбағал ишчи бўлса-да, Чунки унинг фаолияти халқ манфаати йўлига қаратилмаган. Адиб давр ва ҳаёт ҳақиқатини мана шундай қатор қаҳрамонлар тақдирида кўрсатган.

Роман қўлёзмасининг сўнгги саҳифалари йўқолган. Лекин шунга қарамай, асарни мантиқан тугалланган дейишимиз мумкин. Бундай ҳулосага келишимизга, мавжуд қўлёзманинг финали ҳуқуқ беради. Роман Содиқларга Тошкентдан ёрдан кучи етиб келиши, инқилоб душманлари Мирзақосим, Максимов, Саримсоққўжа ва бошқаларининг чекиниши, уларни ўз юртларини ташлаб қочиши билан тугайди. Бу Ҳўқонда Октябрь инқилобининг ғалабаси муқаррар дейишимизга асос беради. Тўғрироғи асарнинг сўнгги воқеасидан шундай ҳулоса чиқади. Демак, асар мантиқан тугалланган. Унинг иккинчи умри, яъни асар қаҳрамонларининг тақдири китобхонлар ҳаёлида ҳаракат қилади. Ҳулоса қилиб айтсак, «Ҳуқуқ» романи ўзбек совет адабиётида катта энг жашда кенг планда биринчи бўлиб ишчи-революционер образи яратилганлиги билан аҳамиятли ва 30 йиллар адабиётида муҳим ўрни тутати.

ЯНГИ УҒҚЛАР ВА ЯНГИ ҚАҲРАМОН

Ҳозирги кун ишчилари фақат ўз меҳнатлари билан эмас, балки маънавий қиёфаси, интеллектуал доирасининг кўлами, техниканинг ҳақиқий хўжайини бўлиб олишлари билан ҳам киши диққатини ўзига жалб қилмоқда. Бундай бўлиши бежиз эмас. Чунки ишчи давримизнинг бўлбдор кучи, янги ахлоқий ва ғоявий ақсадларни ўзида ташувчи кишидир. Бугунги кунда ишчи-меҳнат кишиси образи жамиятимиз кишисининг энг яхши хусусиятларини мужассам қилади. Ишчи образини юксак ахлоқий ва яратувчилик фаолиятини санъаткорона гавдалантириб берип билан социалистик тузумнинг афзаллик томонларини, шунингдек, унинг асосий ва муҳим хусусиятини — ҳақиқий эркинлик, адолатчилик, юксак гуманизмни кўрсатиши мумкин. Кўнчилиқ талапти ёзувчиларимиз шундай қилинипти. Айниқса, бу борада рус адибларининг ижоди ибратлидир. Умум совет адабиётининг таркиби ҳисобланган ўзбек совет адабиёти вакиллари ҳам мазкур темада қатор асарлар яратишди. Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Раҳмат Фаїзий, Пиримқул Қодиров, Иброҳим Раҳим каби адиблар яратган меҳнат кишисининг образларини

мамнуният билан қайд этиш лозим. Жонрид Абдуллахонов, Саида Зуннунова, Фарҳод Мусаҷонов, Эмин Усмон ва бошқаларнинг ижодида бу мавзу муҳим ўрин тутати.

Ўзбек адабиётида яратилган ўз фаолияти, хатти-ҳаракати билан ўрнакли, ибратли ишчи образининг аксарияти Асқад Мухтор қаламига мансубдир. У ўзининг 50-йилларда яратилган дастлабки йирик асари бўлган «Дарёлар туташган жойда» номли қиссасида биринчилардан бўлиб ишчилар ҳаётига мурожаат қилди. Муаллиф мазкур қиссада ўз олдига катта вазифа қўйди. Яъни Бекобод металлургия комбинати ишчиларининг ҳаёти, уларнинг меҳнатини, қўлга киритган ютуқларини, назария билан амалиётнинг бир-бирига узвий боғлиқлигини атрофлича ёритди. Лекин адибнинг ижодий тажрибаси камлигидан бўлса керак, ўз олдига қўйган мақсади, ғояси атрофлича ечимини топмади. Бизга маълумки, асардаги ҳар бир масала қаҳрамонлар тақдири, уларнинг фаолияти орқали ҳал қилинади. Асарда худди мана шу нарсага эътибор берилмаган. Асарнинг асосий қаҳрамонлари бўлган Пугачев, Кравченко, Шералиев, Сатторов, Манзура, Шоҳайдар, профессор Назаров, Солижон, Данилов ва бошқалар жуда кўп тилга олинади, уларнинг ўйлари, интилишлари ҳақида кўп гапирилади, лекин бу гаплар уларнинг асосий иш фаолиятидан узилиб қолгани учун китобхон улар ҳақида ёрқин тасаввурга эга бўлмайди. Ундан ташқари, асар композициясининг тарқоқлиги, воқеаларни аниқ картинада кўсатиш, тасвирлаш ўрнига баёнчиликнинг кучлилиги ҳам мақсадни очилмай қолишига путур етказган. Асарнинг камчилиги ўз вақтида бир қатор адиблар ва адабиётшунослар томонидан атрофлича кўрсатилди. Булар ичида А. Пантйлевнинг «Шарқ юлдузи» журнаlining 8-сониди (1952) босилган «Материал ва бўёқлар» номли мақоласи муҳим ўрин тутати. Мазкур мақола ўз вақтида Ўзбекистон ёзувчилари союзининг очиқ партия мажлисида кенг муҳокама қилинди. Асқад Мухтор ўз камчиликларини тан олди. Лекин асар мазкур камчиликларга қарамай (асар камчиликлари ҳақида Б. Сайимов ҳам ўзининг «Асқад Мухтор прозаси», Т., 1969, китобида атрофлича тўхтаган) ишчилар образи шу давргача мазкур темада ёзилган асарлар ичида писбатап дуруст яратилган ва ишчилар ҳаёти ҳақида бирмунча кенг тасаввурга эга қиладиган асар бўлиб қолди.

Асқад Мухторнинг ўз даврида жуда катта шуҳрат қозонган, ҳозирда ҳам энг яхши асарлар қаторида санолиб келинаётган «Опа-сингиллар» романида социалис-

тик жамиятни юзага келишида, уни ҳаётда тантана қилишда ишчилар синфийнинг роли катталигини Собиржон, Ефим Данилович, Софья Борисовна, кейинчалик буларнинг таъсирида онги ўсган, меҳнатнинг фақат тирикчилик ўтказишдан ташқари, яна бир қатор муҳим, яъни инсонни ўзлигини англатиш вазифаси борлигини тушунган Онахонлар образларида киши онгига сингдирилган. Тўғри, мазкур асарнинг асосий темаси революцион қайта қуриш бўлиб, ишчилар ҳаётига кўп ўрин берилмаган. Бироқ шундай бўлса-да, юқорида қайд қилиб ўтилган образларда ишчилар нималарга қодир эканлиги, муҳими улар яратувчи кишилар эканлиги асарда аниқ бўртиб кўринади. Унинг «Туғилиш» романида эса ҳаётга янгича қараш руҳидаги ёш ишчилар образи ҳар томонлама мукамал ёритилган. Бундай дейишимизга асос, биринчидан, асарда қаҳрамонларнинг индивидуал қиёфаси, улар қандай шахс эканлиги баёнда эмас, тасвирда очиб берилган бўлса, иккинчидан, меҳнат фаолияти, иши билан шахси бир-бирига узвий боғлиқ ҳолда тасвирланган. Муҳими меҳнат, шароит ва муҳитнинг инсонга таъсири масаласи жуда яхши инкишоф этилган. Асар темасининг ўзи ҳам бевосита ишчилар ҳаётига, яъни собиқ КПСС XX съезидан кейин мамлакатимизда кенг эътибор билан бошланиб кетган янги саноат маркази қурилишида ишлагани отланган ёш ишчиларнинг яратувчилик фаолиятига бағишланган. Асарнинг энг муҳим хусусияти шундаки, унда XX съезддан кейин бошланган янги даврнинг янги кишилари образи яратилган. Роман поездда қурилишга келаётган ёшларнинг қурилиш ҳақида мулоҳазаларидан, ўй-фикрларини ифодалаш билан бошланади. Бундан китобхон мазкур ёшларнинг қандай характерга эга эканлигини, ҳаёт тажрибаси, билим ва савияси, шунингдек, мақсади ҳам турли эканлигини англайди. Қурилишга келаётган ёшларнинг бир хиллари, яъни Лукмонча, Жуман, Нафисалар катта қурилишга ўзларининг ҳиссасини қўшиш, бу билан элга нафи тегиш учун келаётган бўлсалар, Холдор, Почтаев, Сангил, Самадийлар бойлик орттириш, шуҳрат қозониш учун бу ишга бел боғлаганликлари аён бўлади. Бизда меҳнат ва коллектив шундай бир кучки, унда инсонни нимага қодир эканлиги, унинг юрагида қандай мақсад ётгани тезда равшан бўлади, яъни бу борада барометр ролини ўтайди. Айниқса, улкан саноат қурилишлари ана шундай энг зўр таъсир кучидир. Асқад Мухтор ўз асарида худди мана шу нарсага катта эътибор берган. Қурилишда меҳнат фаолиятини бошлаган ёшларнинг

ҳақиқий қиёфаси меҳнат жараёнида очиб берилади. Яъни Почтаев, Самадий, Холдорларнинг кимлиги фош бўлиб, дўстлари ўртасида шарманда бўлса, Луқмонча ўз меҳнати ва фидокорлиги билан номини абадийлаштиради. Ҳуман шуҳратга эришади, Адолат ва Бек эса меҳнат қучоғида ўзлигини топади. Адиб бу ҳолатларнинг барчасини қуруқ баён қилмайди, балки бадиий лавҳаларда реалистик тасвирлайди. Бу билан у биздаги қурилиш, яъни коллектив қурилиши муҳим тарбия мактаби эканлигини киши онгига сингдиради. Ёзувчи асар орқали олдига қўйган бу мақсадни қурилишга келган ёшларнинг ҳар бирининг шахсияти, меҳнат фаолиятида очиб берган. Меҳнат туғайли ёшлар ҳаётида муҳим ўзгартиришлар содир бўлади. Бу нарсa Ҳуман тилидан жуда яхши ифодаланган: «Мана, ўзимиздан қиёс қил: бир йил аввал Холдор бормиди — энди йўқ, ора очиқ. У вақтда мен Кимсанга ҳам ишонмас эдим, очиқ гап. Энди Кимсан ўзимизники, кафилман. Бек-чи! Бир йил аввал Бек ким эди? Ҳатто ўртоқ Раҳмонқуловни ҳам даҳшатга солган ўғри эди. Ҳозир у менинг укам... У вақтда ўртоқ Почтаевни ҳам соб бўлган одам деб юрар эдим. У киши ҳозир гиштчиларнинг бригадири, шаҳарни ҳақиқатан ҳам ўз қўли билан қураётган одам... Адолатни бўлса ўзларинг биласизлар, ҳаммамизга бегона эди. Ҳозир... комсомол аъзоси. Бориники, ҳаммамиз ҳам бирон бемаза одатимиздан холос бўлдик, бирон яхшилик орттирдик». Асарнинг энг асосий фазилати шундаки, ҳаётнинг улкан ютуқлар, халқ фаровонлиги йўлида барпо қилинаётган иншоотлар, ҳуллас кунлик турмушдаги инсон эҳтиёжи учун зарур бўлган ҳамма нарсалар ўз-ўзидан юзага келмаслиги, балки ишчиларнинг маънақатли, лекин шарафли меҳнатидинг натижаси эканлиги, улар ўз меҳнатлари билан жамиятнинг ривожлантиради, шу билан бирга, ўзлари ҳам камол топади деган жуда катта ҳаётини ҳақиқат киши онгига сингади. Асқад Мухторнинг асосан Улуғ Ватан уруши темасига бағишланган «Давр менинг тақдиримда» романида ҳам ишчи образига дуч келамиз. Мазкур романда икки хил шароит ва икки хил эътиқодга эга бўлган ишчилар образи яратилган. Яъни совет ишчилари ва асрлар давомида мустамлакачилик зулмининг бошидан кечириб келётган араб мамлакатлари ишчилари образи. Араб мамлакатидagi ишчилар ҳаёти ва турмуши билан танишар эканмиз, уларда меҳнат кишини камолатга етказувчи, бахтга эриштирувчи омил эмас, балки тинкани қурутувчи оғир жараён, фақат тирикчилик воситаси эканлиги ой-

динлашади. Шундан араб ишчилари ўз меҳнат натижалари билан қизиқмайдилар. Чунки уларнинг меҳнат натижаси халқининг турмушини яхшиламайди, балки капиталистнинг банкини олтинга бойиғади.

Асарда совет ишчилари меҳнати, тўғрироғи уларнинг меҳнат фаолияти ҳам ўз ифодасини тошган. Романда тасвирланган ишчиларнинг иш шароити бошқа жойдаги иш шароитларига нисбатан оғир. Улар саҳрода меҳнат қилишади. Палаткада ётишади. Ҳар ишдан қайтишганда тўшақларида қисим-қисим қум уюлиб қолади. Овқат ёйишганда оғизларида ғижир-ғижир қум чайнашади. Лекин бирорта ишчи бу ҳақда бирор оғиз гап айтмайди. Ишдан қўл бўшадими ҳазил-мутойиба бошланади. Улар бир нарсадан хафа: ишларининг натижаси кўринмаганидан, яъни вишкаларида газ чиқмаётганидан. Улар, айниқса, бу ерда газ чиқмас экан, бошқа жойга кўчамиз деган гап эшитишганларида бутунлай руҳлари тушиб кетади. Худди азиз кишидан айрилган одамлардай. Бундай қараганда уларнинг қайғуришларига ҳеч ҳожат йўқ. Меҳнатларига яраша ҳақларини олишган. Бошқа жойга боришса ҳам шу миқдорда ҳақ олишади. Уларнинг хафа бўлишларининг сабаби бошқа нарсда. Мана шу ўзлари ишлаган вишкадан ҳам газ чиққанда Ватанининг ривожига катта ҳисса бўларди. Чунки юртнинг ҳар жиҳатдан тараққиёти, халқнинг фаровонлиги улар меҳнатининг натижасига боғлиқлигини яхши тушунишади. Шундан уларнинг меҳнатга муносабати ўзгача, Чунки улар тамом бошқа эътиқоддаги кишилар. Ёзувчи асарида бу катта ҳаётий ҳақиқатни яхши очиб берган.

Бизга маълумки, ҳар бир асрнинг ўз одамлари бор. Улар ўз ўй-фикри, турмуш тарзи, иш фаолияти, савияси, дунёқарашини, ҳаёт тенденцияси тушуниш жиҳатидан келажак аср одамида фарқ қилади. Ҳатто бир асрнинг ўзида бир қатор авлод юзага келадики, улар ўртасидаги фарқ жуда қисқа вақтга эга бўлса-да, айнан бир савиядаги, иш фаолияти, шароити бир типдаги одам бўлмайди. Бу фарқ жамиятнинг ривожига қараб нисбатан кўп ёки оз бўлиши мумкин. Сабаби шуки, жамият қанчалик ривожланса, унда яшаётган одамларнинг характери, турмуш тарзи, психологияси ҳам шунчалик ўзгаради. XX аср ўзининг одамлари ва шу одамларнинг бир қанча авлодига эга. Бизнинг тузум социалистик жамият бўлгани учун авлодлар ўртасидаги фарқ мақсад, интилишда эмас, балки дунёқарашининг ўсишида, умуман инсонларнинг гармоник камол топишида, уddaбуронлиги ошишида, ишлаш

шароити, турмуш тарзи яхшиланишида кўринади. Буларнинг барчаси, юқорида айтганимиздек, жамиятнинг ўзига ривожланиш билан боғлиқдир. Биз шу кечаю кундузда фаи-техника революцияси даврида яшаймиз. Демак, ҳаётда фаи-техника ҳукмронлиги даврида. Зероки шундай экан, бу даврнинг авлоди олдинги авлоддан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Айниқса, ишчилар 70-йиллар ишчиларини асло 50-йиллар ишчиларига солиштириб бўлмайди. Чунки ҳозирги кунда назаримизда ҳамманинг қўлидан келадиган, жуда оддий ҳисобланган ишлар ҳам киншдан ақл-заковат, уқув талаб қилади. Негаки, мамлакатимизда жуда кўп иш жараёнлари механизацияланган, машиналар зиммасига юклатилган. Механизация ишчилар учун ёрдамчи кучга айланиб, иш суръатини оширишга қўл келаяпти. Ишчиларнинг малакалари тобора ошиб бормоқда ва энгилар билан ишчилар ўртасидаги тафовут аста-секин йўқолмоқда. Ҳозир ишчиларнинг жуда кўнчилиги махсус маълумотга эга. Демак, ҳозирги кун ишчиси кечаги кун ишчисидан тубдан фарқ қилади. Ёзувчи бугунги кун ишчисининг образини яратар экан, уш кечаги кун ишчисидан нимаси билан фарқ қилишини ҳам кўрсатмоғи лозим. Асқад Мухтор ўзининг «Бўроларда бордек ҳалонат» қиссасида ана шу фарқни кўрсата олган, яъни фаи-техника революцияси бугунги кун ишчисига ўтказган таъсирини тўғри ёритган. Бу ҳол Бобош, Саттор, Исмоил ака, Вайнштейн, Геннадий, Мкртчянлар образида аниқ кўринади. Бобон қурилиш бошлиги Мардонқул Заргаровнинг машинасини ҳайдайди. Лекин ўзининг бу ишидан кўнгли тўлмайди. Чунки у бу ишда ўзлигини кўрсата олмайди. Қалбида ҳа олам-олам орзулар ва режалар. У илтимос қила-қила охири Заргаровни кўпдиради ва самосвал ҳайдашга ўтади. У фақат бу билан қапоатланиб қолмайди, ўзига ўхшаш қирқ уч кишини мазкур тапаббустга тортади. Қирқ уч киши ўз бошлиқларини олиб юришдан қурилишга қум шағал, бетон ва ҳоказолар ташинишга ўтади. У ишга фидойилик билан киришадди. Янги-янги тапаббуслар ўйлаб чиқаради. Бетон ташини йўлида бир тепалик бўлиб, шу тепалик туфайли масофа ўн етти километрга чўзиларди. Натижада бетон эгрибугри йўлларда чайқалиб, суви оқиб кетиб, сифатсиз бўлиб қоларди. Бевосита Бобошнинг жонбозлиги билан иш вақти соатидан кейин шу тепалик тупроғи самосвалларда ташиниб, бир кечада йўқ қилинади. Бунга у бульдозерчи, экскаваторчиларни ҳам жалб қилади. Бобош катта қалб эгаси. У ҳаётда янглишиб, ўз бахтини топ-

маган, оқибатда одамларга нисбатан ишончи қолмаган Зумрадин оёққа турғазди. Одамларга нисбатан ишончини орттиради. Ҳаётда яхши одамлар кўплигига, умуман яхшилар кўпу, ёмонлар озлигига, улар ҳам тобора йўқолиб бораётганлигига ишонттиради. Уни амалда исботлайди. Хуллас, меҳнати туфайли Бобош ҳаётда ўз ўрнини топади, «умрининг мустақил мазмунли бўлишини» таъминлайди. Асардаги Саттор, Исмоил акалар ҳам ана шу тонфадаги кишилардир.

Вайнштейн образида фан-техника тараққиёти туфайли ҳозирги ишчи-ёшларнинг нималарга эришганлиги япада ёрқин кўринади. Вайнштейн қурилишда оддий ишчи. Бироқ унинг техника соҳасидаги билими олий маълумотли инженер билими билан тенг. Унинг қўлидан техникага, энергетикага онд китоблар, кўрсаткичлар тушмайди. Доимо бирор янгилик ўйлаб топишни, уни ўз қўли ва ақли билан бажаришни яхши кўради. Уни бу ҳаракатчанлиги учун комсомол ташкилотининг котиби қилиб сайлашади.

У одамларни чўлдаги қурилишда олиб қолиш учун бутун иқтидорини ишга солади. Бузилиб, ишдан чиққан кўтариш краида телевизор минораси қуришни комсомоллар ўртасига ташлайди. Бевосита ўзи бош бўлиб бу ишни амалга оширади. Уни дўстлари «Чанг тўзон доктор» деб аташади. Бундай дейишга сабаб у янги электр линиялари темир тирговичларининг учиди пайдо бўлган шўълаларнинг сабабини ўйлаб топади. Вайнштейн образида бугунги кун ёш ишчисининг ҳақиқий қиёфаси ўз ифодасини топган. Тўғрироғи, Асқад Мухтор бугунги кун ишчисининг ҳақиқий образини яратолган. Ҳақиқатан ҳам заводларда, улкап ишоотлар қурилишида ишлаётган ёшларимизнинг жуда кўпи Вайнштейн каби иқтидорли ва билимлидир. Олтиншинчи йиллар ишчиларидан ҳозирги ишчиларнинг кўп жиҳатдан фарқи шунда. Бу нимадан эканлиги айб. Фан-техника революцияси таъсиридан, албатта. Демак, Асқад Мухтор мазкур асарида буни тўғри англаган ва ишонарли ёрита олган.

Ишчилар ҳаётига, ишчи образини яратишга яқиндан эътибор бериб келаётган ёзувчиларимиздан яна бири Мирмуҳсиндир. Унинг ишчилар синфи мавзуида яратган асарларида битта ҳаётий ҳақиқат ҳукмронлик қилади. Бу ҳам бўлса, меҳнат ва инсон бир-бири билан узвий боғлиқлиги, яъни бири-бирисиз яшайолмаслигини, меҳнат инсонни яратган бўлса, ўз навбатида меҳнатнинг ўзи ҳам инсоннинг энг ноёб кашфиёти эканлигидадир. Лекин инсон ўзлигини топишда, ҳақиқий бугунги кун

кишиси бўлиб етишида чинакам инсоний меҳнатнинг роли каттадир. Бу гоё унинг дастлабки йирик асари бўлмиш «Жамила» қиссасидан тортиб, шу мавзуга бағишланган энг сўнгги асари «Чотқол йўлбарси» романида ҳам ҳукмронлик қилади. «Жамила» қиссасида Жамила меҳнати туфайли обрўга, дўстларга, бахтга эга эди. Ҳаётда маълум даражада ўрни бор эди. Йнгирув-тўқув фабрика коллективи ҳурмат қиларди. Энг муҳими элга нафи тегарди. Лекин ота-онасининг раъйига қараб турмушга чиқиб, фабрикадан кетгач, бу нарсаларнинг барчасидан маҳрум бўлади. У кўп азоб чекади, оилада, ҳатто ҳеч ким бўлмай қолади. Ўзини қаттиқ янглишганини англагач, ўз қорхонасига қайтиб келади ва Мария Иванова, Нина, Малоҳатхон, Асқарали кўмагида оёққа туради, яъни ўз бахтини яна қўлга киргизади. «Чиниқиш» романида ҳам худди шундай масала кўтарилади. Яъни такасалтанглиги туфайли ҳаммадан дакки еб юрган Алижон кюкса ишчи Андрей Андреевич ва акиси Валижонларнинг таъсирида дастлаб ГЭС қурилишида, кейин заводга ишга кириб ҳаётда керакли одамга айланади. Жамонатчилик ўртасида ҳурматга сазовор бўлади. Лекин иккала асарда ҳам бир камчилик кўзга ташланади. Бу ҳам бўлса, қаҳрамонларнинг оилавий шароити яхши очиб берилган, лекин уларнинг дастлабки ҳаётдаги янглишлари етарли асосланмаган. Шунингдек, ҳаётдан ўз ўринларини топиб олишда муҳим таъсир омили бўлган меҳнатнинг роли ҳам ҳақиқий реалистик тасвирда берилмай, баёнда берилиб анча юзаки инкишоф қилинган. Иккала асарда ҳам меҳнат жараёни, яъни фабрика билан заводдаги иш жараёни киши кўз олдида аниқ гавдаланмайди. Зеро асарнинг асосий мавзун ишчилар синфининг ҳаётини, уларнинг меҳнатини акс эттириш бўлгандан кейин бу нарсага яқиндан эътибор бериш лозим эди. Иккала асардаги камчилик «Дегрез ўғли» номли романида бир оз бартараф қилинди. Мазкур роман жуда кўп планли, кўп проблемали бўлишига қарамай, асарнинг бош сюжети асосида ишчи образини яратиш ётади. Яъни бутун аждоди ишчи бўлиб ўтган Мирюсуф дегрезнинг ўғли Арслон Ўлмасбоевнинг ҳаётини фаолияти асар воқеаларига етакчилик қилади. Роман воқеалари 40—50-йиллар орасида кечади. Бизга маълумки, бу давр, айниқса, 1941—45-йиллар инсоният тарихида лаънат тамғаси босилган, ҳар бир тинчликсевар инсон уни эслаганда ғазаби туғёнга келадиган бир сана бўлиб қолди. Мазкур беш йил, айниқса, совет халқининг бошига катта қулфат, айрилиқ доғи-

ни солди, унинг улкан одамлар билан босиб келаётган гилдирагини ўн йилдан ортиқ масофага тескари айлантириб юборди. Лекин шунинг билан бирга, совет халқини бутун жаҳонга танитди, унинг кимлигини ер юзидаги инсониятга машҳур қилди. Чунки бу уруш совет халқи учун бир синов вазифасини ҳам ўтади. Бу давр ичидаги совет кишининг матонати, жасорати, чидами бутун келажак авлод учун ибрат мактаби, ўзлигини англатиш мезони бўлиб қолди. Зеро асар воқеаларига асос қилиб шу давр олинган экан, унда худди мана шу нарса ўз ифодасини тўлиқ топмоғи, бу даврнинг бутун мураккаб ва қийинчиликка чидаган, уни матонат билан енгган кишиларнинг ҳақиқий қиёфаси шакл-шамойили билан тўлақонли қилиб яратилмоғи лозим эди. Афсус билан қайд қиламизки, асарда бу нарсалар етарлича ўз аксини топган деб айтолмаймиз. Асарда ҳамма нарса жуда осонлик билан рўй беради. Қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатида кўп ўринда ҳаётийликдан кўра юзакилик устунлик қилади. Улар асарда ҳаёт мантиқига кўра ҳаракат қилмай ёзувчи хоҳишига кўра фаолият кўрсатади. Бу ҳол деярли барча қаҳрамонлар хатти-ҳаракатида сезилади. Мисол учун асарнинг бош қаҳрамони Арслон Ўлмасбоевни олиб кўрайлик. У ҳамма нарсага жуда осонлик билан эришади, ҳатто севгига ҳам. Уни ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ шаҳардаги энг гўзал, энг обрўли одамнинг қизи яхши кўриб қолади. Ишда ҳам шундай. Заводда кўрсатилган бирорта ибратли иши, ихтироси, ташкилотчилиги, у ерда эришган вазифаси кўрсатиб берилмаган ҳолда райисполком раиси вазифасига тайинланади. Ёзувчи бу ҳақда шундай ахборот беради: «Урушдан кейин район Советига депутат бўлиб сайланган «Ташсельмаш» заводи ишчиси — Арслон Ўлмасбоевни район ижроия комитетининг навбатдаги сессияси райсоветга раис қилиб сайлаб юборди» Ахир олдий ишчи бирланига райисполком раиси вазифасига тайинланмайдими-ку?! Бундай вазифага эришиш учун бир қатор ҳаётий босқичларни босиб ўтмоғи лозимку? Ундан кейин, раис бўлгунга қадар Арслоннинг раҳбарлик қобилияти асарнинг бирор ўрнида ҳам акс эттирилмаганидан китобхон бу ҳолга шубҳа билан қарайди. Райисполком раиси бўлгандан кейинги фаолияти ҳам кишини қониқтирмайди. У Мусовот Қорининг бутун кирдикорларини билган ҳолда, у тавсия қилган Толибжонни базага бошлиқ бўлишига ёрдам беради. Орадан кўп ўтмай Мусовот Қорини ҳам шу вазифага тайин қилади. Автор бу билан балки Арслонни инсонлигини кўрсатмоқчи бўлгандир.

Башарти шу мақсадни кўзлаган бўлса-да, фактик жиҳатдан асосланмагани учун ҳаёт ҳақиқатига зид бўлиб қолган. Ундан кейин Арслоннинг иши юзасидан тузилган комиссия дарагини, шундан олинган деган сўзни эшитган завод партия қўмитасининг қотиби шаҳар қўмитасига завод ишчиларини эргаштириб келиши, умуман Арслон учун юздан ортиқ одамнинг йиғилиши ва улар ичида қўшни завод, фабрика, маҳалладан одамлар борлиги ҳам ҳаёт ҳақиқатига мос келмайди. Хулоса қилиб айтганда, уруш давридаги қийинчилик, озиқ-овқат тапқислиги, ишчиларнинг тинимсиз меҳнати ва фронт йўлидаги фидойилиги бутун мураккаблиги билан кўринмайди. Тўғри, Боймат оиласининг бошига тушган фожиа орқали бу давр инсонлар учун ғоят қийин кечганлиги китобхонага сезилади. Лекин бунинг ўзи етарли эмас. Мазкур даврнинг қийинчилиги Арслон Ўлмасбоев ҳаёти ва заводдаги иш фаолияти билан боғлиқ ҳолда акс эттирилганда биринчидан, шу давр ҳақида китобхон тўлиқ тасаввурга эга бўларди, иккинчидан, Арслон Ўлмасбоев, яъни ишчи образи ҳам атрофлича ёритилган бўларди. Бу билан биз асарда умуман ишчи қиёфаси инкипюф қилинмаган демуқчи эмасмиз. Масалан, Шавкат Нурғалиев қиёфасида ҳақиқий ўша давр ишчиси образи яратилган. Нишон ака, Матвеев характери ҳам Нурғалиевдек иш жараёнида инкипюф қилинганда эди ўша давр ишчиларининг ҳақиқий образи ўз реалистик ифодасини топган бўларди. Нишон ака ҳақида жуда кўп гапирилади. Лекин ўз даврида заводда қандай меҳнат қилганлиги, қандай қийинчиликларга дуч келганлиги китобхона қоронғи. Шундан Нишонбой ака образи ҳам киши кўз олдида бутун борлиги билан гавдаланмайди. Лекин ёзувчининг пўлат қуювчилар ҳаётини, уларнинг сулоласини яхши билишлигини, заводнинг қуюв цехидаги иш жараёнини худди ўзи ичида юргандек, бошидан кечиргандек тасвирлашини алоҳида таъкидлаш лозим. Худди мана шу нарса Арслон, Нишон ака, Матвеев, Нурғалиев ҳаётини фаолияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланганда эди, нур устига аъло нур бўларди. Бундай қилинганда адабиётимизни тўла қонли ишчи образи билан таъминлаб, унинг бу борадаги кемтик жойини тўлдирган бўларди.

Мирмуҳсин жуда тезкор ва сермахсул ёзувчидир. Мазкур романидан кейин жамоатчиликнинг диққатини тортган, ҳақиқатан маҳорат билан ёзилган тарихий роман «Метёмор»ни юзага келтиргач, яна ишчилар синфи ҳаётига мурожаат қилиб, «Чотқол йўлбарси» романини ёз-

ди. Маълумки, асарнинг тарбиявий аҳамияти, унинг таъсирчанлиги, кишининг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга соладиган, ҳаётга, кундалик турмушга бошқачароқ тарзда қарашга мажбур қиладиган таъсир кучи қаҳрамоннинг жозибадорлиги билан ҳам боғлиқдир. Албатта, биз бу ўринда жозибадорлик деганда ташқи кўринишини ҳисобга олмаямиз, балки меҳнат фаолиятининг улуғлиги, элга, жамиятга келтирган ва келтирадиган манфаати, маънавий гўзаллиги — мана шу хусусиятларнинг умумлашмаси жозибадорлик касб этишини пазарда тутяймиз. Асар қаҳрамонининг жозибадорлиги ҳаётда қилинаётган улкан ишлар билан омикта ҳолда кўрсатилса, унинг таъсир кучи янада ортади. «Чотқол йўлбарси» романи ана шундай асардир. Асар ишчилар синфи мавзуга бағишланган. «Ишчи темасида ёзиш — бу фақатгина индустриал меҳнатни кўрсатиш эмас, балки унда меҳнат қилаётган инсонни шакл-шамойилни яратиш, дунёни, ишчи нигоҳи, коммунистик партия нуқтаи назаридан ёритиб беришдир»¹. Мирмуҳсин ўз асарида худди мана шу нарсаларга катта эътибор берган. ГЭСда меҳнат қиладиган ишчилар ўзлари меҳнатининг улуғлигини ва масъулиятлигини, унинг натижаси ҳаёт ривожига жуда катта ҳисса бўлиб қўшилишини англайди. Шундан улар бир тап бир жон бўлиб меҳнат қиладилар. Асарда яна энг муҳими «Чорвоқ ГЭСи — совет халқлари биродарлигининг гўзал маҳсули деган муҳим фикр бадний образлар системасига сингдириб юборилган»². Асар ўқиб чиқилгач, киши бир нарсани, яъни энг муҳими ҳаётини ҳақиқатни чуқур англайди. Буни Карима Усмонова «Яхлит ҳаётини ҳақиқат» номли мақоласида («Ёш ленинчи») газетаси, 6 июль, 1978) жуда тўғри ифодадай олган: «Бизнинг назаримизда, техникамиз ғоят қудратли, Чорвоқ ГЭСи каби улкан қурилишлар ўз-ўзидан битиб кетаверади, гўё. Кўитобни ўқиб, йўқ ундай эмас экан, деган қарорга ҳам келдим. Техника ҳар қанча кучли бўлганда ҳам барп-бир одам бошқаради. Қоражон Мингбоев кабилар жон олиб, жон бериб, ҳузур ҳаловатдан воз кенб кун ўтказадилар, бунинг устига йўлайўлакай учраган қанчадан-қанча иллатларни кўтаришга тўғри келади. Ана шундай фидокор кишилар осмондан тунмайди, албатта. Улар шу ерлик халқ ичидан чиқади, азобини ҳам, ниҳоят роҳатини ҳам ўзлари кўрадилар.

¹ М. Каминский, Ю. Лопусов. Рабочий характер. М., 1978, стр. 113.

² О. Ёқубов. Давр билан ҳамнафас. «Шарқ юлдузи», 1978, 6-сон, 201-бет.

Мана шуларнинг ҳаммаси китобда ўз аксини топган».

Асарнинг бош қаҳрамони ташқи кўринишдан кишини ўзига тортмайди. Биринчи кўрган одамда унча яхши таассурот қолдирмайди. Тўйда кўзи тушган Гулгун билан унинг дугонаси у ҳақда шундай фикр юритишади: — Бўйини, юзлари чандиқ-ку. Вой, одам кўрқади! — деди дугонаси астойдил. Қоражонга тикилиб, — қарагин, бир хунук, лаблари ҳам тўрсайган, тишлариям сўлоқмондай. Юзининг бир томони ямоқ, бўйини, қулоғи чандиқ... Вуй, одам ҳам шунақа хунук бўладими? Тушимга кирса кўр-қиб чиқаман. У нега ҳадеб бизга қараяпти? Жуда ҳам турқи совуқ-а?! Юзлари йўлбарсгами ўхшайди, — деди қиз яна ҳаяжонланиб!!

Ташқи қиёфаси мана шу кўринишда бўлган Қоражон Мингбоевга бир кўришда кишининг ҳушини олиб қўядиган гўзал Гулгун мафтун бўлади ва ўз тақдирини у билан боғлайди. У Қоражон юзининг чандиқлиги оддий енгил-таклик оқибати эмас, балки Ватан ҳимояси учун ўлимни писанд қилмай фашист билан юзма-юз олишишнинг натижаси эканлигини англайди. Ундан ташқари, Мингбоевнинг катта қалб эгаси, маънавий дунёси ғоят бой ва гўзал эканлигини ҳис этади. Мирмуҳсин Қоражондаги бу ғазилатни шундайгина баён қилмайди, балки амалда кўрсатади. Саҳифадан саҳифага ўтган сари китобхонни Қоражондаги юксак инсонийлик мафтун қилади. Унинг ташқи кўринишидаги хунуклик умуман билинмай кетади. Қоражон бутун фаолиятида яхшиликка интилади, ўзгаларга бойда етказишга ҳаракат қилади. Унда инсонийлик кучли. Ушбу хусусияти туфайли безорилар дўппослаётган инвалидни кўрганда, ўзини кўрмаганликка солиб, узоқроқдан ўтиб кетмайди. Балки, унга ёрдамга отилади. У инвалиднинг безорилар қўлидан қутқарибгина қолмай, машина кира қилиб уйига олиб боради, опицлаб ҳовлисига олиб киради. У уруш инвалиди Милтикбой Қўйбоқаров эди. Қоражон уни биринчи кўриши эди. Қоражон учун таниш, нотанишликнинг фарқи йўқ, инсон бўлса бўлди. Албатта, унга ёрдам қўлини чўзади. Чунки унинг қалбигади гуманизм туйғуси шунини тақозо этади.

Қоражон характердаги ибратли хусусиятдан бири шижоаткорликдир. Ундаги шижоаткорлик урушда ҳам кўринган, энди меҳнатда ҳам кўринади. Бир юз олтинш метрга қўтарилган тўғон белидаги машина йўлда уч буралиб, кейин тепага чиқарди... бу йўлдан баланд тўғон тепасига қўтарилиш тажрибали кишилар учун ҳам анча ваҳимали» ва хавфли эди. Айниқса, бу йўлдан қиш кун-

лари харсангтош олиб чиқиб машаққатли эди. Мана шу йўлда фалокат содир бўлади. «Тўққизинчи январь кунини майда харсангтош ортиб, тўғон устига қўтарилаётган БелАз машинасининг тормози ушламадимми, қия, тор йўлда тойиб, юз қирқ метрча балаандликдан контоқдек думалаб кетди. БелАз пастдаги диспетчерлар ва ГЭС ишчилари, арматурачилар кўз олдига пастга тушганга қадар мажақланиб, гилдираклари сочилиб, парча-парча бўлиб кетди». Мана шу воқеадан сўнг ишни давом эттиришга бирорта шофёрнинг юраги дов бермайди. «Баъзилар куннинг ўрталаригача ишни тўхтатиб туришни маслаҳат беришади. Бундай қилишга эса плож йўқ. Бу аҳволда, биричидан, тўғон қурилишида иш режаси бузилади, иккинчидан, илап бажарилмай қолади. Қоражон мапа шу ўрнида фожиа фақат уқувсизлик ва эҳтиётсизликдан эканлигини айтиб, бемалол ишлаш мумкинлигини амалда ўзи исботлайди:»... Пастда БелАз мотори гуриллаб, олдинги икки чироғи ёниб йўлга тушди. Улар машина тор йўлда келаётганини, фожиа рўй берган тик қайрилишга яқинлашаётганини гира-пира кўриб турпшарди. Ҳамма, Мингбоев Смирновни мажбур қилиб ишга солиб, деган ҳаёлда эди. БелАз вағиллаб кучанганича пиддат билан қўтарилиб, фожиа юз берган қайрилишдан ҳам эсон-омон ўтиб, юқорига чиқиб кетди. Ушга «ажал нуктаси»дап ўтаётганда баъзиларнинг юраги шигиллади. Лекин илгаридай салобат билан ўтиб, тўғон устига чиқди, бўльдозерлар ёнига келиб, устидаги майда харсангларни тўқди. «Молодец, Смирнов! — деб машина ёнига боргашлар каттагина рулда участка бошлиғи, инженер Мингбоев ўтириганини кўриб, ишдамай қолишди». Қоражон бу ишни бир неча марта такрорлайди. Шундан кейин барча шофёрлар ишга қўзғолишди. Мингбоевдаги шижоаткорлик бутун асар давомида кўрилади. Қоражонда прода билан шижоаткорлик бирланиб кетган. Шу туфайли у ишга патижасида ишдан олинганда ҳам тушқупликка берилмайди, ҳақиқат қарор топишига қаттиқ ишонади. Чунки у ўз фаолиятида пожўя ишга қўл урмаган, виждонга қарши иш тутмаган.

Асарни ўқиш давомида, бир нарсга ойдинлашиб боради. Бу ҳам бўлса, ҳақиқат ҳеч қачон енгилмайди, яъни Мингбоевларга ўхшаганлар ҳеч қачон букилмайди, уларнинг тутган иши тўғри деган ғоядир. Чунки Қоражон Мингбоевлар йўли бугунги кун инсонининг тутган йўлидир. Ҳаёт тарзи бизни мана шундай инсон бўлишга ундайди. Бундай кишиларни эл ардоқлайди, севади, бошқалар ҳам шундай йўлдан боришга интилади. Гўзал Гулгуннинг

ташқи кўриниши келишган, бунинг устига катта олимнинг ўғли бўлган Хайруллага эмас, Қоражонга кўнгил қўйишнинг сирини ҳам шунда.

Асардаги Файзулла Аҳмедович Музаффаров образини ҳам катта тарбиявий кучга эга. У улкан олим. Ўз илмий ишлари билан элга, жамиятга жуда катта фойда келтирган. У қарилик фароғатини суришга тамоман ҳақли. Лекин у бундай қилмайди. Бир умр элга нафи тегишини ўйлайди. Шунинг учун ГЭС қурилишига оддий инженер бўлиб ишга келади ва ўзининг ҳаётини тажрибаси билан жамиятга наф келтиради.

Романининг яна бир ижобий томони шундаки, унда эпизодик образлар ҳам эса қоларли тарзда яратилган. Хусусан, қурилиш бошлиғи Г. И. Садовников, инженерлар Г. М. Арамбицкий, Шишкин, прораблардан Т. Никанаренко, экскаваторчилар Виктор Можаяев, Ҳамид Раҳимбоев, И. Колбасин, А. Чоршабаҳўжаев каби образлар роман воқеаларида кам иштирок этсалар-да, уларнинг ўзларига хос характерли томонлари очиб берилгани учун китобхон хотирасида қолади. Шунингдек, адиб ГЭС қурилишини жуда яхши ўрганганини, бу борада у жуда катта мутахассисдек фикр юритилишини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Мазкур ҳол ХХІ бобдаги «Биринчи тўқнашув», ХХХІІ бобнинг «Уяси бузилган қуш» каби... ўринларда жуда яхши сезилади.

Асардаги салбий образлар ҳисобланган Қўмхўжа Ҳазратов, Ишларбек Сапчабошевлар қисматининг ҳам тарбиявий аҳамияти бор. Чунки уларнинг тутган ишлари инсоний ахлоққа зид эканлигини кўрган шунингдек, ҳаёт тарзининг оқибати воқеа эканлигини ҳис қилган ва ниҳоят, ҳаётини фалсафасининг ғоят пуч эканлигини туйган китобхон сергак тортади, уларнинг қилмишидан жирканади. Ўзи эса шундай хатти-ҳаракат қилмасликка интилади. Чунки бунинг оқибати яхшиликка олиб келмаслигига қатъий ишонч ҳосил қилади. Демак, мазкур образларнинг фаолияти кишини сергаклантиради, ўз қилмиши, ҳаётини фаолияти ҳақида ўйлашга мажбур қилар экан, албатта, у тарбияловчи кучга эга бўлади. «Чотқол йўлбарси» романининг қиммати ана шундай тарбияловчи кучга эгалигида ва адабиётимизда кенг планда ёритилмаган ГЭС қурилиш мисолида бунёдкор инсонларнинг бунёдкорлигини, қудратини инкишоф қилишидадир.

Ишчилар темасида Иброҳим Раҳим ҳам самарали ижод қилган ва қилаёпти. Унинг шу кунга қадар мазкур мав-

зуда «Оловкор», «Тақдир», «Одам қандай тобланди» каби роман ва қиссалари босилди. «Оловкор» қиссаси адибнинг ишчилар ҳаёти акс эттирилган ва уларнинг образи яратилган дастлабки асаридир. Асар воқеалари 50-йиллар ичида Зарафшон воҳасида мавжуд бўлган. Бухоро газини қидириш ишларига бағишланган. Асарнинг бош қаҳрамони Хусанжон. Автор образига жуда кенг ўрин берган. Унинг болалигидан тортиб, то ҳаётда ўз ўрнини топгунча бўлган даврни китобхонга эсда қоларли қилиб етказган. Хусанжоннинг ўтмиши кишини ачинтиради, аянчли тасвир қолдиради, қалбида. Асарни ўқиб чиққач киши юрагида бир нарса узоқ сақланиб қолади. Бу ҳам бўлса, ҳаётда яхши одамларнинг кўплиги. Улар ҳатто ўз туғишганидан ҳам афзал эканлиги. Бу нарса Хусанжон ҳаёти орқали киши онгига теран сингдирилади. Хусанжон ўзининг аммаси ва амакисиникига сиғмайди. Улар Хусанжонга нисбатан шафқатсизлик қилдилар. Лекин бегона, оддий қари чўпон ва ишчилар Хусанжонга мадад қўлини чўзишади. Ҳаётда ҳеч кими бўлмаган Хусанжон Бухоро газининг истиқболи учун фаоллик кўрсатган машҳур оловкор бўлиб етишади, чинакам совет ватанпарвари даражасига кўтарилади. Буларнинг ҳаммаси аниқ бадий лавҳаларда берилгани учун китобхонда яхши таассурот қолдиради.

Иброҳим Раҳимнинг «Тақдир» романи «Оловкор» қиссасининг мантиқий давомидир. Чунки тема ҳам, воқелик ҳам битта. Қиссада Бухоро газининг дастлабки этапи ҳақида гап кетса, романда эса унинг ишга туширилиши, бу борадаги қийинчилик ва новаторлик ҳақида сўз юритилади. Хусанжон романда ҳам ҳаракат қилади. Лекин у романга ҳар томонлама шаклланган ҳолда олиб кирилади. Романининг бош қаҳрамонлари эр-хотин Бардош ва Ягоналардир. Лекин уларнинг фаолияти бевосита оловкор ишчилар ҳаёти билан чамбарчас боғланган. Шундан роман том маънода ишчилар ҳаётига бағишланган десак ҳато қилмаган бўламиз. Мана ҳозирги кунда Бухоро газиге бутун жаҳонга машҳур. Лекин бу ўз-ўзидан юзага келгани йўқ. Олим ва инженерларимизнинг тинимсиз қидиришлари ишчиларимизнинг матонатли меҳнати эвазига ўз жиловини инсон қўлига тутди. Асарда бу нарса ҳаётининг лавҳаларида ишонарли кўрсатиб берилган. Шунингдек, меҳнатнинг тарбияловчи кучи яхши очиб берилган.

Романда бир неча ишчи образи бор. Шулардан бири Хиёл образидир. Мазкур образда чуқур инсоний фазилатлар инкишоф қилинган. Хиёлниң ёшлиги жуда қийинчи-

ликда кечган. Шундай бўлса-да, қалби соф, ҳалол. Бировнинг қайғусини ўзиники деб билади. У ўзига етти ёт бегона бўлган кўзи ожиз қиз Ожизани эшон чангалидан тортиб олиб, унга ҳаёт бахш этади, яъни кўзининг очилишига ёрдам беради. Кейинчалик ўз тақдирини у билан боғлайди. Хиёлнинг ўта ҳалол ва қатъиятлиги яна бир ўринда яхши очиб берилган. Рўй берган ёнғиннинг сабабини бошқарма бошлиғи Нодиров инженер Дадашевга тўнкаб, оловнинг даҳшаатига ҳам эътибор бермай жон қуйдириб ўз постида ишлаётган Хиёлни бунга гувоҳ қилмоқчи бўлганда у рад этади. Ёнғиннинг сабабчиси ўзи эканлигини айтади. Лекин бу фикрлар Хиёл образи тўлақонли яратилган дейишга асос бермайди. Сабаби шуки, унинг характери билан хатти-ҳаракати ўртасида зиддият мавжуд. У ўз иш фаолиятида газчилар меҳнатининг оғирлигига чидайолмай қочиб ҳам кетади. Адиб бунга сабаб қилиб бошқарма бошлиғи Нодиров ва отаси Сурхонбойнинг ўтмишидан чўчишини кўрсатади. Лекин бу нарса ҳаётний деталларда ва характер мантиқи асосида далилланмаганлиги учун киши ишонмайди. Шунингдек, бу ҳолатлар бир мақсад сари йўналтирилмаган. Шундан Хиёл образи том маънодаги ибратли қаҳрамон даражасига кўтарилмаган. Бироқ роман ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб оловкор ишчиларнинг меҳнати, уларнинг ўй-фикрлари ва орзуларини кенгроқ ифодаганиши билан қимматлидир.

Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тоблани» романи ҳам ишчилар мавзуга бағишланган. Асарнинг номидан ҳам маълумки ёзувчи ўз олдига жуда катта мақсад қўйган. Яъни илсонни камолатга етишида, ҳар томонлама шаклланишида, фан-техника тараққиёти туфайли ривож топаётган жамиятда ёшларнинг ҳаётда ўз ўрнини топишида меҳнатнинг роли муҳимлигини. Табиийки бу меҳнат оддий меҳнат бўлмай, кенг миқёсга эга бўлган, яъни катта жамоатчилиқни ўзига жалб қиладиган меҳнат бўлиши лозимлигини... Чунки бунда киши икки томонлама шакллашади. Адиб ўз пияти бош қаҳрамон Эркин Акбаров, яъни ГЭС қурилишига боргунга қадар ҳам тирикчилиги ҳаётни орқали амалга оширмоқчи бўлади. Эркин дастлаб, тирикчилик йўлида меҳнат қилади. Гул сотади, шаҳар тозаллигини сақлаш тармоғида, кинотеатрда ишлайди, ҳатто корандалик ҳам қилади. Лекин бу ишларда эл назарига тушиб ўрнига назардан қолади. Иброҳим Раҳим Эркин ҳаётининг дастлабки даврини анча ишонарли тасвирлайди, яъни кишини кам меҳнат билан кўп пул топиш йўлини

тутиши яхшиликка олиб келмаслигини далиллар асосида тўғри кўрсатади. Бироқ Эркиннинг кейинги фаолиятида ҳаётий ҳақиқатдан кўра сунъийлик устунлик қилади. Яъни ёзувчи Эркинни ҳаётий мантиқ асосида ҳаракат қилдирмай, ўз хоҳиши бўйича сюжет оқими бўйлаб йўналтиради. Оқибатда Эркиннинг хатти-ҳаракати, қилган иши, умуман фаолиятига нисбатан китобхонда эътироз кучаяди, ишончи йўқолади. Демак, бош қаҳрамоннинг кишига ўтказадиган таъсири тобора йўқола боради. Асар охирига боргач, ёзувчи ҳаётини ибратли қилиб кўрсатмоқчи бўлган характер ҳеч бир фазилати билан кишини ўзига ром қила олмайдиган жўн бир одамга айланиб қолади. Хулоса қилиб айтганда, Иброҳим Раҳим романи орқали айтмоқчи бўлган гапини ҳаёт мантиқи асосида бадиий лавҳаларида киши онгига етказолмаган, ҳозирги кун ишчисининг қиёфасини Эркин Акбаров тимсолида яратолмаган. Асар камчилиги ҳақида жуда кўн фикр айтиш мумкин. Лекин асар дастлаб «Шарқ юлдузи» журналининг 1976 йил 6-7-8 сонларида эълон қилинган пайтида таниқли адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов авторга «Очиқ хат» ёзиб («Шарқ юлдузи», 1976, 11-сон), роман камчилигини мукамал далиллар асосида кўрсатиб берди. Биз ҳам Матёқуб Қўшжоновнинг асосли фикрига тўла қўшиламиз.

Ишчилар синфи ҳаётини, унинг тўлақонли образини яратган адибларимиздан бири Раҳмат Файзидир. У «Ҳазрати инсон» романида бош қаҳрамони Маҳкам ака тимсолида совет ишчисининг маънавий қиёфасини, руҳий оламини, чуқур гуманизмини, неқбинлигини атрофлича ёритишга муяссар бўлган. Шунингдек, давр руҳини бутун мураккаблиги билан ақс эттирилган десак янглишмаган бўламиз. Адиб ўз қаҳрамонининг шахсияти, руҳий ҳолати, психологияси, инсоний фазилатини баёнда эмас, балки хатти-ҳаракати, тутган иши орқали очиб берган. Бу ҳол эса қаҳрамоннинг ҳаётий ва жозибадор бўлиши-ни таъминлаган. Мана асар ҳақида таниқли адиб, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ленин ва Давлат мукофотлари лауреати Георгий Марков нима дейди: «Роман ҳаққоний ёзилган: унда сунъийлик йўқ. У асосли, далилли, шунинг учун ҳам уни ўқиган барча китобхонлар бу роман мутолаасидан шундай чуқур таассурот оладиларки, бу таассурот уларни юксалтиради, чинакам инсонга айлантиради» («Шарқ юлдузи», 1978, 9-сон). Ҳақиқатан ҳам шундай. Асарнинг бутун муваффақияти Маҳкам ака образи билан боғлиқдир. Маҳкам ака умр бўйи темирчи-

лик билан шуғулланган. Сиртдан қараганда у оддий бир одам. Лекин у ўзининг тутган иши, ўй-фикри билан буюк одамга айланади. Гап бу ерда фақат унинг ўн бешта етим қолган болаларни ўз қарамоғига олганида эмас. Бундай қилиш ҳар бир совет кишисининг қўлидан келади. Гап Маҳкам аканинг том маънодаги инсонийлигида. Маҳкам ака учун миллатнинг фарқи йўқ. Ҳамма миллатнинг болалари у учун қадрли ва азиз. У бировнинг қайғусини ўзиникидан афзал билади. Асарда Маҳкам аканинг бу юксак инсоний ғазилатлари аниқ лавҳаларда берилди, шундан унинг хатти-ҳаракати, тутган ишига киши ишонади. Мана Маҳкам аканинг инсоний ғазилатларини очиб берадиган бир лавҳа. Маҳкам ака болалар уйидан ўз тарбиясига бола сўраб борганда, ундан мураббия «...қандай болани олмоқчисиз, ўғилми, қизми, ёшроғими, эслироғими, қандай миллатдан бўлсин? — деб сўрайди. Бундан Маҳкам аканинг ғиғони кўкка кўтарилади, ғазоби қайнайди. Чунки мураббиянинг сўроғини инсонга паст назар билан қараш, умуман уни ерга уриш деб билади. У мураббияга қуйидагича жавоб беради:

«— Ҳамма миллат боласи бир бола. Ҳаммасини худо яратган! Ҳаммаси одам боласи! Тушундингизми?»

— Кечирасиз, амаки, — жувон Маҳкам аканинг ва-жоҳатидан қўрқиб кетади. Қўлидаги дафтари қалтиради.

— Одам боласини оқ-қорага ажратманг! — деб таъкидлади Маҳкам ака.

Маҳкам аканинг ушбу хитоби қуруқ гап эмас, балки амалда исботланган ҳаётий ҳақиқатдир. Инсоний туйғуларини жўш урган ушбу ҳолатлар кишига ибратлидир. Маҳкам ака образида юқорида таъкидланганимиздек ҳақиқий совет кишисининг, совет ишчисининг қиёфаси ифодаланган. Романнинг яна бир муҳим ғазилати, ўзига жалб қиладиган кучи асар воқеалари кечган даврнинг бутун мураккаблиги ўз ифодасини тонгавлигида, шунингдек, «оддий темирчи оиласи тимсолида бутун совет халқига хос бўлган улкан ғазилатлар очилган»лигидир. (М. Ҳориев). Ушбу ғазилатлари билан мазкур роман Раҳмат Файзий учун шуҳрат келтирди ва ўзбек адабиётини эсда қоларли ишчи образи билан бойитди. Кейинги йилларда роман бир қанча жаҳон тилларига таржима қилинди.

Маълумки, ёзувчи илҳомни ҳам, темани ҳам ҳаётдан, унда юз берган воқеликдан олади. 50-йилларда Бухоро газининг таърифи бутун жаҳонга ёйилди. Бу ҳол барча ижодкорларни ҳам ўзига жалб қилди. Кўпчилик ҳаёт

билан ҳамнафас ёзувчилар мазкур темага мурожаат қилишди. Шу тўғайли адабиётимизда яратилган аксари образлар ишчи оловкордир. Истеъдодли ёзувчи Пиримқул Қодировнинг «Қадрим» повести ҳам шу темага бағишланган. Мазкур асарда олдинги асарлардаги каби катта меҳнат майдони кишини ўз муҳитини ёриб чиқишга, фақат оила фарзанди эмас, эл фарзандига айланишида, энг асосийси инсон ўз қадрини топишида муҳим омил сифатида кўринади. Ёзувчи бунинг беозор, мўмин, итоаткор, бутун оламни ўзи ўсган муҳитдек — қишлоқдек тасаввур қилдиган Искандар образи орқали амалга оширади. Искандар икки муҳит ўртасида — оила ва колхоз ҳаётида тарбияланади. Искандарнинг отаси турли хил ишни қилиб кетаверадиган заҳматкаш одам. У ўғлини ҳам ўзи каби меҳнаткаш қилиш учун ёшлиқдан ишга солган: «Китоб ўқишим, болалар билан ўйнашим керак бўлган пайтларда ҳам ўтинга борардим, ё сигирга ўт ўрардим, ёки томорқада отам буюриб кетган ишни қилардим». Искандар бутунлай тор муҳитга — оилага мослашиб қолганди, китобни кам ўқир, болалар билан ҳам ўйнамас эди. Бунинг устига кунига, кун ора бригадир «дўқ» қилиб келиб турарди. Албатта, бу ҳолатлар Искандарда ўз таъсирини ўтказмаслиги мумкин эмас. Негаки, инсон муҳитда камол топади. У ўзининг шу камсуқум турмушига шунчалик мослашиб кетганки, ҳаммани ўзидан устун деб билади. Искандар том маъноси билан тор муҳит — ўз оиласининг фарзандига айланади. Лекин у жамият фарзандига айланиши керак. Бу бадий адабиётнинг муҳим талабидир. Негаки, ўз меҳнати, ахлоқи, ўй-фикри, орзуларининг улканлиги билан кишини ром қилган қаҳрамонгина эл фарзандига айланади ва ўзгаларни эгуни ният сари ундай олади, уларга намуна бўлолади ва юрагидаги яхшилик сари интилган орзунинг реалликка айлантира олади. Пиримқул Қодиров муҳит таъсирида ўзининг ички билқув-ва кучини рўёбга чиқармай бўшлиғига, қўлидан ҳеч бир иш келмаслигига ўзи ҳам ишониб қолган Искандарни катта меҳнат майдонига — чўл қурилишига олиб келиб, меҳнат ва жамоатчилик таъсирида илғор оловкорга, ўз қадр-қимматини, ҳатто бахтини топган қаҳрамонга айлантиради. Искандарни автор бирданига шу даражага олиб келмайди, ундаги ривожланишни тадрижий кўрсатади. Шундан Искандар образи китобхон онгида узоқ сақланиб қолади. Адиб Искандарни ўзлигини топишда муҳитнинг ўрнини жуда яхши кўрсатади. Искандарга бир қатор муҳитлар таъсир кўрсатади. Биринчи муҳит сўзсиз

чўл қурилиши ва унда ишлаётган газчилар. Лекин Искандар чўлга бирданига келмайди. Искандардек характерга эга бўлган киши бирданига катта қурилишга келиши ҳам мумкин эмас. Шундай қилганда ҳаётий маънавий бузилган бўларди. Буни яхши англаган ёзувчи бу ҳолни ҳам маънавий асослайди. Яъни Искандарни чўлга келишини ҳам муҳит таъсирида кўрсатади. Бу муҳит Зулайхо. Искандар Зулайхо билан бир синфда ўқиган. Шу пайтда унга кўнгил боғлаган. Лекин ўзини ҳаммадан паст олиб юрувчи Искандар ўз дил изҳорини очиқ айтолмайди. Зулайхо қизларга хос зийраклик билан буни сезади у ҳам ўз қалбида унга ҳурмат сақларди. Мана шу ҳурмат муҳаббатга айланади. Бу муҳаббат Искандарни тамом янги одам, яъни давримиз кишинининг барча фазилатларини ўзида мужассамлаштирган ажойиб инсон бўлиб етишига сабаб бўлади. У Искандарни тор, биқик муҳитдан кенг оламга олиб чиқиб кўнглидаги орзу-истакларини юзага чиқишига имконият туғдиради. Бу имконият сўзсиз чўл қурилишидир. Хуллас, асарда Искандар характеридаги ҳар бир ўзгариш сабабсиз кечмайди. У ташқи ва ички таъсир орқали юз беради. Пиримқул Қодиров бунинг барчасини баёнда эмас, ҳақиқий реалистик тасвирда беради. Шундан унинг қаҳрамони характеридаги, психологиясидаги, хатти-ҳаракатидаги ўзгаришларга киши тўла ишонади. Искандар онгидаги фикран торлик, характеридаги журъатсизлик, «тепса-тебранмаслиги» у яшаган муҳитни тасвирлаш, кўрсатиш билан исботланади. Бу хусусиятлар эса ташқи омиллар таъсири билан йўқотилади. Ёзувчи томонидан шундай омиллар танланадики, бу омиллар бир томондан Искандар характеридаги салбий нуқсонларни йўқотиб боради, иккинчи томондан ундаги қаҳрамонлик қилишга қодир (ёнгин пайтидаги Искандарга дадиллик ва жонбозликни эсланг) ички кучни юзага чиқаради ва юксалишга имкон туғдиради. Бу ҳол сўзсиз Пиримқул Қодиров маҳоратидан далолат беради. Демак, Искандар тимсолида эсда қоларли ва ҳар томонлама ўрнатилган бўларли бугунги кун ишчисининг образини яратолган.

Ҳозирги кун ишчилари фақат меҳнатда ўрнатилган кўрсатиш, бу борада катта ютуқларни қўлга киритиб элга нафи тегишлари билан ибратли бўлиб қолмай, ўзларининг маънавий дунёси, инсонийлиги билан ҳам намуна ва ўрнатилган бўларлидир. Саида Зуннунова билан Фарҳод Мусаёновларни ишчиларнинг худди мана шу томонидиққатларини жалб қилган. Саида Зуннунова ўзининг

«Ака» деган ҳикоясида ишчининг руҳий дунёсини ва маънавий оламини теран очиш орқали муҳим ғояни илгари суради, яъни кишини эзгуликка чорлайди.

Фатхиддин ака ота-онадан ёш укалари билан етим қолганлиги учун ўқий олмаган. Лекин икки укаси, бир синглисини ўқитган. Катта укаси Янгибой геология олимиди, Сирожиддин институтда тарихдан дарс беради. Синглиси ҳам олий маълумотли. Мактабда ўқитувчи. Фатхиддин аканинг ўзи ҳамон депода ишчи. Инилари ўз йўларини топиб кетишган. Лекин ўзларини шу даражага етказган акаларидан жуда кам хабар олишади. Хабар олишганда акасининг ҳол-аҳволини билиш учун эмас, балки ҳовлида бир салқинлаб кетишга келишади. Лекин ака шундан ҳам хурсанд. Укалари келганда акасининг иши, турмуши, жиянларининг ўқишини сўрашмайди ҳам. Ўзларининг ишларидан, борган курортларидан, кўрган шаҳарларидан сўз очишади. Ака улар суҳбатига қўшилолмайди, зерикади, ишга ўрганганлиги учун укасининг машинасини ювиш билан ўзини овунтиради. Лекин у укаларининг бу хатти-ҳаракатларидан ранжимади. Чунки у иниларининг камолидан хурсанд. Фақат укаларининг эмас, умуман барчанинг муваффақиятидан хурсанд. Ҳаётда ҳалол яшашни ҳар қандай бойликдан афзал билади. У оддий ишчи бўлса-да, укаларидан устун қўямиз. Чунки, у юксак қалб эгаси. Ўз бахтини башқалар бахтида кўради. Ҳаётга, одамларга мумкин қадар фойдаси тегишга ҳаракат қилади. Албатта, Фатхиддин ака психологиясидаги бундай хусусият ўз-ўзидан вужудга келган эмас. Балки жамиятнинг ахлоқ тартиб-қоидалари таъсирида юзага келган. Ахлоқ тартиб-қоидалари эса жамиятнинг ривож, тараққиёти билан мукаммаллашиб боради. Ривож ва тараққиёт заминига илмий-техника тараққиёти ҳам кириши шубҳасиздир.

Фарҳод Мусаҷоновнинг «Девор» номли ҳикоясидаги Карим ака ҳам оддий ишчи. У ҳаётда мустақил иш бошлабдики, қўл меҳнати, пешана териси билан бола-чақасини боқади. Унга ноинсоний хусусиятларнинг барчаси ёт. Ўз оиласига умуман инсонларга жуда катта меҳр билан қарайди. У ҳаётдаги инсон қилиши мумкин бўлган барча ишни бажаради. Бировнинг кучидан сира фойдаланмайди. У мардикор бозорига ноилжликдан боради. Сабаб, бу ёқда киш яқинлашиб келаяпти, ҳовли эса очиқ, олиб келган мардикорлари — Содир ва Илҳомларнинг гишт ташиётганда оёғи чалишиб кетишини, ҳансирашини кўриб янада кичрайиб кетади. Хуллас, Карим

аканинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ундаги инсоний ғазилатни кўрсатиб беради. Ҳикояни ўқиб тугатар эканмиз ҳаётга назар соламиз ва ўйга бериламиз. Кўз олдимизга уйига мардикор олиб келса одамлар кўрсин деб маҳалладан томоқ қириб ўтадиган, бу билан ўзини «улуғвор, катта одам» эканлигини сездириш учун иш тепасида белини ушлаб, қаттиқ-қаттиқ тапириб топишириқ берадиган баъзи бир «зиёли» одамлар келади. Қарим аканинг тутган иши билан бу каби «зиёлилар»нинг ишини беихтиёр қийслаймиз ва унинг ҳаракатлари, тутган иши юксак инсоний хислатлар эканлигига иқрор бўламиз. Мана бундан кўриништики, асримизнинг, инсоният тарихининг ҳеч бир формациясига насиб этмаган, интеллектуализм асрига айланиши инсондаги шафқат, меҳр-оқибат ҳиссини янада кучайтирган, инсонийлик хислатларини оширган. Бу ҳол икки ҳикояда аниқ ўз ифодасини топган.

Ёш ёзувчи Эмин Усмонов ҳам ўзининг дастлабки йирик ҳисобланган «Ниҳоллар» қиссасида ишчилар ҳаётига мурожаат қилган. Қиссанинг бош қаҳрамони Тоҳир. У педагогика институтининг тил ва адабиёт куллиётида ўқийди. Оиласи ночор. Касалхонада ойиси, беш яшар синглиси, ўзи — бутун оиланинг аъзоси ҳисобланади. Лекин бу ночорлик ҳам етмагандек онаси вафот этади. Моддий жиҳатдан қийналган Тоҳир қурилишга ишга киради. У ерда дўст орттиради, яхши инсонларнинг меҳр-муҳаббатидан баҳраманд бўлиб оёққа туради. Қиссада инсонларнинг бир-бирига меҳр-оқибати киши қалбида из қолдирадиган қилиб тасвирланган. Шундай инсонлардан бири қўшнисини Инобат хола. У ўзининг невараларини кўплиги, уй тирикчилигидан ортмаслигига қарамай Тоҳирнинг ҳолидан доим хабар олиб туради, синглисини Раънони ўз фарзандлари қаторида тарбиялайди. Тоҳир ишга киргач, Мўмин ака қўлига тушади. Бу одамнинг суяги ишда қотган. Сувоқчилик касбининг пирига айланган. Мўмин ака Тоҳирнинг аҳволини суриштириб билгач, унга алоҳида меҳр билан қарай бошлайди. Гўё узоқ йўқотган фарзанди қайтиб келгандай бўлади. У Тоҳирнинг синглисини Раънони ўз қарамлигига олмоқчи бўлганда дастлаб Тоҳир кўнмайди. Лекин ҳаётни аччиқ-чучугини тортган, ундан етарлича сабоқ олиб тажрибасини ортган Мўмин ака Раънони ўз оиласига шунчалик эликтириб оладики, Тоҳир ҳеч нарса деяолмай қолади.

Қиссада ўз иши, меҳнати билан ҳозирги ёшларга ўрнак бўладиган яна бир образ бор. Бу Шоҳида образи. У ўзига тўқ оиланинг ёлғиз фарзанди. Адаси унинг ўқиши

учун бор имкониятини ишга солади. Шундай бўлса-да, ўқишга кира олмайди. Лекин уйига қайтиб бормайди. Қурилишга ишга киради. Уйига ўқишга кирдим деб ёзди. Ишлаб туриб қанча дўстлар орттирганлиги, улар ўртасида обрў қозонганлигидан кейин Шоҳида ўзининг ўтмишига танқидий кўз билан қарайди. У оилада ҳеч нимага муҳтож кўрмай ўсган. Ҳамма нарса унинг учун муҳайё бўлган. Ўқишга киришни ҳам шундай деб ўйлаган. Киролмагандан сўнг қаттиқ тушқинликка тушган, ҳатто машина тагида қолиб кетишига озгина қолган. Мана энди ўйлаб кўрса, бу қилган хатти-ҳаракати жуда калта ўйлашнинг самараси эканлиги, кишининг келажиги, бахти фақат институтга кириш, олий маълумот олиш билан боғлиқ эмаслиги, балки ҳамма нарсанинг асоси ҳалол ва виждонли меҳнат билан белгиланишини қалбан ҳис қилади. Шоҳида айтган гапининг устидан чиқишига унинг характеридаги қатъийлик, бир оз йигитлардек шўхлигидан китобхонга англашилади. Тўғрироғи Эмин Усмонов қаҳрамон характеридаги ички билқува кучни кўрсатолиш билан унинг иши ва хатти-ҳаракатига кишини ишонтиролган. Лекин қиссада бир камчилик мавжуд. Бу ҳам бўлса, бош образ Тоҳирнинг оилавий ғожиаси, бу қийинчиликларни енгизи бутун мураккаблиги билан очиб берилмаганлиги. Асарда бу ҳол жуда енгил кўчади. Ҳаёт ҳақиқатидан бизга маълумки, беш яшар синглиси билан ёлғиз қолган, бунинг устига ўзи ҳаётга энди қадам қўйган, ҳеч кими йўқ йигитнинг аҳволи қиссада тасвирлангандек осон кечмайди. Бу ёшдаги одам ўлимнинг ўзини жуда оғир кўтаради. Қисса воқеаларидан Тоҳирнинг кейинги ҳаёти олдиндан белгилаб қўйилгандек таассурот қолдиради. Шундан Тоҳир образи бир қадар кўрғазмали тарзида бўлиб қолган. Унинг иш фаолияти ҳам юзаки тасвирланганидан қиёфаси аниқ кўз олдимишга келмайди. Ундан кейин Шоҳида билан Тоҳирнинг бири-бирини топиши, Тоҳирнинг Нафисадан айрилиб кетиши етарли ҳаётий мантиқ асосида кечмайди. Лекин қиссада бир нарса аниқ бўртиб туради, бу ҳам бўлса, киши бошига қулфат тушса, бизнинг жамиятда у ўз ҳолига ташлаб қўйилмай, унга қўмақ берилиши. Бу билан жамиятимизнинг қиёфаси белгилаб берилади. Шу жиҳатдан асар бир қатор камчиликларга қарамасдан оддий кишиларнинг — ишчиларнинг маънавий дунёсини кўрсатиб берганлиги билан қимматлидир.

Жонрид Абдуллахонов ижодининг бош мавзуини ҳам ишчилар темаси ташкил қилади. У ўзининг биринчи энг

йирик асарини, яъни «Йўл» романини мазкур мавзуга бағишлаган эди, иккинчи романи «Тўфон»да ҳам шу мавзу етакчилиқ қилади.

Жонрид Абдуллахонов ижодининг ўзига хос хусусияти нгундан иборатки, унинг асарида аксари фаол, бир мутахассисликнинг бошини тутган ёшлар ҳаракат қилишади. Улар ўзгалар яратган ишни давом эттиришмайди, балки жамият тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшила-диган катта ишга биринчилардан бўлиб қўл уришади. Бу йўлда қийналишади, муваффақиятсизликка учрашади, лекин олдига қўйган ўз мақсадларига эришади. Яъни асар воқеалари ҳаётдагидек кечади. Тўгри, асардаги барча воқеалар ва сюжет линиялари ҳақида бу гапни айтолмаймиз. Асардаги айрим сюжет линияси, айниқса, бирор қаҳрамон фаолияти билан боглиқ ҳолатлар кўпинча ҳаёт мантиқига зид ёритилади, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати чуқур психологик далиллар асосида кечмайди. Хусусан, асар конфликтни ҳар доим ҳам воқеа мантиқи ва вазият асосида кечмайди. Адиб томонидан сунъий юзага келтирилади. Бундай камчилиқ «Йўл» романида жуда сезиларли ҳолда эди, афсуски «Тўфон» романида ҳам бундан қутила олмаган. Бу ҳол, айниқса, бош қаҳрамон Моҳидил билан боглиқ воқеликда яққол кўзга ташланади. Вазият асосида юзага келган конфликт ҳаётий мантиқ негизида кечиши ва ечим топиши ўрнига адиб томонидан енгил ҳал қилинади. Моҳидил нуқул йигитлардан иборат эккаваторчиларга бригадир қилиб тайинланади. Бу ҳолга ҳатто тадбирли, ақлли инсон — қурилиш бошлиғи Раҳимов ҳам инубҳа билан қарайди. Негаки, мазкур бригадани эркак киши ҳам эплай олмаган. Демак, вазият жуда огир. Бироқ мана шу ёзувчи томонидан қайта-қайта таъкидланган огир вазият енгиллик билан ҳал қилинади. Моҳидилнинг тутган ишлари, хатти-ҳаракатлари, нетишга қарор қилиши, ҳатто унга қарши турганларга қайтарган жавобиди «Синчалак»даги Саида образига тақлидчилик аниқ сезилади. Лекин шундай бўлишига қарамай, унинг хатти-ҳаракатларида Саидадек изчиллик йўқ. Асарнинг биринчи қисмида биз Моҳидилни фаол ҳаракатда кўрсак, иккинчи қисмда бунинг акси рўй беради. У ҳаракатсиз, жонсиз қаҳрамонга айланиб қолади. Шунингдек, Моҳидил портретида таъкидланган «хиёл ясамадай туюлувчи табассум». ...«Товуши бир оз асабийроқ туюлса-да, аммо сўзлари дадил, чертиб-чертиб ифода» этиш каби хусусиятлар кейинги тасвирда-воқеликда унутилиб юборилади. Қаҳрамоннинг руҳий дунёсини очиб беришга хизмат

қилдирмайди. Лекин асарда қўйилган масаланинг муҳимлиги, уни бош қаҳрамон фаолиятида, хатти-ҳаракатида киши онгига сингдирилиши, яъни муаллиф асари орқали айтмоқчи бўлган гапини қуруқ баён қилмай, ҳаёттий лавҳаларда тасвирлаши ижобий хусусият бахш этган, ҳаёттийлик бағишлаган.

Асарнинг энг муҳим фазилати меҳнат кишини камолатга етказувчи, тарбияловчи, шунингдек, киши иқтидорини, унинг ички билқува кучини намоёиш қилишга имкон берувчи муҳим омил эканлиги образлар таснифида илқиниш қилинганлигидадир. Асарда жуда кўп образлар мавжуд. Ундаги ҳар бир образ тимсолида ҳаётнинг муҳим бир қирраси ва инсоний тақдирини беришга ҳаракат қилинади. Кўп ўринда мақсадга эришади. Романининг бош қаҳрамони Моҳидил болалиги жуда қийинчиликда кечган. Ота-онадан ёш етим қолиб бегона бир аёл — Мاستура хола қўлида тарбия топади. Лекин унинг ҳаёти бир умр шундай аянчли кечмайди. Олий ўқув юртини битириб, жамиятга энг кўп фойдаси тегадиган жойга — Қизилқум трассасига ишга жўнайди. У ерда фақат шароит эмас, одамлар характери ҳам оғир эди. Манноп ва Нодирга ўхшаган ҳаётда ўз йўлини топа олмай, бу ҳолни ўзларининг ишқўмаслиги, уқувсизликларидан қидириш ўрнига, ўзгаларни айбдор санаб юрганлар билан мурося қилиш ниҳоятда оғир эди. Лекин Моҳидил бунинг урдасидан чиқади. Қурилиш суръатини тезлаштиради, ишчилар ўртасида аҳиллик ва масъулият ҳиссини юзага келтиради. Аёл киши қўлида ишлашни ўзига ор деб билиб, бошқаларни ҳам шу баҳонада ишдан совутишга ҳаракат қилган Манноп Моҳидилнинг ташкилотчилик қобилияти туфайли жамоада ўзи яққаланиб қолади. Албатта, ҳаётда бу нарсаларга бир кишининг эришиши қийин гап. Адиб бу ҳаётний ҳақиқатга эътибор беради, Моҳидилга Дониёров, Ғулом ака каби катта иш тажрибасига эга, ўз касбининг усталари яқиндан ёрдам беришади. Уларнинг кўмаги туфайли Моҳидилдаги ички билқува қанот ёзади, жунбушга келади. Бунинг оқибатида қурилиш муддати икки йилга қисқаради ва жуда катта иқтисодий маблағ тежалади.

Автор Моҳидил образи орқали бир қатор ғояларни илгари суради. Яъни Моҳидил тақдирида Улуғ Октябрь шарофати, жамиятимиз одамларидаги чуқур гуманизм, совет ёшларининг маънавий қиёфаси ва уларнинг нималарга қодир эканлиги яққол намоён бўлади. Умуман, адиб асардаги ҳар бир образнинг ўз хатти-ҳаракати, ўй-

фикри, тутган иши орқали бир ғояни илгари суришга интилади ва уйдасидан ҳам чиқади. Масалан, Зубайда, Гулхайри, Маҳмуда каби образларда киши ҳаётда ўз ўрнини ва бахтини топиш учун нима қилиш керак деган саволга жавоб топилса, Ғулом ака образи орқали бир марта нотўғри босилган қадам бир умр азоб келтириш мумкин деган тушунча киши онгига терав кириб бориши билан ибратлидир.

Хулоса қилиб айтсак, роман асосига киши катта мақсад йўлида шижоат ва иккиланмай курашиши лозимлиги, агар бу йўлда зигирдек иккиланиш ёки ўз қудратига, иқтидорига ишонмаслик ҳисси туғилса, у ҳеч қачон ўз ниятига ета олмаслиги, ташқи кучлар томонидан иродаси букилиши мумкин деган муҳим фалсафий фикр қаҳрамонлар фаолияти орқали китобхонга рамзий бир тарзда сингдирилиши билан муҳимдир. Мазкур ғоя асарда саҳрода кўчуб юрувчи, дуч келиб қолса туяни ҳам ҳалок қиладиган «Қорағужанак»ни тез-тез тилга олинishi билан бутун асар воқелиги тасвирида таъкидланиб борилади. Ҳақиқатан ҳам жамиятга фойда келтириш ўрнига ўзининг маишаатини кўзлаган Манноп ва Ҳошим қабилар «Қорағужанак» зарбидан бири ҳалок бўлса, иккинчиси ҳаётда чиқинди одамга айланади. Асардан киши худди мана шу ҳаётий ҳақиқатни чуқур туяди. Романнинг фазили ва таъсир кучи ҳам шундадир.

* * *

Максим Горький ёзувчиларнинг Биринчи съездида қилган докладыда «Китобхонларимизнинг асосий қаҳрамонини қилиб меҳнатни олишимиз керак» деб айтганди. Чунки меҳнат Горький фикрича, «...ҳозирги замон техникасининг бутун қудрати билан қуролланган меҳнат жараёнларини уюштираётган одамнинг ўзи. У ўз навбатида меҳнатни санъат даражасига кўтариб, уни анча енгил, сермахсул қилиб қўяди». Бу фикрдан кўриняптики, Горький давримиз қаҳрамонининг ижодкор шахс сифатида тасвирлаш масаласини ўртага ташлаган, яъни меҳнат ижодкорининг адабиёт қаҳрамонига айланишига жуда катта эътибор берган. Бундай қараш бежиз эмас, чунки меҳнат ижодкорининг фаолияти замон муаммолари билан боғлиқ бўлади. Горький «Йисон деган сўз мағрур янтрайди» деганда ҳам меҳнат аҳлини назарда тутганлиги ҳаммага аён. Ўзи ҳам биринчилардан бўлиб меҳнат кишининг образини яратиб, бадий адабиётда янги бир услубга

асос солди. Кўриб ўтганимиздек, аксарият асарларимизнинг қаҳрамонлари меҳнат кишилари, яъни ишчилар. Умумиттифоқ адабиётининг таркибий қисми ҳисобланган ўзбек адабиётида ҳам бир қатор эса қоларли образлар яратилди. Лекин бундай асарларнинг камлигини айтиб ўтиш ўринли. Шунингдек, ҳаётнинг муҳим масалаларини ўзида мужассамлаштирган, фаолияти, шахсияти, характерида жамиятимиз тараққиётининг илдиэлари аниқ сезилиб турган меҳнат кишисининг тўла қонли ҳақиқий образини яратиш борасида адибларимиз китобхонлар олдиди қарздордирлар.

РИТМ — АСАР ЮРАГИ

(Проза ритмига доир)

Прозада ритм масаласи адабиётшуносликда кейинги йилларда ўрганилаётган масаладир. Аниқроғи 60—70 йилларда мазкур масала юзасидан бир қатор тадқиқот ишлари олиб борилди. Хусусан, 1970 йил декабрь ойида шу масала юзасидан Москвада «Адабиёт ва санъатда вақт, макон, ритм масаласи» мавзуси бўйича симпозиум ўтказилиб унда ритм масаласига кенг тўхталди. Мазкур симпозиум ҳужжатлари ўша йили Ленинградда «Советский писатель» нашриётида «Адабиёт ва санъатда, ритм, вақт ва макон масаласи», 1974 йилда «Наука» нашриётининг Ленинград бўлими томонидан «Адабиёт ва санъатда ритм, вақт ва макон» номи билан китоб ҳолида босилди. Ушбу китобларда бир қатор олимларнинг, хусусан, Б. С. Мейлах, Е. Г. Эткинд, Е. В. Волкова, Н. М. Фортупатов, В. Н. Холопова ва бошқаларнинг мақолаларида бу масала классик адабиёт мисолида ёритилди. Яна бу борадаги илмий тадқиқот ишларига Л. В. Чичериннинг «Образ ритми» (1973) китоби кўрсатиб ўтиш мумкин. Чичерин китобини гарчи «Образ ритми» деб атаган бўлса-да, лекин ритм масаласига жуда кам тўхтаган. Унда фақат иккитагина мақола мазкур масалага тегишли бўлиб, биттаси жуда қисқа бўлган, яъни атиги беш бетдан иборат «Прозада образ ритми» ва ўн икки бетдан иборат «Пушкин прозасида ритм ва услуб» номли мақолаларидир. Лекин мазкур мақолаларнинг ҳажми кичкина бўлишига қарамай, уларда ритм масаласига бевосита тўхталиб, ритмни ёзувчи маҳоратини белгилайдиган энг муҳим бадний таркибий қисмлардан эканлигини таъкидлайди ва Достоевский, Гоголь, Тургенев, Пушкин асарлари

мисолида ўз фикрини асослайди. Бу мисоллар асарда ритм масаласини ўрганиш кейинги йилларда бошланганлигини яна бир бор тасдиқлайди. Лекин бундан, насрда ритм 60—70-йилларда юзага келди деган хулоса чиқариш керак эмас. Фанда баъзан шундай хулоса юритувчилар топилиб туради. Адабиётда психологизм масаласи билан шугулланган адабиётшунослар худди шу масалада янгиланишиб, адабиётда психологизм 50-йилларда юзага келди деб ёзишганди. (Хусусан, Нарзулла Шодиев «Абдулла Қаҳҳор прозасида психологизм» темасида ёқлаган диссертациясида шундай деган). Албатта, бундай фикрнинг илгарчи суриш илмий соддаликдан бошқа нарса эмас. Чунки адабиёт бунёдга келган экан, психологизм масаласи ҳам у билан бирга юзага келгани ҳаммага аён. Сабаби шуки, психология инсонга хос хусусиятдир. Адабиётнинг фаолият мавзуси, унинг бош масаласи эса инсон, унинг руҳини, шакл-шамойилини, хатти-ҳаракатини бутун борлиги билан акс эттиришдир. Ритм масаласи ҳам шундай. Зеро, у асарнинг баднийлигини оширадиган энг муҳим таркибий қисмлардан бири экан, демак у ҳам бадний проза юзага келгандан буён мавжуд. Буни шу масалага қўл урган олимлар ўз ишларида ритмнинг бадний асардаги вазифасини фактик мисолларда кўрсатишда классик ёзувчилар — Достоевский, Л. Н. Толстой, Тургенев, Гоголь ва бошқаларнинг асарларига мурожаат қилишлари ҳам кўрсатиб турибди. Лекин мазкур масалани ўрганиш кейинги йилларда бошландики, бундай бўлиши табиий ҳолдир.

Бизга маълумки, ҳаётда бирорта қонуният янгитдан яратилмайди, балки кашф қилинади. Чунки барча қонуниятлар ҳаётнинг ўзида, табиатда мавжуд бўлади. Асарнинг баднийлигини оширадиган таркибий қисмлар ҳам шундай. Улар ҳам ижод билан бирга туғилади, адабиётшунос эса уни талқин қилади. Бу билан маҳорат масаласини белгилайди. Ритм масаласи ҳам шу тарзда бўлиб, у агар табиий жоиз бўлса, адабиётшунослар унга 60—70-йилларда диққатларини қарата бошлашди.

Ўзбек адабиётида прозада ритм масаласига адабиётшунос олим Умарали Норматов ўзининг айрим мақоаларида тўхталган. Хусусан, унинг «Насримиз уфқлари» китобига кирган «Ҳозирги қиссалар поэтикасига доир», «Жанр имкониятлари» китобидаги «Роман ҳақидаги диалог», «Гўзаллик билан учрашув» китобидаги «Пластик тасвир» мақоаларини кўрсатиш мумкин. Бошқа адабиётшуносларнинг ишларида бу ҳол кўринмайди. Лекин

бу дегани ўзбек бадиий прозасида ритм масаласи ҳеч ишланмаган деган гап эмас. Зеро ритм бу асар бадиийлигини оширадиган, уни ўқишли қиладиган, ҳис-туйғу, руҳий таъсирини оширадиган бадиий таркибий қисм экан, демак маҳорат масаласига бағишланган ишларда у ёки бу тарзда мазкур масалага тўхтаб ўтилганлиги табиий. Чунончи, асар композицияси, сюжет, характер яратиш, ёзувчи услуби, тасвирлаш санъатига бағишланган илмий ишларда. Масалан, Матёқуб Қўшжоновнинг бир қатор асарларини, хусусан, «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» асарини шартли равишда ритмга алоқадор асар деб белгилаш мумкин. Чунки мазкур асарда гарчи ритм деган сўз тилга олинмаган бўлса-да, лекин унда айтилган фикрлар, келтирилган мисоллар асар ритмига тегishлидир. Демак, ритм масаласи ўзбек адабиётида ҳам озми-кўпми турли кўринишда ишланган. Бироқ мазкур масалани алоҳида олиб, ёритиб берилган махсус иш йўқ. Биз мазкур ишда худди шу масалани юқорида санаб ўтилган ишларда айтилган фикрларга суянган ва баъзи бир шахсий кузатишларимиз асосида бутунлай ҳал қилиб бериш ёки ёритишни давъво қилмаган ҳолда ўз қарашларимизни баён этишга жазм қилдик.

Хўш, прозада ритм қандай хусусиятга ва ўзига хосликка эга?! Аввало бу масалада шеъриятдаги ритм билан насрдаги ритмнинг фарқини ажратиш олмоқ керак. Бизга маълумки, шеъриятда ритм «шеърий путқдаги муайян, бир-бирига монанд кичик бўлақларнинг изчил ва бир ўлчовда такрорланиб келишидир»¹. Бундан ташқари, шеъриятда ритм «товуш асосида пайдо бўлади»². Насрдаги ритм ундан фарқ қилади. Биричи фарқи, у ўлчов (вазн) асосида келиб чиқмайди. иккинчидан, бадиий сўзнинг фонетик қурилиши эмас, балки семантик хусусияти ҳал қилувчи роль ўйнайди. Учинчидан, сўзда урғули ва урғусиз бўғинларнинг сони, уларни муайян тартибда такрорланиб келиши маълум бир вазифани бажарса-да, лекин ритмнинг бутун моҳиятини белгиламайди. Кўпчилик адабиётшунослар насрдаги ритмни асардаги сўз тузилишидан, яъни жумлаларни қофияланиб келишидан, уларнинг оҳангдошлигини ўзидан қидиринидаи ва шундай деб баҳолашади. Бир хиллари эса, асарда характер ҳолатини, унинг кайфиятини белгилайдиган, кўрсатадиган тасвирларни, эпизодларни такрорланиб келишида кўришади.

¹ Қаранг: Словарь литературоведческих терминов. М., 1974, стр. 321; Н. Т. Ҳогамов, Адабиётшуносликдан қисқача русча-ўзбекча терминологик луғат, Т., 1969, 101—102-бетлар.

² Ўзбек совет энциклопедияси, Т., 1977, 9-том, 287-бет.

Тўғри, асардаги мазкур хусусиятлар ҳам асар ритмикасини белгилайди, лекин тўлиқ эмас. Башарти асар ритмикасини фақат шу тарзда ўрганадиган бўлсак, жуда кўп асарлар маҳоратсиз ёзилганга чиқиб кетади. Чунки ҳамма асарларда ҳам юқоридаги ҳолат ўз ифодасини топмайди. Ундан кейин тадқиқотчининг асосий фикр эътибори асардаги қофиядош сўзларни, такрорланган ҳолатларни қидириш бўлиб, асарнинг асосий моҳиятини белгиладиган хусусиятлар назардан четда қолади. Бизнингча, прозадаги ритмни асар гармониясидан қидириш лозим, яъни асардаги ҳар бир вазиятнинг умумий бирлиги, ҳар бир ҳолатни, ҳар бир воқеа-ҳодисанинг силсиласидан, характерларнинг хатти-ҳаракати, гапириш йўсини, сулукати, уларнинг асарда бажарган иши, қилган ҳаракатининг мантикий асосининг уйғунлигидан, шунингдек, характер фаолияти амалда тутган иш савияси, билими, психологиясига мос ёки мос эмаслигидан қидириш даркор. Демак, наср ритмини ўрганиш — бу асарнинг бадийлигини оширадиган таркибий қисмларнинг типологиясини ўрганишдир. Насрдаги ритмни яққол тасаввур қилиш учун кўз олдимизга муסיқадаги ритмни келтирайлик. Бизга маълумки, оркестрда бир қатор чолгу асбоблари бўлади. Ўз-ўзидан аёнки, ҳар бири ҳар турлича овоз чиқаради. Лекин у дирижёрнинг таёқчаси буйруғи билан ижро қилинганда, бу овозларнинг барчаси уйғунлашиб, ажойиб куйни вужудга келтиради. Бироқ ана шу таёқчанинг салгина нотўғри ҳаракати билан кишини сел қилиб турган куй уни чўчитиб юборадиган бир товушга айланиши мумкин. Бу куйга хиромон қилаётган раққоса ёки балет ўйинчиси мақомдан чиқиб кетиб, саросимада нима қилишини билмай сахнада тўхтаб қолиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бу муסיқавий оҳангнинг бузилишидир. Ундаги оҳангнинг бузилиши дарров кўзга ташланади. Лекин насрдаги оҳангнинг бузилишини англаб олиш муסיқадагидек осон кечмайди. Уни англаш учун киши ижод сирини ва адабиётнинг ўзини хос хусусиятини чуқур билмоғи лозим. Биз бу ўринда муסיқадаги оҳанг масаласини бежиз келтирмадик, юқорида айтганимиздек, олдимизга қўйган мақсадни янада ойдинлаштириш учун келтирдик. Муסיқадаги ритмни келтиришдан энг биринчи мақсад бадий наср ритмининг асарнинг «дирижёри»дир деган бир шартли ўхшатишни айтишдир. Ҳақиқатан ҳам наср ритмининг асарда дирижёрлик ролини ўтайди. Асарнинг бирор ўрнида ритм бузилса, оркестрдаги каби, албатта, асар бадийлигига таъсир ўтказади.

Проза асари ҳам шеърятдаги каби биринчи ритмдан бошланади. Чунки ёзувчи ритм орқали асарнинг навосини, қаҳрамоннинг психологиясини, уни қандай характерга эга эканлигини, кайфиятини қанақалигини, қолаверса энг муҳими ўзининг услубини белгилайди. Албатта, бу барча ёзувчиларнинг асарларида кузатилаётган, лекин классик ҳамда талантли ҳозирги замон ёзувчиларининг асарларини ўқиганимизда буни яққол сезамиз. Асарнинг бошланишида унинг ритмикасини белгилаш билан ёзувчи энг муҳим бир нарсага эришади, яъни китобхонни ўз асарига жалб қилиб олади. Агар ҳақиқий талантли ёзувчи бўлса, асардаги ҳолатни, қаҳрамонининг кайфиятини бевосита китобхонга ҳам кўчиради, яъни китобхонни ҳам ўз асари ритмикаси орқали асардаги ҳолат ва қаҳрамоннинг кайфиятига туширади. Шундан ёзувчиларнинг асарини қандай бошлашлари ҳақида бош қотиришлари бежиз эмас. Адабиётшунос Е. Ю. Сидоров ўзининг «Ҳозирги замон совет прозасида услубларнинг ранг-баранглиги» деган китобчасида қуйидагиларни ёзади: «Мен бу китобча ҳақида В. П. Катаев билан маслаҳатлашганимда, у ритмни бадий адабиётнинг ўзига хослигини белгилайдиган услубнинг асоси деб таъриф бериб шундай деди: — Ёзувчилик асосида воқеликни таҳлил қилишдан юзага келадиган бир кишининг ҳаракати, гоёси, фикри ётади. Ҳар бир бадий асарнинг негизи факт ва кузатишдан иборатдир. «Анна Каренина» ҳақиқий тарихий воқеликдан туғилди, шунингдек, «Тирик мурда» ва «Жиноят ва жазо» ҳам. Ижод жараёнида бу фикр тафсилотлар билан қамраб олиниб, бадий шаклга айланади. Индивидуалликнинг асоси бўлган ритм юзага келади. Маяковскийнинг «Шеърни қандай ёзиш керак? деган мақоласидаги» «тўнгиллашнинг (мычание) эслани. У ўз шеъри билан тўғридан-тўғри «одимлаган» (вышагивал) эди. Ҳақиқий ёзувчилар бир-биридан ритми билан фарқ қилади.

Ритм гоёни образли ифода этади. Мен «Давр, олға!» китобим ҳақида ўйлаб юрганимда, унинг ритми радиода берилган бир мақола асосида белгиланди. Албатта, у Маяковскийнинг шеърий чақиригидан иборат эди»¹.

Ёзувчи Николай Евдакимов ўзининг «Ҳаққонийлик ва гавдалантириш» китобида эса ритмга қуйидагича таъриф беради: «Ритм — умуман ҳаётнинг бошланиши ва

¹Е. Ю. Сидоров. О стилево многообразии современной советской прозы. Изд. «Знание», М., 1977, ст. 45.

айрим сўзларга ҳаёт бағишланиши. Ҳамма нарса ўз ритми билан яшайди. Дарахтлар, ўтлар, қушлар, машиналар ҳам ритмнинг индивидуал қонуниятига бўйсунди. Ритм — жумлаларнинг юраги, юзага келаётган асарнинг томирдир... Ҳар бир сўз ритм билан таъсирли, ибратли, тўғрироғи, жуда кўп ритмлар ва оҳанглар билан. Ҳар бир сўз оҳангдор. Ёзувчи услубининг индивидуаллиги кўн ҳолларда жумлаларнинг ритмикаси билан аниқланади»¹.

Мана бу мулоҳазалар ритм бадийликни белгилайдиган энг асосий бадий компонент эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Насрий асарда ритм унинг жанр хусусиятига, етакчи қаҳрамонларининг соҳига қараб бир оҳангли ёки кўп оҳангли бўлиши мумкин. Бу хусусият кўпинча қаҳрамонлар миқдорига боғлиқ. Чунки бадий адабиётнинг тасвир объекти ижтимоий воқелик, бош тасвир предмети эса инсондир. Чинакам талант билан ёзилган асарда эса, барча воқеа-ҳодисалар устидан инсон етакчилиги қилади. Агар бошқача қилиб айтсак, асардаги ёзувчи бизга айтмоқчи бўлган воқелик инсон фаолияти билан боғлиқ бўлади. Зеро шундай экан, асар ритмикаси ҳам характер психологияси ва шу психологиядан келиб чиқадиган хатти-ҳаракат билан боғлиқ. Бундай фикр шу теманинг дастлабки тадқиқотчиларининг ишларида ҳам, гарчи улар томонидан қатъий айтилмаган бўлса-да, лекин айрим айтган гапларида шундай фикрга мойиллик сезилади. Хусусан, адабиётшунос олим А. В. Чичерин ўзининг «Образ ритми» номли китобида қуйидагича фикр билдиради: «Турли персонажларни бир-бирига қиёслаганда романнинг кўп ритмлилиги кўзга ташланади. Шарль Бовари ўз ритми билан намоён бўлади. Шарлнинг саросимали, тартибсиз ҳаракатлари Эмманинг босиқ, мақсадли ҳаракатларига жуда ўринли қарама-қарши қўйилган».²

Албатта, барча назарий фикрлар далилий мисолларда исботланмаса, кўрсатилмаса, у қийматга эга эмас. Шундан мисолларга мурожаат қилайлик. Биз мазкур тема юзасидан бир қатор асарларни кўрганда, шундай бир қатъий хулосага келдикки, бу ҳам бўлса қалбимиз тўридан жой олган, қаҳрамонлари яқин кишимизга айланган, кўп марта ўқиб чиққан бўлсак-да, қайта-қайта қўлимизга оладиган китобларнинг сири уларнинг ҳар бири ўз ритмикасига эгаллиги, бу ритмика асар финалигача изчил

¹ Николай Евдокимов. Реальность и воплощение М., 1976, стр. 7—8.

² А. В. Чичерин. Ритм образн. М., 1973, стр. 206.

сақланганлигида эканлигидадир. Бундай хулосага келишга, бадий асарнинг ўзи асос беради. Мана, ҳаммамизга таниш бўлган икки забардаст ёзувчининг ажойиб асарларининг бошланиши:

1. 1264 ҳижрия, далв ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш ботган, теваракдан шом азони эшитиладир...

Дарвозаси шарқи-жанубга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошкент, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар, саройдаги бир-икки ҳужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги иш-кучларидан бўшаб ҳужраларига қайтганлар, кўпчилик ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлик: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хахолаб кулишлари саройни кўкка кўтаргудек.

Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркамроқ бир ҳужра, анови ҳужраларга кийиз тўшалгани ҳолда, бу ҳужрада қиш-қизил гилам, уларда бўз кўрпалар кўрилган бўлса, бунда ипак ва адрас кўрпалар, наригилариди қора чироқ сасиганда, бу ҳужрада шам ёнадир, ўзга ҳужраларда енгил табиатли серчақчақ кишилар бўлганида, бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишда: оғир табиатли, улуг гавдали, кўркам ва оқ юзли, келишган қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит! Бас, бу ҳужра бино ва жиҳоз ёғидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни ўзига жалб этарли эди. Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўгли — Отабек.

2. Вақт пешиндан оққан эди. Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай. Кенг дала йўлида қатновчилар сийрак: эски кир қалпоғини бурнига қадар тушириб, иссиқдан мудраган ва ҳорғин ориғ отининг ялғов қадамига бардош қилиб шаҳардан қайтаётган четан аравали деҳқон, икки оёғи билан эшакнинг қорнига ниқтаб, муттасил «хих-хих» билан ҳалқумини қирган бир мўйсафид узумчи, қатигини пуллаб, хурмачаларини орқалаган, иссиққа қарамай, гоҳ аравага осилган, гоҳ қуш уясини қидириб дарахтларга кўз тиккан уст-боши кир-чир шўх болалар... Иссиқ тобора ортар, «ғир» этган шамол йўқ, от-арава кўтарган чанг ҳавода узоқ вақт қимирламай туриб қолар, юзларга қизгин темир учқуни каби ёпишар. нафасни бўғар эди.

Қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қиз-

гин қум кечиб иссиқда, совуқда обдан пишган бизнинг йигитни ҳам (катта масофани пиёда босгани учунми) кун хийла бетоқат қилган эди. У куйиб ётган билқ-билқ юмшоқ тупроқда салмоқли оёқларини илдам ва йирик-йирик босар, қўзлаган жойига тезроқ етишга ошиқиб ўткинчилардан сўрар эди:

Биринчи нарча Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан. Агар сўзларга диққат қилинса, илк жумланинг ўзида, яъни «1264 ҳижрия, дала ойининг ўн еттинчиси, қишқи кунларининг бири, қуёш ботган, теваракдан шом азони эшитилади...» дейиши билан китобхон қандайдир бир кайфиятга тушади, ёзувчи сўз билан ифодалаган ҳолатни кўз олдига келтиради, қулогига «шом азони» эшитилгандай бўлади. Ёзувчининг ҳар бир сўзи орқали ўша оламга сайр қилади, «Донгдор саройга» киради, ҳужралардаги «хоҳолоб кулишлар»ни аниқ ҳис қилади. Бу нимадан. Бу сўзнинг ички ритмикасидан, яъни ёзувчи ўз жумлалари орқали киши кайфиятини ўзгартиради, уни ўз олаmidан бошқа оламга олиб киради. Ахир биз musiқа тинглаганда ҳам шундай ҳолатга тушамиз-ку?! Бундан ташқари, мазкур нарчадаги сўзларда ташқи ритмика ҳам бор. Бу сўзларнинг грамматик жиҳатдан мукамал қурилганлиги, уларнинг аниқ синтагмаларга бўлинишида, абзацлар орасидаги тасвир бир оҳанг ва ички бир мантиқ билан битилганлигида, яъни бир абзацдаги оҳанг иккинчи абзацда бошқача оҳанг касб қилмасдан, олдинги оҳанг сақланишида, гап орасидаги жумлаларнинг қисқа ҳамда аниқ тузилишида, шунингдек, уларнинг ички бир тенгликка эга эканлигида кўринад.

Иккинчи нарча Ойбекининг «Қутлуғ қон» романидан. Умуман, жумлаларнинг аниқлиги, тасвирда бирорта ортиқча сўз йўқлиги, ҳар бир сўз аниқ ҳолатни ифодалаш, абзацларнинг бир-бирига мантиқан боғланиши, гапларнинг грамматик жиҳатдан жуда тўғри қурилишлиги, автор сўз орқали тасвирлаган ҳаётини деталларнинг барчаси бир мақсадга, яъни асарнинг бош қаҳрамонининг кимлигини китобхонга айтишга қаратилганлиги билан Абдулла Қодирий услубига ўхшаб кетади. Албатта, бундай бўлиши табиий. Бу ўхшашликлар ташқи ритмика жиҳатидан, лекин ички ритмикада бир-биридан фарқ қилади. Абдулла Қодирийда тасвир қоронғуликдан бошланади, «қуёш ботган, теваракдан шом овози эшитилади...», биз саройни, ҳужраларни, уларнинг ички тасвирини ҳам хира чироқ ёруғида кўрамиз. Албатта, бу қо-

ронгулик китобхон қалбига ҳам қўчиб, унда қандайдир бир маъюслик, ғамгинлик, бир оз ҳадиксирашлик кайфиятини тугдиради. Ойбекда эса тасвир ёруғликдан бошланади. «Вақт пешиндан оққан», «Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган». Тасвир макони ҳам кенг: «Кенг дала йўлда қатновчилар сийрак», ундан кейин, ...ҳорғин ориғ отининг ялқов қадамига бардош қилиб шаҳардан қайтаётган четан аравали деҳқоннинг ҳолати, «икки оёғи билан эшакнинг қорнига ниқтаб, муттасил «хих-хих» билан ҳалқумини қирган мўйсафид»-нинг юриши, «гоҳ аравага осилган, гоҳ қуш уясини қидириб дарахтларга... қўз тиккан» болаларнинг юришининг ўзи турли ритмга эга. Демак, Ойбекнинг образли тасвири кўп оҳангли. Лекин шунга қарамай бир фонга бўйсунган, яъни ёруғлик фониға. Мана шу ёруғлик фони тасвирда кишини қувонтирадиган воқеалар бўлмаса-да, унга қандайдир кўтаринкилик бағишлайди. Мана шу кўтаринкилик унинг ички ритмиқасидир. Бу ритмиқа китобхонга ҳам кўчади. Китобхон ҳам бу тасвирдан кенг, очиқ далада ўнкасини тўлдириб нафас олиб, ёзувчи тасвирини ортиқча ҳаяжонсиз, сокинлик билан кузатади. Бундай ички ритмиқа тасодифиймикин?! Йўқ! Бизнингча бу катта мақсад ва мантиқ билан қилинган. Шу ўринда Валентин Катаевнинг ритм ҳақидаги сўзини эсланг. У «ритм ғояни образли ифодалайди» деб ёзганди. Мана шу биз келтирган асарлардан парчаларда уларнинг ғояси ифодаланма-яптими?! Бизнингча ифодаланяпти. Буни англаш учун асарни синчиклаб кузатиш керак. Асар воқеаларини кузатганда шу парса аниқ бўладики, парчалардаги ритм то асар финалигача давом этади. Тўғри, айрим бобларда ритм ўзгаради, лекин бари бир улар ҳам шу бош оҳанг орасида сезилмайди. Лекин аксинча, кўп ўринда янада қуюқлашади. Асарнинг финали ҳам шу ритм билан тугайди. Мана «Ўтган кунлар» қандай тугайди: «Кеча ойдин, қабристон тил-тинч узоқроқдан қуръон товуши эшитилар эди. Икки туп чинор бутуқларида қўниб ўтирган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, кўйи дўмбайган қабрлар бу тиловатга сомиъ каби эдилар. Қуръон оётлари қабристон ичида оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оётларига қўшилишиб оқар эди» ва ҳоказо.

«Қутлуг қон»да эса қуйидагича хотималанади: «Улар жуда секин юришди. Йўлнинг ярмидан ўтганда, уфқларга қон каби тоза, қизил шуълалар югурди. Чиқаётган қуёш-

ни саломлаб, яшил дарактларда қушлар сайрай бош-
лади...»

Агар мазкур парчалардаги жумлаларга назар ташлан-
са, уларнинг ҳар бири яхлит мазмунга ва поэзиядаги
каби ички бир туроққа ҳам эга эканлиги сезилади. Ал-
батта, бу кичик парча ва билдирилган фикрлар мазкур
асарларнинг ритмикасини аниқ кўз олдимишга келти-
райлик ва агар таъбир жоиз бўлса бош оҳангни қулоқ-
ларимиз пардаси олдига келтиришга ҳаракат қилайлик.
Башарти шундай қилсак, бир нарсани аниқ ҳис қиламиз,
бу ҳам бўлса ҳукмрон оҳангни. Ойбек романининг архи-
тектоникасида қандайдир сокинлик бор, бу сокинлик ха-
рактерларнинг ҳаракатида, айниқса, Йўлчи хатти-ҳарака-
тида аниқ кўрилади. Тўғри, бу сокинлик вақти-вақти билан
тезлашади, яъни Шоқосим хотинининг ўлими, Гулнор-
нинг ўғирланиши, уларнинг жувозда яшириниши, Гул-
норнинг ўлими, Ерматининг Салимбойни ўлдириши ҳо-
латларида. Лекин бари бир сокин оҳанг ҳукмрон. Бу
Йўлчи ҳаракати билан боғлиқ. Йўлчи бутун асар давоми-
да босиқ ва сокинлик билан ҳаракат қилади. Ҳатто қўз-
ғолон пайтида ҳам ҳаракатида сокинлик ҳукмрон, ҳаёт-
дан видолашаётган пайтда ҳам «букчайиб, оҳистагина
ерга йиқилади». Демак, Ойбек ўз асарини ёрқин, кенг
олам ва кўлам асосига қуради, воқеалар ривожини ҳукмрон.

Абдулла Қодирийда тасвир бошқача, унинг асарда
сокинлик йўқ, воқеалар силсиласи таранг. Бу ҳол киши
кайфиятига ҳам кўчиб асабларни таранглаштиради, уни
кўзгайди. Натижада киши қалбида кучли бир тўлқинла-
ниш юз беради. Бу ҳол асар финалигача давом этади.
Тўғри, бу ҳол вақти-вақти билан бўшаштирилади, лекин
киши қалби бир оз таскин топмасдан туриб, уни янада
«тавишлар»га кўмади, яъни асаблар олдингисидан ҳам
кўпроқ таранглашади. Демак, ундаги оҳанг сиқик, дра-
матик ҳолатда, яъни доимо авж пардада. Шунингдек,
Абдулла Қодирий романилари сюжетиини айлапма, мурак-
каб воқеалар, кутилмаган тугунлар асосига қуради. Бу
ҳол бутунлай бошқа услуб бўлиши билан бирга, бошқа
ритм ҳамдир.

Пушкин проза «фикрини ва яна фикрини талаб қилади»
деб айтганди. Албатта, фикр сўз орқали ифодаланади.
Агар сўз ўз ички қонунияти асосида ёзилмаса, ҳар қа-
нақа ўткир фикр ҳам таъсирсиз ва нурсиз бўлиб қолади.
Мазкур адибларнинг ижоддаги иқтидори шундаки, улар
аввало ўз фикрларини ниҳоят даражада аниқ ифодалаб

қолишмасдан, сўзлар ва жумлаларнинг оҳангдош тузилишига ҳам эътибор беришган. Бу эса фикрни янада кучайтириб, аниқ бир нуқтага уришга олиб келган. Улар ҳар бир сўзга маъно юклайди ва мазкур сўзнинг аниқ бир ҳолат касб қилишига, шунингдек, «зарбдорлигига» эътибор беришади. «Ўтган кунлар»нинг бобларидан бири шундай бошланади: «Пойафзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳовли...» Мазкур жумлаги «Пойафзал бозорининг бурчагидаги ҳовли» деб ҳам ёзиш мумкин. Қайтага сўз ихчамлашади. Албатта, Абдулла Қодирийдан бошқа ёзувчи шундай ёзган бўларди. Лекин у бундай жумла тузмаган. Бунинг сирини англаш учун иккала жумлани ёнма ён ёзиб ўқиш керак. Биринчи жумлада аниқ манзара мавжуд, яъни бозор манзараси. Биз жумлаги ўқиган заҳотимиз кўз олдимизга бозор келади, уни ҳаёлимизда жонлантирганимиздан кейин бурчадаги ҳовлига назар ташлаймиз. Яъни биринчи жумлада ёрқин тасвир бор ҳамда сўз киши фикрига зарб билан урилади. Чунки интонация мавжуд. Иккинчи жумла эса бу фазилатдан маҳрум. Унда интонация ҳам йўқ, шунингдек, мавҳумлик мавжуд. Асардан бундай жумлаларни, яъни мисолларни кўплаб келтириш мумкин, шунингдек, «Қутлуг қон»да ҳам.

Умуман олганда, мазкур адибларнинг бир умумий томони бор. Бу ҳам бўлса, жумлаларни содда тузишида, кўпроқ содда гапда ёзишида ва юқорида айтганимиздек, ҳар бир сўзнинг аниқ бир манзара яратишига эътибор беришларида. Ундан ташқари, айрим кўринишларда, хусусан персонажлар тасвирида, тўғрироғи, уларни китобхонга таништиришда, гап-сўзида характерини, психологиясини бера билишда, хусусан, тўй воқеаси. Қумуш билан Нурининг тўй тасвирида бу ҳол аниқ кўринади. Лекин ритм билан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ойбекда қуёш тилга кўп олинади, Абдулла Қодирийда эса қоронғулик. Тўғри, бу гапни юқорида ҳам айтган эдик, лекин мисол келтирмаган эдик. Демак, фикримиз кам далил эди. Мана энди фактларга мурожат қилайлик. «Қутлуг қон»да: «Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳали тамом сўнмаган эди» (29-бет). Ёзнинг кучи кетиб, ҳаво бир оз салқинлаган бўлса ҳам, шамолсиз кунларда қуёш тик келган, ҳали ҳам кишининг бошидан олов қуйган каби куйдирар эди» (52-бет). «Қуёш ботганига анчагина бўлган» (57-бет). «Янги уйғонган ям-яшил барглар билан ясанган дарахтлар қуёш нурида чўмилади» (158-бет). «Нурининг ҳовлисидаги гилослар

гуллаган. Уларнинг ошнок кўркем гуллари қуёш нурида жуда нафис товланар... Қуёш кундан-кун кучлироқ қиздирад» (290-бет). «Офтоб Йўлчининг бошини қизитгандан сўнг уйғонди» (336-бет). «Оддий ёз тонги. ...Қуёш Калковуз суви бўйлаб ўсган қанин товларининг учида ўйнайди» (346-бет). Агар мазкур жумлаларнинг барчаси ҳар бир бобнинг бошлангани эканлиги ҳисобга олинса фикримизнинг асослигини аниқлаш қийин эмас.

Абдулла Қодирий тасвирни қоронғуликдан бошлаб ёруғликка олиб чиқади, сўнг яна қоронғулик билан тутатади. Бу ҳолни ҳар бир бобда кўриш мумкин. Албатта, бу ўзига хос оҳанг касб қилади. Парчаларга эътибор берайлик: «...Бир дарбозанинг остопасидан уч-тўрт қадам ичкари кирилса Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этидур ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятидаги ёруғликка томон ошиқилур. Қоқилиб-сурқилиб йўлак зиндонидан қутулгач, бир катта ариқ ёқасига, ўрдадек ҳовлига чиқилур ва роҳат тин олинур» (28-29-бетлар). «Ҳозир қоронғу ҳам ўбдан тушганликдан киши-кишини танимаслик даражада эди» (68-бет). «Унутмайсиизми» ..деган бобни эсланг. Хуллас, роман воқеаларининг деярли барчаси қоронғуликда, тунда кечади. воқеанинг ўзида ҳам қора фон ҳукмронлик қилади. Биз таъкидлаган бу ҳолат асарнинг бош оҳангидир, лекин романда бир қанча қўшимча оҳанглар ҳам бор. Бу оҳанглар романининг персонажлари билан боғлиқдир. Иккала романдаги истаган, ҳатто эпизодик қаҳрамоннинг асардаги фаолиятига назар ташласангиз, унинг ўз гач оҳанги борлиги, гапирини манераси билан ҳаракатида, психологиясида уйғунлик мавжудлиги аниқ сезилади. Албатта, бу гапирини оҳанги, ҳаракатдаги уйғунлик қаҳрамон ритмикасини белгилайди. Бу ҳол иккала асарда аниқ сезилиб тургани учун мисоллар келтирилишининг ҳожати йўқдир, деб ўйлаймиз. Демак, мазкур асарларнинг умр бокйилигининг сирли ритмининг изчиллигида ва адибларнинг бу нарсга катта эътибор бериш-лигидадир.

Йирик совет композитори Д. Д. Шостакович Чехов асарлари ҳақида шундай деган эди: «Чехов асарларининг кўнчилиги ёзилгани жихатидан мусика асарларига ўхшайди. «Қора монах» повестини мен соната шаклида ёзилган асар деб биламан»¹.

Соната формаси қандай форма эканлиги, унинг мо-

¹ Сб. статей: Ритм пространство и время в литературе и искусстве, Л., 1974, стр. 175.

ҳияти нимадан иборатлигини адабиётшунос Н. М. Фортунатов қуйидагича изоҳлайди: «Сопата формада ёзилган асар энг аввало бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган воқеалар асосига қурилади. Агар муассасчилар тили билан айтганда, иккита ўзга тематик группа, яъни бош ва қўшимча бўлган партиядан иборат бўлган воқелик асосига, яъни иккита ўзга эмоционал образли оқимларнинг тўқнашувидан, драматик коллизияларга тўла бўлган интенсив ривожланиш юзаса келади. Сопата форманинг иккинчи фарқ қилувчи хусусияти уч бўлимдан тузилиши. Яъни экспозиция — икки хил музикали образларнинг баёни ишлаш (разработка) — экспозиция материалнинг ривож... ва репризлар — экспозиция материалларининг ўзгарган ёки айнан такрорланиши... Одатда экспозиция ва репризаларнинг структураси асосий, боғловчи, қўшимча, охири партиядан иборат бўлади»¹. Бу гапни биз бемалол мазкур асарларга татбиқ қилсак бўлади. Чунки ушбу асарларда экспозициядаги оҳанг асар ўрталаридаги драматик ҳолат, яъни қўшимча партиядан кейин такрорланади, асар охирида ҳам бу ҳол сақланади.

Бир асарнинг ритмикаси юқорида кўриб ўтганимиздек, айрим уйғунлик томонлари бўлгани билан бир-бирига ўхшамайди. Албатта, бу ёзувчининг услуби билан боғлиқ. Айрим асарларда ритмика авторнинг баёни билан қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, воқеалар ривожини боғловчи тасвирнинг уйғунлигида кўринали. Бу ҳолни биз Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида кўрамиз. Мана, унинг «Мастон» номли ҳикоясини олиб кўрайлик. Ҳикоя кескин бошланади. Бу кескинлик ҳикоя қаҳрамони Мастон характерига кўчади. Унинг ҳаракатлари ҳам кескин: «От мункиб кетганда эгарнинг устидан думбалоқ опиб тушган паранжисиз қиз ўйноқи каптардек абжирлик билан ўзини ўнгариб олди-да, жувонга ёрдам бергани пошпилди». Мана шу кескин тасвир ва ҳаракатдаги оҳанг бутун ҳикоя давомида бўшамайди. Тўғри, қўшимча воқеаларга ўтганда бир оз юмшабди. Лекин бу юмшаш воқеаларни боғлаш ролини ўтайди. Бу боғлашдаги тасвир бир йўла икки вазифани бажаради: биринчиси юзаса келган вазиятни ўзгартириш бўлса, иккинчиси, кечаётган воқеликнинг вақт ва маконини белгилайди. Тасвирга эътибор беринг: «Офтоб тиккада. Икки йўловчининг қисқа соялари катта-кичик, турли дашт ўсимликлари устидан эгилиб-букилиб борар эди. Фириллаб турган дашт шаба-

¹ Сб. статей: Ритм пространство и время в литературе и искусства, Л., 1974, стр. 175.

ласи куйдиргудек иссиқ». Бу тасвир ўз вазифасини ўта-
гач, оҳанг яна парчадаги ҳолатга қайтади. «Қолган пар-
са қолди, бўлган иш бўлди. Яна ўнта Турғуной билан
ўнта Мاستон хафа бўлгани билан қолган парсалар орқа-
миздан эргashiб келмайди. Нима бўлишимиз ўзимизнинг
қўлимизда». Бундан кейин ҳолат яна ўзгаради, албатта,
бу билан оҳанг ҳам. Бу ҳолат ҳикояда иккинчи, яъни
олдинги оҳангга зид бўлган қўшимча тасвирнинг юзага
келиши билан туғилади. Мазкур тасвир воқелик, агар
таъбир жоиз бўлса, лирик чекининг олдинги кескин
воқелик билан тўқнашиб, ҳикоя воқеаларини интенсив
ривожлантиради. Бу ҳолат ҳикояда Мастон характери-
га зид бўлган Турғуной характери воситасида кечади. Мана
адиб тасвиридаги Турғуной ва унинг кейинги хатти-ҳа-
ракати: «Отининг остида қолган оёғини тортиб олишга
урнаётган ёшгина, узоқ йўл азобидан ҳам сўнмаган жу-
вон ўзидан бир неча қадам нарига тушган чиммати ости-
дан чиқиб кетган калтакесакни кўриб дод деб юборди...

— Қуриб кетсин! — деди у йиғламсираб... Ўқишнинг
бошингдан ордона қолсин, Мастон!... Қўй, эй... эримдан
қолмайин!» Агар адиб тасвири ва характернинг хатти-
ҳаракатига назар солинса ундаги ўйғуилликни сезиш қи-
йин эмас. Чунки адиб Турғунойни алоҳида ритм билан
тасвирлайди. У ҳикоя воқеалари давомида доимо йиғлай-
ди, эрини тилга олади: «...пешонасини икки билаги устига
қўйиб йиғлаб ётган Турғунойни елкасидан тортиб тур-
ғизди». «Турғуной ўлкасини тутолмас эди». «Бунни кўриб
Турғуной йиғламспради». «Турғунойнинг ўлкаси тўлиб
гапдан тўхтади». «Турғуной охири босган оёғини кўтара
олмай тўхтаб, Мастоннинг елкасига бошини қўйди ва пиқ-
пиқ йиғлади.» «Турғуной яна узоқ йўталди: кейин йиғла-
ди». Бу ҳолатларнинг барчаси Мастон характери-
га тес-
кар и эканлигини назарга олсак, ҳикоя ритми соната фор-
масида эканлигини сезиш қийин эмас, чунки у Фортуна-
тов айтганидек «бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган
воқеалар асосига қурилган». Экспозиция ва репризалар
структурасига мослиги ҳам бу фикрнинг тўғрилигини ис-
ботлайди.

Насрда ритм турли кўринишга эга. Айрим асарларда
ритм шеърний формада ҳам бўлади, тўғрироғи шеърнинг
бу тур и бўлган сонет шаклида. Бизга маълумки, сонетда
мисраларнинг қофияланиши ҳар хил бўлади. Яъни би-
ринчи тўртликда биринчи мисра билан учинчи иккинчи
мисра билан тўртинчи қофияланиб келса, кейинги мисра-
лар учлик бўлиб, унинг қофияланиши ҳам турличадир.

Гоҳ биринчи билан иккинчи мисра қофияланиб келса, гоҳ биринчи учлик билан иккинчи учлиkning учинчи мисралари қофияланади ёки биринчи учлиkning учинчи мисраси билан, иккинчи учлиkning иккинчи мисраси қофияланади, у ҳолда унинг биринчи ва учинчи мисралари қофия билан боғланади. Худди мана шу ҳолни прозаик асарларда ҳам кузатиш мумкин. Албатта, асарнинг тузилишини бу тарада қуриш ёзувчи учун осон кечмайди. Чеховнинг жуда кўп ҳикоялари шу тингда ёзилган. Ўзбек адабиётида ҳам шундай маҳорат билан ёзилган асарлар мавжуд. Хусусан, Ўткир Хонимовнинг айрим ҳикояларида ушбу ҳолни кузатиш мумкин. Бунга унинг «Муҳаббот» ҳикояси яққол мисол бўла олади. Ҳикоя дастлаб Тиркаш билан Дилорнинг висол овларидан бошланади. Албатта, бу ўринлар қандай лирик оҳангда, кайфиятда тасвирланганлигини таъкидлашнинг ҳожати йўқ. Чунки адабиётшуносликдан хабарли бўлган китобхон ундаги қофия ва оҳангни осон илғайди. Тиркашнинг ялинишларига Дилорнинг «Кет бу ердан!» деган хитоби унинг вужудини ўртаб юборди, ялинади. Лекин бундай қилиш беҳуда эканлигини билгач, эртага бирга кетишнинг айтиб, қинлоқ томон юради. Бу билан воқеа ҳам, тасвир ҳам, ўз-ўзидан оҳанг ҳам ўзгаради. Иккинчи қисмда, агар шартли айтсак, учликда Тиркашнинг кимлиги, унинг ўтмиши билан танишамиз. Шундан кейин учинчи қисмда яна олдинги биринчи қисм воқеасига қайтилади, албатта, оҳанг ҳам ўзгача тус олади. Биринчи қисмдаги тасвирий баёнга эътибор беринг: «Тиркаш аравадан уч-тўрт қадам нарида, майсалар устига ташлаб қўйилган бир парча намат устида ухлаб ётган чолга қаради. Чол ола-була ҳуржунга бошини ташлаб, оёқларини кертанича, чалканча ётар. қоронғида юзи аниқ кўринмасди». Учинчи қисмда: «Аравада ўтирган чолнинг пичиқча, буришиқ бўйнидаги чуқурчаси, оқ оралаган сочи Тиркашга кўриниб турарди». Биринчи қисмда чолнинг юзини кўрмаганди, учинчи қисмда бўйнидаги чуқурчани ҳам кўради. Ёки биринчи қисмда: «Тиркаш қаддини ростлаб, кизга тикилиб қолди. Унинг катта-катта кўзлари ёпиб турар, узун-узун киприклари, қирра бурни қоронғида янаям жозибали кўринар. Тиркаш ҳали ҳам ҳаяжонини босиб ололмас эди». Учинчи қисмда: «Араванинг кетида Тиркаш билан ёнма-ён келаётган Дилор унга қараб жилмайиб қўяр, аллақайқдан сирқиб олган тол хивичи билан йўл четидаги гиёҳларни савалаб борарди» ва ҳоказо. Учинчи бўлимнинг ўртасига борганда яна оҳанг ўзгаради, иккин-

чи қисмдаги воқеаларга қайтилади. Лекин бирданига эмас, худди шеърдаги, яъни сонетдаги каби тасвир оқимининг ўзидан келиб чиқади. Учинчи қисмдаги тасвир-ритм биринчи билан боғланиб тугаллик ҳосил қилади. Ундан кейин тасвир, яъни ритм иккинчи қисм билан боғланади, таъбир жоиз бўлса, қофияланади. Иккинчи қисм: «Бу воқеага анча йил бўлиб кетган. Алча йиллар...» деб бошланар экан, шу қисмнинг тугалланмасида ҳам бу сўз қайтарилади. Бу гўё бир нақорот ролини ўтайди. Шундан кейин учинчи қисмга ўтилади. Учинчи қисмнинг бошланғичи кўриб ўтганимиздек, биринчи қисм билан оҳангдош, лекин учинчи қисмнинг ярмига борганда у иккинчи қисм воқеаларига қайтилади. Бу билан у иккинчи қисм ита аҳангдош бўлади. Бироқ бу ҳам узоқ давом этмайди, гўё шеърдаги каби воқеалар биринчи қисм воқеаси билан боғланиб, у билан оҳангдошлик касб қилади. Тўртинчи қисм эса худди сонетнинг охириги икки мисрасидек бошқа оҳангга эга. У босиқ, зарворли бир ритм билан тугайди, яъни хотималанади. Агар мазкур ҳикоя қисмларининг бир-бирига боғланиши ва улар ўртасидаги оҳангдошлик, воқеаларнинг тадрижий ривожининг схемасини чизсак шеърини форма, яъни сонет шаклини олади. Тўғрироғи, архитектовикаси сонетдек эканлиги яққол кўринади. Албатта, бу хусусиятлар, яъни мазкур ҳикоядаги, шунингдек, юқорида кўрсатиб ўтган асарларимиздаги ҳолатларнинг барчаси ритмнинг шаклий кўринишларидир. Ушбу асарларнинг катта хусусияти уларда тасвирланган воқеа-ҳодисалар, уларнинг аёе эътирилиши, умуман асарлардаги барча воқеаларнинг йўналиши ҳаёт ритмикасига мос келинидирки, бу энди асар бадийлигини таъминлаган муҳим омил ва бадийлик компонентидир.

Ф. В. Шеллинг «ритм табиат ва санъатнинг ҳайратомуз сирига мансуб нарсалар» — деб ўзганди. Ҳақиқатан ҳам табиатда ҳамма нарса ўз ритмикасига эга ва шу асосда ривожланади, лекин унинг моҳиятини англаб етиш ниҳоятда мушкул. Чунки у сирли оламдир. Бироқ шунга қарамасдан, ниҳоятда қонуний тузилгандир. Сабоби шуки, ундан ҳар бир нарса кичинки таажжубга соларли даражада уйғунликда. Ҳақиқий санъат асарининг ҳар бир саҳифасидаги тасвирланган воқеалар, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, ўй-фикри, асарнинг умумий қурилиши, яъни композицияси ва сюжет ливиялари ана шундай уйғунликка ҳамда қонунийликка эга бўлмоғи лозим. Ана ўшанчаларча у ритмик бўлади. Санъатда ва адабиётда ритм худди шу вазифани ўтайди.

Агар биз кўпчилик асарларга худди шу пуктаи назардан ёндашсак, улар айримларининг мана шу жиҳатдан заифлигини кўрамиз. Демак, уларда ритм бузилган.

Суннатулла Анорбоевнинг «Олтин қозоқ» деган ҳикояси бор. Ҳикоя заминидаги кишига айтмоқчи бўлган гап анча салмоқли, лекин тасвирдаги воқеалар баёнидаги ритм бузилганлиги, умуман ундаги воқеа-ҳодисалар силсиласи ҳаёт ритмидагидек қонуний тус олмаганлиги учун айтмоқчи бўлинган гап ниятлигича қолган. Ҳикоя яхши бошланган. Экспозициясида кишининг диққатини ўзига жалб қилиб оладиган қўйма тасвир, уни бир қайфиятга соладиган ритм мавжуд. Мана ҳикоя қандай бошланади: «Зунун Ҳасаний елкалари осилиб, ғўлвираброқ турган тўқ зангор ранг камзул билан шимда узун йўлак бўйлаб борарди. Касалхона кийимига ўргана олмаганданми, дам-бадам у ёқ-бу ёғига қараб, камарини аста кўтариб қўяр, оёғидаги шиппаги шахмат нусха линолеум тўшалган силлиқ полга тегиб шип-шип этарди» ва ҳоказо. Ҳикоянинг бир ярим бетигача китобхонни ўзида тутиб турадиган тасвир мавжуд. Ундан кейинги бетларда экспозициядаги ритм сақланмаганлиги учун ҳикоя воқеаларига нисбатан кишининг диққати сусаяди. Экспозициядаги тасвирдан Зунун Ҳасанда қандайдир улуғворлик мавжудлиги, шунингдек, бутун ҳикоянинг марказида шу киши фаолияти ётишлиги сезилади. Лекин ҳикоя давомида бу нарсани изчил давом этмайди, унинг марказида иккинчи бир одам — Таваккал ҳаракат қила бошлайди. У бир пайтлар домла Ҳасанийнинг қўлида ўқиган, унинг ўғли билан дўст бўлган. Мактабда энг яхши ўқувчилардан саналган. Адиб мана шу киши образида ҳаётда ҳар бир нарсани пул билан ўлчайдиган, виждони ҳам, имони ҳам пул саналган баъзи бир кишиларнинг қиёфасини софдил, бутун ўй-фикри ҳаётда эзгулик уруғини экиш, уни кўпайтириш учун хизмат қилган, ҳаётда яшашдан бирдан-бир мақсади — шу бўлган Зунун Ҳасаний образига қарама-қарши қўймоқчи. Юқорида айтиб ўтганимиздек ният яхши. Лекин унинг қонуний асосларини, ҳаёт ритмикасидек уйғунликда ва мантиқий очиб беролмаган. Тўғрироғи ҳикоя ритмикаси ҳаёт ритмикаси каби қонуний тус олмаган. Натижада ҳикоя экспозициясида улуғвор кўринган Зунун Ҳасан асар финалида жуда бир оддий, кишига айланиб қолади. Чунки адиб экспозициядаги ритмни бир меъёردа сақлай олмаган. Экспозициядаги қандайдир улуғворлик касб қилган тасвирга образнинг хатти-ҳаракати, гап-сўзи мос келмайди.

Таваккал ўзини кўргани келган одамларни ёмонлайди, фақат бошига бир иш тушса келади, ҳаммаси қаллоб дейди. Лекин ўзининг тутган ишида улардан фарқ қиладиган хусусият йўқ. Шундан бу образ фаолиятида ҳам ритм йўқ. Ҳатто унинг киффасини тузукроқ кўз олдимизга келтира олмаймиз ҳам. Унинг хатти-ҳаракати ҳаёт ритмикасидек мантиқли ва қонуний эмас. Ҳаётда бундай шахслар жуда сирли бўлади. Ўзининг қудратли эканлигини оғизда эмас, жуда позик вазиятда намойиш этади. Ундан кейин бу типдаги одамлар ўз ҳамтовоқларининг сирини, уларнинг қандай одамлигини ҳаммага ҳам айта бермайди. Уларни бировга таништирганда йўғини яшириб, борини ошириб гапирди. Бу билан ўзини унча-мунча одам билан ошно бўлмаслигини билдириб, ўз обрўсини ҳам бир ногона кўтаради. Таваккал эса келган одамни ёмонлайди, менга яқиниб келди, иши тушган дейди. Адиб гўё бу билан Таваккал ўз обрўсини пеш қилишини таъкидламоқчи, лекин у ҳаётни мантиққа мос бўлмагани учун ўз вазифасини ўтай олмаган. Демак, Таваккал характериинг ритми ҳам бузилган. Адиб, умуман ҳикояни ёзаётганда ҳаёт оқимини ўйлаб кўрмаган. Таваккал домла Ҳасанни ўғли билан бир сипфда ўқиган, урунга ҳам бирга кетинган, ҳуллас улар қалин дўст бўлишган. Ўшлигида домланинг уйида жуда кўп бўлган. Шундай бўлишига қарамай, адибнинг ҳикоя қилишини урушдан сўнг домла Ҳасанни Таваккални ўттиз йилдан ортиқ давомида кўрмаган: «Холмурод ўртоғинини охириги марта қачон кўргандлигини? — сўради Ҳасанни хирқироқ овозда...

— Холмурод билан вилолатмадик, — деди Таваккал ерга қараганча ўтириб. — Полкимиз чекинаётганда у изводидаги тўплари билан душманнинг йўлини тўсиб турди. Кейин эшитсам... ҳалок бўлибди... Танклар мажақлаб ўтибди... Ўғлинигиз девюрак йиғит эди». Агар ҳаёт ҳақиқатига назар солсак уларни ўттиз йилдан ортиқ бир-бирини кўрмаслиги, Таваккалнинг ҳам дўстининг оиласини асоссиз йўқлаб кетмаслиги бутунлай мантиққа зиддир. Тўғри, ҳаётда бундай воқеалар бўлиши мумкин, лекин унинг, албатта, бирорта сабаби бўлади. Суннатулла Анорбоевда ўша сабаб кўрсатилмаган. Шундан ҳикояда мантиқ бузилган. Бу камчиликларининг рўй бериши асарининг ички динамикасини ҳаракатга келтирувчи мантиқий ритмининг бузилишини билдириб. Бундан ташқари, ҳикоя қаҳрамонлари ҳам ўз ритмикасига эга эмас, шунингдек, абзацлар ўртасида ҳам, умуман воқеалар йўналишида ҳам ички уйғушлик, яъни ритмика йўқ. Унинг «Беда», «Ташвишли

тун» ва бошқа бир қатор ҳикояларида ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин.

Бизга маълумки, ҳақиқий санъат мазмун билан шакл ранг билан сувдай бирлашиб кетган жойда туғилади. Бунини кўпроқ мусиқа асарларида аниқроқ кўриш мумкин. Мусиқанинг мазмунини сўзлаб бериш мумкин эмас. Уни фақат тинглаш керак. Чунки унинг мазмуни оҳангларига сингиб кетган. Ҳоёсини ўша оҳангдан топамиз. Чинакам бадиий асар ҳам шундай бўлмоғи лозим, яъни ғоясининг сюжетига бутунлай сингиб кетмоғи даркор. Шундай ёзилган асарларгина ўқишли бўлади. Биз кўпгина яхши асар ҳақида «бир нафасда ўқилади», «ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди», «ўқиб тугатмаганингча қўлдан ташламайсан» деган гапларни тез-тез эшитиб турамиз. Айрим асарларга нисбатан ишлатилган бундай эпитетлар ғоясининг сюжетига сингиб кетган асарларга нисбатан ишлатилади, чунки бундай асарларда ҳаёт ритми санъат ритмига қўчган бўлади. Бизга маълумки, ҳаёт ритмида сунъийлик бўлмайди, унда ҳамма нарса табиий ва қонуний кечади. Агар асар воқеалари ҳам ҳар қандай сунъийликдан ҳол бўлса, у кишига манзур бўлади. Албатта, бу ҳол ёзувчининг сунъий усуллар қўлланишдан қочиши билан боғлиқдир. Ҳаётда ҳамма нарса ҳаракатда. Ҳаракат бор жойда ҳаёт бор, ритм бор. Бадиий асар воқеалари ҳам ҳаракатда бўлмоғи, бу ҳаракатда туғиладиган ҳолат, вазият маънавий рўй бермоғи, ёзувчи айтмоқчи бўлган ғоя, мақсад эса шу воқеалар заминидан келиб чиқмоғи лозим. Иккинчи хил қилиб айтсак, асар воқеаларининг ривожини воқеадан воқеа, вазиятдан вазиятнинг туғилишини диалектал ва қонуний юз бермоғи даркор. Ана шундай ёзилган асар ўз ритмикасига эга бўлади, чунки бундай асарда ҳаракат ривожини кузатишга мумкин. «Ритм — деб ёзади табиқий адабиётшунос олим С. Михалёв — қаердаки ривожланиши бўлса, ўша ерда юзага келади. У маълум бир мақсадга эга бўлади. Ритм ҳақида қаерда жараён бўлса, биз бирон ҳодисанинг ривожини кузатишга мумкин бўлсак ана ўшандагина гапириш мумкин... Ритм ўзида қарама-қаршилик ва тўсиқлар орқали мунтазам ривожланишини асос эттиришини мақсад қилиб қўяди: ритм бу курашларнинг, диалектик идрокнинг ифодасидир. Демак, ғоядан ажралган, бирор мақсадни олган сурмаган, Шекспир, Островский, Шолом-Алейхем асарлари текстини ўзига хос равишда ўқишга, талаффуз қилишга мажбур қилган ички бир руҳдан аж-

¹ С. Михалёв. Статьи, беседы, речи. М., Изд-во «Искусство». 1960, стр. 75—76.

ратган ҳолда ритм ҳақида ўйлаш мумкин эмас»¹. Зероки, шундай экан, бадиий асарда ритмика қидирганда, унинг асосини худди мана шу нарсалардан изламоқ мақсадга мувофиқдир. Шуниси қувонарлики, кейинги даврда яратилган асарларда, айниқса ёшлар ижодида бу нарсани кузатиш мумкин. Албатта, барча ёшларнинг ижодида эмас. Лекин кам бўлса-да, борки бу кишини қувонтиради. Шундай истеъдодли ёшлардан бири Алишер Ибодиновдир. Унинг асарлари юқорида санаб ўтилган талабларга жавоб беради, яъни ўз ритмикасига эга. Алишер ўз асарларини муайян бир услубда ёзмайди, турли услубда ёзади. Лекин шунга қарамай, ҳар бир услубда ҳам унинг ўзлиги сезилиб туради. Масалан, унинг «Мен туғилган уй» ҳикояси баёний услубда ёзилган, яъни ҳикоя персонаж тилидан олиб борилади. Алишернинг маҳорати шундаки, ҳикоядаги воқеа-ҳодисалар баёни персонажнинг савиясига мос ҳолда ҳикоя қилинади. Ҳатто сўзларда, жумла тузилишида, гапдаги ибораларда, баён қилиш сулуқатида ҳам, ҳуллас барча ҳолатларда анча ёнга бориб қолган чолнинг ишгоҳи аниқ ҳис қилинади, яъни ҳикояда сюжет ривож персонаж характери, дунёқараш, малака ва савияси, психологияси билан уйғунликда кечади. Мана шу уйғунлик ҳикояга ҳаётийлик, табиийлик бағишлаган, яъни ички ҳаракатлантирувчи кучни юзага келтирган, демак, ўз ритмикасига эга қилган.

«Бир томчи ёш» ҳикояси бошқа услубда ёзилган, яъни воқеа-ҳодисалар бевосита автор ишгоҳи билан баён этилади, тўғрироғи тасвирланади. Бу услуб ижодда жуда кўп қўлланилса-да, ўзига хос поэтик томони ҳам бор. Бизга маълумки, ҳар бир бадиий проза асари тексти, унинг боблари маълум бир воқелик асосида боғланади. Бу воқелик бош қаҳрамон фаолияти, яъни асосий сюжет ҳамда ёрдамчи сюжет билан боғлиқ бўлади. Албатта, бу ҳолатнинг бир-бири билан узвий ва мантиқий боғланишини автор бошқаради. Бу ижоднинг энг қийин жараёнларидан бири бўлиб, адибдан катта маҳорат талаб қилади. Агар мана шу икки ҳолат бир-бири билан диалектал ва мантиқий боғланмас экан, албатта асарга чок тушади. Демак, ритм бузилади. Бу ҳол кўпинча, автор ишгоҳи, яъни унинг кузатуви остида битилган асарларда кузатилади. Агар биз бу тиндаги асарларга диққат қилсак, икки нарсани аниқ ҳис қиламиз. Асар воқеаларининг айрим ўринларига автор баёни сезилиб туради. Лекин талантли ёзувчиларда баён ўрнида тасвир бериладики, унда асосий фикрни ташувчи, агар иккинчи хил қилиб айтганимизда,

автор нияти ва ғояси зиммасига юклатилган бош характер билан боглиқ фаолиятдан ажраб турувчи ҳолатни ҳамма ҳам сезавермайди. Ижод жараёнидаги мана шу ўринни адабиётшуносликда сюжетдан ташқари воқеа деб юритилади. Худди мана шу ўринда ёзувчидан жуда катта талант ва масъулият талаб қилинади. Чунки мана шу сюжетдан ташқари ҳолат асосий сюжет билан узвий боғланиш, уни тўлдириши, ундаги воқеаларининг изоҳлаши, ривожланиши йўлини белгилаш лозим. Демак, у ижоднинг энг қийин жараёнидир. Бу ўринда сюжетдан ташқари ҳолатни ёрдамчи сюжет билан алмаштириш керак эмас. Ёрдамчи сюжет ўз тадрижий ривожига эга бўлади, яъни у ҳам бирорта асар персонажнинг фаолияти билан боғлиқ бўлиб, асосий сюжет билан параллел равишда давом этади. Сюжетдан ташқари воқелик эса бир ўринда тасвирланиб, ундаги воқелик ёки шу воқеликда иштирок этган персонажлар кейин умуман кўринмайди, яъни асар воқелигидан чиқиб кетади. У ёрдамчи сюжетга ҳам боғлиқ бўлиши, ундаги ҳолатни, персонажнинг фаолиятини изоҳлаш мумкин. Сюжетдан ташқари ҳолатда автор овози аниқ сезилади. Лекин юқорида айтганимиздек, бу овоз асосий сюжетига ҳамоҳанг бўлиши даркор, ана ўшанда асар композицияси бузилмайди. Яъни ўз ритмикасига эга бўлади. Албатта, ҳамма ижодкорларнинг асарларида буни кузатиш қийин. Хусусан, Иброҳим Раҳим, Мақсуд Қориев, Суннатулла Анорбоев, Муҳаммад Салом, Ёқубжон Шукуров, Шухрат асарларида. Алишер Ибодиновнинг ҳикояларида бу ҳолни кўрмаймиз. Унинг ҳикояларида сюжетдан ташқари воқелик асосий сюжет билан узвий боғланади, уни изоҳлайди, оҳангдошлик касб қилади. Мана унинг «Бир томчи ёш» ҳикоясини шу жиҳатдан кўрайлик. Ҳикоя Қурбон кампирнинг келинидан полиши билан бошланади: «Ҳамманинг келини абитта ўтириб капта тикса, меники китобга термулади... олима-да!» Бу жумладан ҳали келиннинг кимлигини билмаймиз, лекин у ким бўлса-да, китобга қизиқишини англаймиз. Воқеа изчил давом этади. Қурбон холанинг маъракада айтган бу гапи қудаси Собира холага таъсир қилиб, у қудасиникига келади. Унинг гапидан биз келин кимлигини биламиз. Қурбон хола қудасининг гапига жавоб берар экан, келиннинг китобни кўп ўқишини яна тақдорлайди: «Ҳа, энди, суяксиз тил... кўнглингизга олманг. Тўғри, Маъсумахон яхши, меҳнаткаш, қобил. Келиним бор десам арзигулик, одоби ҳам жойида. Аммо... шу бўш қол-

димини, ўқийверади, ўқийверади... юраккинам сиқили-иб кетади, унга қараб!». Маъсуманинг китобини кўп ўқишни ўз онаси Собира хола тилидан ҳам қайтарилади: «Маъсума ёшлигидан шундай: китобдан бош кўтармайди. Бу унга йўрғакда теккан десам ҳам бўлади. Қизлик пайтида неча марталаб қўлидан олиб улоқтирганман китобини!» Биз бу диалоглардан Маъсуманинг бир хусусиятини, яъни китобни севишини, уни кўп ўқишини онгимизга сингдирамиз. Автор буни қайта-қайта таъкидлайди. Лекин у қандай характерга ва қобилиятга эга эканлигини унча билмаймиз. Алишер буни ҳам шу икки кампир зиммасига юклайди ва улар орқали буни баён қилади. Қурбон хола ўз сўзини давом эттиради: «Бир куни Ражаббой даладан кеч қайтиб, ҳордиқ чиқараётса, келип унга ғазал ўқибди. Чарчаган, ноилождан эшитиб ўтирган бола бечорани уйку босибди. Шунга қанча аразлади-я...» Бу гапдан биз Маъсуманинг яна бир қобилиятини, яъни шеър ёзишини англаймиз. Собира холанинг гапи ҳам шу мақсадга қаратилган: «Аразлашга аразлайди, лекин менга ўхшаб дарров кўзининг сувини сел қилвермайди. Сизга ёлгон, худога чин, қуда, шу қизни ўстириб, ҳали кўзидан бир томчи ёш чиққанини кўрганмасман! Эсини танибдики, биров билан урушса, аразлайди, тумшаяди, аммо йиғламайди!» Бу гаплардан Маъсума қандай характерга эга эканлиги, унинг ўзига хос хусусиятини тегран ҳис қиламиз. Бу ўринда сўзларнинг бир-бири билан мантиқан боғланиши, у аниқ мақсадга йўналиши, бу йўналиш китобхон онгига кўпроқ сингishi учун такрорланишида ритмика борлиги сезилиб турибди. Мана шу ҳолатлардан сўнг ҳикоянинг асосий сюжети бошланади. Агар мана шу сюжетдан ташқари воқеа бўлмаганда асосий сюжетдан автор мақсади умуман очилмаган бўларди.

Асосий сюжет Маъсума фаолияти билан боғлиқ. Биз кўриб ўтганимиздек сюжетдан ташқари воқеликдан Маъсуманинг кимлиги, унинг қандай характерга эга эканлиги бизга маълум. Чунки сюжетдан ташқари воқелик асосий сюжетга кўприк ролини ўтаган. Асосий сюжетда ҳам тасвир, воқеаларнинг ривожини пэчил давом этади. Китоб воқеаси бу ўринда яна қайтарилади. Лекин энди олдингидек ўзганинг ахбороти билан эмас, балки бевосита характернинг хаттл-ҳаракати орқали берилади:

«Маъсума уйига бурилаётиб, Маърифатхон билан хайрлашгани орқага қаради-ю, машипадан тап-тап прғитилаётган ўт боғларини кўриб, бирдан бўшашди: бугун ҳам ўт юлмабди! Тушликдан сўнгги дам олиш пайтда

Маърифатхон кетувдия ўтга, китобга қизиқиб эсидан чиқибди. Ана энди эшитади қайнашсининг жаврашини! Тугундаги китоб биқишга ботиб, бирдан огирлашди. У тугунни орқасига яширди». Лекин Маъсума қайнашсидан гап эшитмайди. Чунки сюжетдан ташқари воқеликдан маълумки, қайнашси маъракага кетган. Агар бу ҳолатларга назар солинса, автор асарининг архитоникасини олдиндан ниҳоят даражада пухта ўйланганини англаш қийин эмас. Лекин мақсад яшириш. Биз воқеалар силсиласидан Маъсуманинг ҳали маълум бўлмаган фазилатларини биллиб борамиз, яъни унинг авваламбор анча гўзал эканлигини, китоб ўқишга яраша диди борлигини, анча мулоҳазакор ва ҳиссиётли қизлигини, шуниингдек, унинг ўз оиласидаги ҳаёти, унга бўлган муносабат ва ниҳоят бу ҳовадонга келиш бўлиб туриши. Мана шу ҳақида маълумот берган воқелик изчил, бир-бир билан чамбарчас боғланган ҳолда берилганлиги ҳикояни бир нафас билан ўқишга имкон берган. Адиб воқеалар силсиласидан китобхоннинг бутун диққатини ўзига жалб қилиб, уни маълум бир ҳолатга солгандан сўнг, аста-секин асосий мақсадни очишга киришади. Мақсаднинг асосий индаллоси ҳикоянинг дастлабки воқеалар силсиласига сингдирилган. Агар образли айтсак, Алишер ўз идеясини воқеалар силсиласига ҳикоянинг дастлабки саҳифасидаёқ ташлаган. У идеяни силсиласи оқимининг йўналишига қараб секин кузатади. Ҳикоя ўртасига борганда бу идеянинг оқими тезлашади. Демак, у юзага чиқади. Ўз-ўзидан маълумки, юзадаги нарса киши кўзига тез ташланади. Бу ҳам бўлса, Маъсуманинг ўз қишлоқ келинларидан ажраб туриши, ўта позик қалб ва терап фикрли қиз эканлиги. Ёзувчи буни бутун ҳикоя, бутун воқеа давомида таъкидлайди. Ҳикоя эса ана шу қалбнинг, гўзаллик, нафосат оламининг тимсоли бўлган биллур юракнинг, тимсолигина эмас, ўзи бўлган сиймонни қаттиқ ва тузалмас зарба ейиши билан тугайди. Яъни кўнми-озми она таъсирга берилиши, тезроқ машинага эришиш иштиёқида ҳамма нарсани унутиш даражасига етган эри Ражаббекнинг шафқатсизлик билан қилган муомаласи гўзаллик, эгулик, нафосатлик туйғулиқ ниҳолни юлиб ташлади. Бу билан ўша муҳитда, яъни Маъсума яшаётган қишлоқда яна битта ҳаётни, яшашни фақат меҳнат қилишу, бола боқиш деб биладиган, дунёқараши, ҳисси ҳамма-ҳаммаси ўзи яшаётган муҳитга мослашиб кетган кишиларнинг сонини яна биттагаа оширишга сабаб бўлади. Адибнинг ҳиколдан айтмоқчи бўлган ишати, мақсади, бош гоёси ҳам шу.

У мазкур ҳолатни кўрсатиш орқали шундай ишга йўл қўймасликка ҳаракат қилади. Бу ният, мақсад бадиийлик қобилигига ўралиб, мусиқий бир тарзда берилганлиги асар қимматини янада оширган. Маъсуманинг эри Ражаббой келмасдан бурунги ҳолатни эсланг. Ёзувчи Маъсуманинг ҳолатини шундай қисқа, лўнда, зарбдор жумлаларда беради. Бу биринчидан, конкретлик ҳосил қилса, иккинчидан, шеърый бир форма, тўғрироғи оқ шеър шаклини юзага келтирган. Бундай бўлгач, албатта, унда ритмика мавжудлиги энди ҳеч бир сир эмас. Мана тасвирга ва жумлалар тузилишига эътибор беринг: «У кўрна устида ётолмай тўлгонди. Ичи қизиди. Нимадир юрагини кавлаб ҳол-жонига қўймасди. Кўнглини бўшатгиси келарди. Ўрнидан туриб, шеър дафтарини олди. Ёстиққа кўкрагини бериб, ёза кетди. Ниҳоят кўнгли ёришди, ўзини пардай енгил ҳис қилди. Вужудини ширин титроқ босди.

Қоронғи кўчадан визиллаб ўтган машинанинг ёруғи тушди. Маъсума пастки лабини тишлаб, кўзларини шўх ўйнатди-да, бир варақ қоғозга ёзди:

Қирларда лолалар очилди,
Йигит-қизга гилам поёндоз.
Сизни кута бағрим эзилди,
Сиз-чи, кимга айтасиз роз?

У мазкур шеърини эрини ўқиши учун ёстиқ устига қўяди ва ўзини ухлаганга солади. Эрининг қадамини эшитиб юраги дукиллайди. Шеърни ўқигач, эрининг қиладиган муомаласини хаёлан кўз олдига келтириб, кўнгли эрийди, ширин бир кайфиятга берилади. Лекин эрига хотинининг интизорлик билан кутиши, унинг шеъри қизиқтирмайди, балки сигирнинг олдида ўт йўқлигидан бутун дунёси қоронғи бўлиб, хотинига дағдаға қилади: «Падарингга лаънат сендақа хотиннинг! Сигир очидан ўлай дебди-ку! На ўт юлибсан, на уйдан бир нима топиб солибсан! Ялнайиб ётишингни қара!».

Ҳикоянинг финали гўё мусиқанинг энг авжига чиққанда торнинг узилишига ўхшайди. Тор узилса-да, унинг киши қалбига ўтказган таъсири узоқ сақланади, қулоғи остида ўша дастлабки куй жаранглаб туради. Мазкур ҳиқоядаги ритм ҳам шундай, у ҳам авж пардада узилади, лекин оҳанги, таъсири узоқ сақланади.

Хулоса қилиб айтганимизда, проза ритмининг конкрет формаси турличадир. Юқорида кўриб ўтганимиздек, ритмининг асар сюжет қурилишида, образлар таснифида ва уларнинг хатти-ҳаракатида, асардаги айрим эпизодик

ҳолатларни, характерларнинг фаолиятини, шунингдек, пейзажни такрорланиб келишида, сўз қурилишида, жумлаларнинг оҳангдошлигида, абзацлар ўртасидаги бир оҳанглик ва ички мантиқий боғланишда, асарнинг шеърӣ қурилишида ва умуман асар архитектоникасида кузатиш мумкин. Лекин энг муҳими ритми асар гармониясидан ва бадий таркибий қисмлар уйғунлигидан қидириш лозим. Прозанинг ритми бу фақат асарнинг эмоционал таъсирини оширишга хизмат қилмайди, балки ёзувчининг услубини ниҳоятда аниқ белгилайди. Демак, ритм бу асарнинг юраги ва ёзувчи маҳоратини белгилайдиган энг муҳим бадий компонентидир. Чунки у барча компонентлар синтезидир.

АХЛОҚ — ОДАМИЙЛИК МЕЗОНИ

Яхши асарлар китобхон қалбида нур ёқади. Бу нур киши қалбини ғуборлардан тозалайди, ўзга бир ёруғ оламга олиб чиқади. Бу олам эзгулик, инсонийлик оламидир. У инсоннинг руҳини юксакларга кўтаради, ундаги иқтидорни юзага чиқишга, ривожланишга ёрдам беради, буюк мақсадларга ундайди, унда ўзига нисбатан ишонч туғдиради. Шундан инсон ҳамиша адабиёт ва санъатдан мадад истайди. Сабаби инсон доимо бир нарсга катта эҳтиёж сезади. Бу маънавий эҳтиёж. Бусиз инсоннинг ҳаёт тарзи тубанлашиб кетади. Албатта, инсоннинг дунёқараши, инсоний фазилатлари фақат адабиёт ва санъат орқали шаклланмайди. Бу дунёқараш ва фазилатлар аввало ижтимоий муҳитда, меҳнатда таркиб топади. Лекин адабиёт ва санъатнинг инсонга таъсири шундай бўлиши мумкинки, оқибатда у ўз умри давомида таркиб топган ҳаёт тарзини бутунлай ўзгартириб, тамом бошқача фикрловчи, бошқача характерли инсонга айлантириб юборади.

Ҳақиқий бадий асар ҳамиша ахлоқ масалаларини акс эттиради. Буюк рус танқидчиси В. Г. Белинский шундай деб ёзганди: «Таълим ва тараққиётнинг турлари кўп, уларнинг муҳим бўлмагани йўқ, аммо ҳаммасидан кўра а х л о қ и й т а ъ л и м м у ҳ и м р о қ д и р. Таълимнинг бир тури сизни олим қилади, иккинчиси юқори табақа даражасига кўтаради, учинчиси ҳарбий, сиёсий ва ҳоказо арбоб қилиб етказади: а х л о қ и й т а ъ л и м эса сизни оддий инсон қилиб етказади» (Курсивлар — бизники) Бундан кўринишптики, ахлоқ мааласи ҳамиша ёзувчиларнинг диққат марказида бўлиб келган. Чунки давр ўзгарган сари одамларнинг

ахлоқий қарашлари, муносабатлари ҳам ўзгариб боради. «Октябрь революцияси туфайли туғилган инсоннинг ахлоқи ҳам шаклланиб, мукаммаллашиб борган сари умуминсоний идеалга яқинлашиб борди. Ахлоқимиз жамиятимиз ривож, унинг янги-янги ютуқларини қўлга кириштиш, янги босқичларга кўтарилиш жараёнида қанчалик етук бўлиб борса, умуминсоний ахлоқий идеал ҳақидаги тасаввуримиз ҳам шунчалик маънодор, мазмунли, улугвор бўлиб боради, биз бу идеални янада равшан, янада ёрқин, янада аниқ тасаввур этамиз. Бу эса, ахлоқий тарбия олдига уни янада етуклик, мукаммаллик даражасига олиб чиқиши юзасидан янги-янги вазифалар қўяди»¹.

Ҳозирги кунда бизнинг бирдан-бир мақсадимиз инсонпарвар, демократик давлатни барпо қилиш. Маълумки, бундай давлат ўз-ўзидан юзага келмайди, уни янгича қарашдаги инсон вужудга келтиради. Шундан бугунги кун совет адиблари ўз асарларида социализмнинг ахлоқий принципларини кенг ёритишни, халқ ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар ва жараёнларни чуқурроқ акс эттириш, яратувчи-инсоннинг ҳиссиёт оламини, руҳий дунёсини эпик қўламда очиб беришга эътиборларини кучайтириш-япти. Худди шу талаб даражасида бир талай асарлар ёзилдики, улар китобхонлар томонидан яхши кутиб олинди. Булар В. Тендряковнинг «Нотекисликлар», Ткаченконинг «Ўттиз етти ва уч», В. Распутиннинг «Оқим бўйлаб, қуйига», Д. Граниннинг «Ёт ўлкадаги ёмғир», В. Кавериннинг «Кўзгу қаршисида», Ю. Трифоновнинг «Алмаш» каби асарлари ва бошқалардир.

Ўзбек адабиётида ҳам бу борада тилга олса арзийдиган асарлар ёзилди ва ёзилмоқда. Буларга Ўлмас Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин» романини, Одил Ёқубовнинг «Қанот жуфт бўлади», «Матлуба» повестларини, Мирмуҳсиннинг «Ўмид» романини ва бир қатор ёшларимизнинг асарларини, хусусан Шукур Холмпрзаев, Ўткир Ҳошимовларнинг ҳикояларини кўрсатиш мумкин.

Ўткир Ҳошимовнинг номи кўпдан китобхонларга маълум. У ҳаётдан ўзига энг муҳим мавзунини тапплаб олган, яъни маиший-ахлоқий мавзунини. Кези келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, айрим адабиётшунослар бу мавзунини майда ҳисоблашади. Лекин бундай фикр билдиришганда улар икки нарсани ҳисобга олишмайди. Биринчидан,

¹ М. Хайруллаев. Сўз санъати ва ахлоқ. «Шарқ юлдузи» журнали, 2-сон, 1968.

адабиётда мавзунинг майда-йириги бўлмайди, иккинчидан, чинакам бадий асар ҳамisha ахлоқ муаммоларини акс эттиради. Ёзувчи ҳозирги кунда биз йирик мавзу деб ҳисоблаётган катта ГЭС қурилиши ёки янги ерни ўзлаштираётганлар, у ерда қурилишда ишлаётганлар ҳақида асар ёзиши мумкин. Бироқ бу темада ёзилган асар воқеалари ҳаётнинг умум масалалари билан узвий боғланган ҳолда ёритилмаса, ўша ерда меҳнат қилаётган одамларнинг орзу-умидлари, ҳис-туйғулари, кунлик ҳаёти чуқур инкишоф қилинмаса, бундай асарни йирик мавзуда ёзилган деб бўлмайди. Демак, асарнинг бадий мукамаллиги, аҳамияти қандай мавзу қаламга олинганлиги билан эмас, балки шу қаламга олинган мавзунинг қандай ёритиб берилганлиги, уни ҳаёт зиддиятлари, жамиятнинг умум масалалари билан қандай боғланганлиги, муҳими инсон камолотига қандай таъсири борлиги билан белгиланади. Ҳозирги давр адабий жараёни ижодкорлар зиммасига катта масъулият юклайди. Бу масъулият шундан иборатки, ижодкор қайси мавзуда ижод қилмасин, унинг ижодий маҳсули умум жамият масаласидан ажраб қолмаслиги, асари орқали илгари сурган гоёси инсон тарбиясига қаратилмоғи, унинг онгига таъсир қилиб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга солмоғи, ҳулласи инсонни эзгулик сари етаклайдиган бўлмоғи даркор.

Ўткир Ҳошимов ижодида биз худди шу ҳолатни кўра-миз. Унинг қайси бир асарини, ҳатто бир кичик ҳикоясини ўқиманг, ундан ўзингизга тегинли хулоса чиқарасиз, ўйлайсиз, ҳаёлга бериласиз, янгича бир ахлоқий қарашга, муносабатга эга бўласиз. Мана, унинг «Нимадир бўлди» ҳикоясини олиб кўрайлик. Ҳикояда икки оила ҳаёти, яъни Азимжон билан Гулчеҳра, Нозима билан Файзулла оиласи қаламга олинади. Азимжон билан Гулчеҳра ўз пешана терлари билан ҳаёт кечиришади. Улар бировга ҳасад ҳам қилишмайди, дўстларининг ютуғидан қувонади. Нозималарнинг машина олишганидан Азимжон ҳам хурсанд. Икки оила «Жигули»га ўтириб дам олгани чиқади. Лекин йўлда Нозиманинг эрига муносабати Азимжонни анча ноқулай аҳволга солади. Кейинчалик бунинг сирини билади. Машинани Нозиманинг кўмир омборида ишлайдиган акиси олиб берганлигини, Нозима шундан эрига қўпол муомала қилаётганидан ранжийди, Файзуллага ичи ачийди. Бироқ Файзулла билан суҳбат қургач, умуман бу оиладан кўнгли қолади. Улар билан дам олгани чиққанидан қаттиқ ўкинади. Чунки Файзулла ўз гапидан ўзини ва унга раҳбарлик қилган домланинг маънавий

қиёфасини очиб беради. Мана Файзулланинг олим бўлидан, тўғрироғи, диссертация ёклашдан мақсади: «Баъзан шунақа одамлар учрайдики, қобилияти бўлса ҳам, бўлма-са ҳам диссертация ёқлаб олишни кўзлайди. Биласизми, нега? ...Шунинг учунки, бир кун ишим орқага кетганида, барибир икки юз сўм ойлигим тайин бўлади-ку, дейди. Домласи ҳам шунинг учун бурнини ишқаб, ўз фойдасига ашакдай ишлатади». Файзулла бу фикри билан ўзгаларни қораламаяпти, балки ўзининг маънавий қиёфасини очиб берапти. Азимжон бу суҳбатдан сўнг аптекада навбатчи эканлигини баҳона қилиб шаҳарга қайтади. Чунки унинг қалбида нимадир юз берди, яъни ўзи дўст деб билган одамлар ҳаётдан, жамиятдан мумкин қадар юлиб қолиш, унинг эвазига ҳеч нарса бермаслик тарафдори бўлган кишилар эканлигини қалбдан ҳис қилади. Бундайлардан Азимжон нафратланади. Бу нафрат китобхонага ҳам кўчади. Чунки Файзулланинг хатти-ҳаракати кишига ёқмайди, яъни эстетик эҳтиёжига мос кўлмайди, унинг ҳаракатлари «хунук» эканлигини дилдан ҳис қилади.

Ўткир Ҳошимовнинг «Одам овози» ҳикоясида ҳам ахлоқ масаласи жиддий қўйилган. Ҳикояда Мастура хола-нинг уйи катта, ҳовлиси кенг бўлишига қарамай ўғли Йўлдошали секция олиб кўчиб кетади. Аввалига тез-тез келиб туради. Кейинчалик кам қатнов бўлиб қолади. Лекин Мастура хола ўғлининг бу қилмишидан ҳеч кимга нолимайди, аксинча тез-тез келиб турибди, ҳозир Йўлдошали келиб кетди, деб ёлғон гапириб, ўғлининг номини улуғлаб юради. Мастура хола ёлғизликдан сиқилади, охири уйига талабаларни киргизиб олади. Мастура хола ҳикояда ўғли Йўлдошалини қанчалик ўзгаларга яхши қилиб кўрсатишга уринмасин, китобхона Йўлдошали қилмишини қаттиқ қоралайди. Чунки унинг бу ҳаракати инсоний ахлоқ қондасига мос келмайди. Совет кишининг, бугунги кун одамининг маънавий қиёфасини белгилamayди. Ҳикояда онага, ёши бир жойга бориб қолган аёлга ҳос психология ғояти ёрқин деталларда берилганки, бу эса ҳикояга чуқур ҳаётийлик бағишлаган.

Биз ҳаётда инсонларга баҳо берганда кўпинча, деярли доим бир кўринишдаги таассуротимиз асосида баҳо берамиз, у ҳақда хулоса чиқарамиз. Ваҳоланки, бу унчалик тўғри эмас. Инсон қалби, унинг руҳий дунёси шундай бир жумбоқки, киши йиллаб яшаб туриб ҳам бу жумбоқни ечолмаслиги мумкин. Ўткир Ҳошимовнинг «Уч хил одам» ҳикоясини ўқир эканмиз, бу гапнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қиламиз. Инсоннинг энг юксак фазилатла-

ридан бўлган кўнгилчанлик, бировга шафқатли бўлиш туйғуси ўз ўрнида қўлланмаса, бу туйғу ҳаётда яхшилик уруғидан кўра, ёмонлик уруғини кўлайишига хизмат қилиши мумкинлигини бир ички ҳиссиёт билан сезамиз ва ўзимизнинг фаолиятимиз ҳамда туйғуларимизни бир тўхтамга келтирамиз. Искандар мана шундай ўзидаги шафқат туйғусини ўринли, керакли одамга ишлата олмаганлиги учун ўзи қаттиқ лат ейди. Анварнинг кўксидagi қонни кўриб, ундаги раҳмдиллик туйғуси жўш уради. Кўксидagi қонга қарамай унга қаттиқ гапираётган врач Олимбоев унинг кўзига жуда ёмон одам бўлиб кўриниб кетади. Анварга тез ёрдам кўрсатмаганидан уни шафқатсизликда айблаб, у билан тортишади. Ундаги инсонийлик туйғуси Анварни безори бир бола эканлигини билгандан кейин ҳам сўнмайди. Чунки Искандар гуманистик жамият авлодининг типик вакили. Унинг онги, дунёқараши умуминсоний ахлоқ билан йўғрилган. Анварнинг «чигирткадай озғин, қоп-қора» онасининг илтижолари Искандарга қаттиқ таъсир қилади. Унинг қалбida бир нидо тугилади, яъни Анварни тўғри йўлга солиш нидоси. Искандар бунга қаттиқ киришади, Анвар унга ишлашга ваъда беради. Лекин ишлашга ваъда берган йигит кўп ўтмай яна Искандар билан учрашади, тўғрирори Искандарнинг ўзи унга рўпара бўлади. Анвар картада ютган болани уришга чоғланаётганда Искандар бориб қолади. Оқибат шу билан тугайдикки, яқинда операциядан чиққан Искандар, Анвар тепкисидан яна қайта операция столига ётади, лекин бу сафар анча жиддий. Уни дардан аввал ҳам ўзи шафқатсиз деб билган Олимбоев халос қилганди, бу сафар ҳам Искандар ҳаёти учун Олимбоев курашади. Ҳикояда биз уч хил одамни, яъни уч хил ахлоққа эга кишиларни кўрамиз. Уларнинг тутган иши бизнинг ахлокий онгимизни, қарашларимизни, ҳуқимизни бойитади. Ўткир Ҳошимовнинг «Таширф», «Янга», «Тераклар япроқ ёзди» ва бошқа асарларида ҳам бу масала жиддий тарада инкишоф этилгани учун социал мазмун касб этган.

Ахлокий мавзу фақатгина инсоннинг яхши фазилатларини қайд қилиш билан белгиланмайди, балки инсонни меҳнатга бўлган муносабати, ҳаёт зиддиятларини кенг тушувишда, муҳими халқ ишига муносабати, жамиятнинг равнаки йўлида катта ғояларга хизмат қилиш қобилиятида кўринади. Чунки ўзга инсонга таъсир қилиш учун, одамнинг қандайлигини билиш учун унинг меҳнатсеварлигини, ростгўйлигини, софлигини ва бошқа хислатлари-

ни очиб беришликни ўзи кифоя қилмайди. Чунки одамнинг ҳар бир ҳаракатини, бутун фаолиятининг мураккаб йиғиндисини фақат ахлоқий қараши нуқтаи назаридан баҳолаб бўлмайди. Бугунги замондошимиз бутун инсоният тинчсини, унинг камолатини кўзлаб яшайди ва меҳнат қилади, у қилган меҳнатнинг самаралари келажак авлодга қолади. Мана шундай инсоннинг етук образини яратиб берган адиб, ўз навбатида юксак ахлоқий қонунқоидаларни кўрсатиб берган бўлади. Чунки бундай инсонда кишига ибратли бўлган ахлоқ меъёрлари мужасамдир. Бизнинг ўзбек адибларимиз ҳам шундай замондошимиз образини яратмоқдалар. Шундай образлардан бири Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат» асаридаги Заргаров образидир. Умуман олганда Асқад Мухтор асарлари уфқининг кенглиги, муҳимлиги, фалсафийлиги, давр нафаси билан сугорилганлиги, қаҳрамонларининг қалб диалектикаси чуқур очилганлиги ва характерининг мураккаблиги ҳамда кўп қирралилиги ила бошқалар ижодидан ажралиб туради. Асқад Мухтор қаҳрамонлари тиниб-тинчимайди, қаерда қийин иш, ҳал бўлмайдиган масала бўлса, ўша ерда ҳозир. Улар ҳамisha улуг мақсад сари интилишади, жамиятга кўпроқ нафи тегишга ҳаракат қилишади. Унинг «Бўронларда бордек ҳаловат» асарида ҳам шу ҳолни кўрамыз. Асарнинг уфқи кенг, кўп проблемали, бош қаҳрамон Заргаров худди юқоридаги санаб ўтганимиз каби хусусиятларга эга.

Заргаров ғоятда мураккаб ва масъулиятли ишга тайинланади, яъни «Қумтов»даги олтинни ўзлаштиришга. Бу ишнинг қийинлиги шундаки, объектда фақат «сахро бор, пул бор, ният бор», ипчи кучи йўқ, йўл йўқ, турар жой йўқ. Лекин бу нарсаларнинг бирортаси Заргаровни чўчитмайди. Чунки у ўзига ишонади, ўзига нисбатан ишончи катта. Ҳаётдан бизга маълумки, кимки ўзига нисбатан ишончи кучли бўлса, ҳар қандай шароитда, вазиятда ўзини йўқотиб қўймайди, у ўша ҳолатни, вазифани тўғри белгилай олади. Асарни ўқиган сари Заргаров кўзимизга улугвор, қудратли, қўлидан жуда кўп иш келувчи, кўп нарсага қодир, юксак продани инсон эканлиги сезила бошлайди. Бунга сабаб адиб унинг иқтидорини, ички билқувва кучини асар сюжети ривожда очиб берганлигидадир.

Заргаров одамлар тақдири, уларнинг келажаги, турмуши ҳақида қайгуради, унинг бутун меҳнат фаолияти инсонлар фаровонлиги, бахти, тинчига қаратилган. Унингча, одамнинг чиқиндисини йўқ. Умуман ҳаётда ёмон одам йўқ.

Емон характерли одам бор. Одамнинг характери эса унинг қандай тарбия топишига боғлиқ. Заргаров учун биринчи тарбия ўчоғи меҳнат ва коллектив. Заргаров бирор ишга қўл урганда ўн-ўн беш йил муддатни кўзламайди. Унингча, ишни шундай бошлаш керакки, у умр боқий бўлсин. Шундан саҳронинг ўзлаштиришдаги аввалги режаларига қарши чиқади, маълум муддат режа бажарилмаса ҳам иш бошдан ишиқ, пухта бўлсин дейди. У саҳронинг комплекс ўзлаштириш фикрини ўртага ташлайди. Шу ўринда бир нарсани қайд қилиб ўтиш лозим. Бу ҳам бўлса Асқад Мухторнинг давр, партия талабини чуқур тушунишини, тўғривоғи давр, ҳаёт билан ҳамнафас эканлигини. Чунки ҳар бир ишга Заргаровча ёндашган бу замон талабидир. Сўзсиз, Заргаровнинг бу таклифлари қаринликка учрайди. Ёзувчи худди мана шу воқеа воситасида бошқа бир масалани очиб беради, яъни раҳбарликка фақат юқоридан келган буйруқни ўз вақтида бажарадиган, графикни бузмайдиган, кишиларнинг сайланиши. Адиб бу билан жамиятимиз иллатларини фош қилган. Бундан кўрипадики, Асқад Мухтор ҳозирги кунда турғунлик даври иллатлари деб тилга олинаётган камчиликларни ўз вақтида сеза олган ва унга жамоатчилик диққатини жалб этган. Унинг «Бўронларда бордек ҳаловат» қиссасининг аҳамияти худди мана шу нарса билан ҳам белгиланади.

Совет кишининг фазилати ижтимоий меҳнат билан омухта ҳолда тасвирланган асарлардан яна бири Пиримқул Қодировнинг «Мерос» қиссасидир. Меҳнат мавзун адабиётда янги ихтиро қилинган мавзу эмас, унинг маълум анъаналари бор. Ўтмишда оғир зарурат ва турмушнинг таҳқири бўлса, ҳозирги кунда унинг моҳияти бутунлай ўзгарган. Бизнинг давримиздаги меҳнат инсон қиёфасини ўзгартиради, уларнинг юксак даражада ахлоқий етуқлик кашф қилишларига кўмак беради. Бошқача қилиб айтганда, меҳнат киши иқтидорини намоён қилишга имкон берадиган, орзу-умидларини рўёбга чиқарадиган воситадир. Пиримқул Қодиров ўз асарида меҳнатнинг худди шу хусусиятларини кўрсатолган. Асарни «Мерос» деб номлавиши рамзий маънога эга, яъни катта авлоднинг халқ фаровонлиги йўлида фидокорона қилган меҳнати ўзидан кейинги авлодга қолади деган маънода. Асарнинг бош қаҳрамони прототипга эга, яъни асарга машҳур пахтакор Мамажон Дадажонов ҳаёти ва фаолияти асос қилиб олинган. Бошқача қилиб айтсак, Ёлқин Отажоновнинг сиймоси, унинг тутган иши Мамажон Дадажоновнинг қиёфасидан ва унинг бажарган ишларидан андо-

за олигган. Адиб ўз мақсадига бош қаҳрамон Ёлқин Отажоновнинг шакл-шамойилини бутун борлиги билан очиб берип орқали эришади. Унинг хатти-ҳаракати орқали адиб ўз гоёсини, инъитини илгарип суради. Бу ҳам бўлса, инсоннинг номини абадийлаштирадиган нарса эл учун, уларнинг манфаати, фаровонлиги учун қилинган меҳнати деган хулосаки, у поэтик тарзда берилганлигидан кишига таъсири каттадир. Шу гапнинг ўзи ҳам асар қимматини белгилайди. Чунки бу гап эзгуликка хизмат қилади. Нимаки эзгуликка хизмат қилса, унинг аҳамияти бешқоядир. Лекин Пиримқул Қодиров асарида фақат шу хулосанинг ўзини ифодалаб қолмаган, балки бир қатор бошқа муаммоларни ҳам ўртага ташлаганки, бунинг ҳар бири шу куннинг талабидир. Шулардан бири ва муҳими кишлоқ аҳлининг маданий турмуши, маданияти ҳамон нтаҳарга қараганда пастлигини очиб берип орқали одамларнинг диққатини унга жалб этиш ва унинг чора-тадбирларини белгилаш. Бироқ, бу нарса асарда тўлиқ очиб берилган деб айта олмаймиз. Адабиётнинг вазифаси фақат бажарилган ишларни тасвирлаш эмас, балки амалга оширилиши лозим бўлган ишларни ҳам қаламга олишдан иборат. Нимагадир Пиримқул Қодиров мазкур асарида кўпроқ ўталган ишларни тасвирлаш билан чекланган.

Худди мана шундай ахлоқий муаммоларни меҳнат билан бослаб тасвирланган асардан яна бири Ҳамид Ғуломнинг «Бинафша атри» романидир. Асар кўп планли. Унда жуда кўп ҳаётий масалалар қўйилган, яъни инсон бахтга катта қураш орқали эришини, бу қураш бахтга эришгунча эмас, балки бир умр бўлиб, ундан сал бўлса-да, чекиниш бахтининг ўз қўли билан йўқотип эканлиги анча дуруст ифодаланган. Автор буни ҳаётий лавҳаларда реал шахслар мисолида инкишоф қиладики, натижада бахт тушунчаси янада кенгайиб боради. Бу эса ўз навбатида романда қўйилган проблемаларнинг уфқини кенгайтиради. Адибнинг яна бир ютуғи шундаки, унинг қаҳрамонлари меҳнатканг кишилар, меҳнатда тобланганлар, энг муҳими ўз шахсиятини эмас, умум инсон бахтинин, уларнинг фаровонлигинин ўйлайдиган, бу йўлда ҳар қанақа кийинчиликка чидаш берадиган шахслар. Улар пахтадан мўл ҳосил олиш учун, халқ турмушининг яхшилаш учун жуда кўп иш қиладилар. Улар бировлар боплаган ишни давом эттиришмайди, балки бирипчи бўлиб боплашади, яъни шўр ерларни ўзлаштириб, уни яшил денгизга айлантиришади. Биз уларнинг бажарган ишида, тутган

режаларида бугунги кун нафасини, шабадасини сезамиз, ҳис қиламиз. Адиб юқорида айтганимиздек инсоний ғазилатни меҳнатдан ажратиб тасвирламайди. Шунинг учун асар қаҳрамонларининг характери мураккаб. Мана Аҳмаджон. У меҳнатдан қочмайди, кечалари далаларда қолиб кетади, ўзи трактор минади, ҳосил учун ўз аъзолари билан баробар тер тўкади. Лекин унинг қалби ҳаётнинг майда иллатларидан ҳоли эмас, шундан у хотинини раҳм қилади, ундан шубҳаланади. Бу шубҳа кўнглини кемприб, оқибатда ўзи ахлоқсизлик қилади. Пировардида ўз бахтидан айрилади.

Адиб Дилдор ва Нафиса образларида ҳам ҳаётний ахлоқ меъридаги инсон қапдай бўлишлигини кўрсатиб берган. Бу образлар орқали адиб аёлларни ўз қадр-қимматини қадрлашга ундайди. Чунки ҳаётда ўз ирода ва иқтидори-га ишонган, ўз қадрини билган аёлларни ҳамма ҳурмат қилади, биров ёмон фикр айтишга журъат этмайди. Асардаги икки аёл — Дилдор билан Нафиса ўз шахсини қадрлай биладиган, соф виждонли пок аёллар. Ўзлари шундай бўлгач, улар ўзгалардан ҳам шундай бўлишни талаб қилишади. Шундан Дилдор Аҳмаджонга гарчи севиб турмушга чиққан бўлса-да, унинг қилмишини ўзига нисбатан қаттиқ ҳақорат деб билади, уни кечирмайди. Нафиса эса Азизни ўз севгиси учун курашмай томошабин бўлиб турганлигидан қаттиқ ранжийди, унинг бу қилмишини қалбидан чиқаролмайди. Бундай ғазилат ўз шахсини юксак қадрлай оладиган, пок дил, журъатли, фаол аёллардагина бўлади. Дилдор билан Нафиса ана шундай аёллардан. Уларнинг бу ахлоқий қарашлари ўз тенгдошларига кўп нарса беради, уларнинг фаоллигини оширади, ахлоқий тарбиялайди. Шунингдек, романдаги Хонкелдиева, Карим, Аҳмаджонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам кишига ўз турмуш тарзига, ҳаётдаги фаол ҳаракатига, атрофдаги одамларга «очиқ кўз» билан қарашга ундайди.

Асарнинг яна бир ютуғи шундаки, унинг қаҳрамонлари бир схема тарзида яъни «оқ» ва «қора» қилиб тасвирланмаган, балки ҳаётний, реал инсон сифатида инкишоф этилган. Шу туфайли асар қаҳрамонлари хатти-ҳаракатлари, фаоллиги, шахсий ва интим дунёсининг таъсири, тарбиявий аҳамияти каттадир. Чунки киши ишонган нарсасигагина эътиқод қўяди.

Ҳаётда ахлоқ чегараларини билиш, сезиш, ижтимоий муносабат ва инсон ҳаракати ўртасида ҳар доим муайянлик бўлмайди, улар ўртасида тез-тез шундай иштилоқлар туғилиб турадики, бу зиддиятлар замида кўпинча жуда

катта ҳаётӣй муаммолар ётади. Шундан ҳам кўп асарларимиз конфликтини одоб-ахлоқ ва инсонийлик масаласи ташкил этаётгани бежиз эмас.

Ҳозирги кунда инсонни атроф-муҳитга, табиатга, муносабати, шунингдек, табиатда зоти йўқ бўлиб кетаётган ҳайвон ва паррандаларни сақлаб қолиш масаласи бутун инсоният диққат марказидаги масаладир. Бу борада совет адабиётида анча катта ишлар қилинди, яъни қатор асарлар вужудга келди. Худди шу муаммо муносабати билан адабиётга янги бир пбора ҳам кириб келди, яъни қишлоқ мавзуси. Бу каби асарларга В. Распутиннинг «Оқим бўйлаб, қуйига», В. Граниннинг «Ёт шаҳардаги ёмғир», В. Кавериннинг «Кўзгу олдида», В. Фоменконинг «Замин хотираси» каби асарларини қайд қилиш мумкин. Мазкур асарларда инсоннинг табиатга яқинлашиши, унга муносабатини тасвирлаш орқали юсак ахлоқий қарашлар инкишоф этилган. Бизнинг ўзбек адабиётида ҳам бу мавзуда баҳоли-қудрат ижод қилиняпти. Масалан, бу мавзудаги асарларга Шукур Холмирзаев ва Раҳим Бекниёз ҳикояларини кўрсатиш мумкин.

Шукур Холмирзаев ҳикояларини ўқир эканмиз қалбимизда қандайдир бир туйғу ҳукм суради. Бу туйғу ўз юртига, табиатига муҳаббат, қалби пок, ҳалол, ўз виждонига қарши қилча бўлса ҳам қарши иш тутмайдиган одамларнинг амал қилган ишига тасанно қилиш ҳисси-дир. Шукурнинг «Қулган билан қулдирган» ҳикояси бор. Бу ҳикояда у инсоннинг табиатга бўлган муносабати орқали икки ахлоқий кишига намуна тарзида очиб беради. Табиёт ўқитувчиси Эҳсон тоққа қор қалин тушгани сабабли донсиз қолган қушларни ҳалокатдан сақлаб қолиш учун совхоз директори Эшқувватовдан дон сўраб боради. Ҳикояда шу воқеанинг ўзи баён қилиб берилмайди, ёзувчининг мақсади ҳам бу эмас. Мазкур воқеа асосида инсоннинг ички дунёсини инкишоф этиб, унинг қандай одам эканлигини, яъни қандай ахлоққа эга эканлигини фош қилишдир. Шукур Холмирзаев бу борада ўзича йўл тутди, яъни айрим ёзувчиларга ўхшаб инсоннинг яхши ёки ёмонлигини куруқ баён қилиб бермайди, балки хатти-ҳаракати орқали ифодалайди. Натижада ҳикоя қаҳрамонининг қандай инсонлигини китобхоннинг ўзи белгилайди. Мазкур ҳикоя қаҳрамони Эшқувватов тап-сўзидан, иш тутишидан халқ ишига жон куйдирадиган, ўз тирикчилиги ғамидан юсакроқ ташвишлари бор одамдек туюлади, кишига. Аслида эса унинг тамом акси. Бу ҳолни китобхон ҳикояни ўқиш давомида билиб олади. У ўқитувчи Эҳсон-

нинг илтимосини ўз руҳий олами, мезони билан ўлчайди, яъни шунчаки галла сочиш баҳонасида бир ов қилиш деб билади. У ҳатто, Эҳсоннинг галланинг ҳаммасини олиб бориб сочишига ҳам шубҳа қилади. Эҳсон куни билан қушларни ҳалокатдан қутқариб қолиш йўлида драма даражасида юриб, қорларга кўмилиб, минг азобда қайтиб келиб, энди совуқдан тараща бўлиб қолган кийимларини ечиб турганда, Эшқувватовнинг шофёри директор чақиряпти деб олиб кетади. Эшқувватов уни кўрар экан, «Ов бароридан келдими» деб сўрайди илжайиб. Эҳсон буни ўзича тушуниб «Барроридан келганда қандоқ! Жониворлар менинг келишимни кутиб турган эканми, камардан чиқмасимдан «гўр» ёпирилди! Жуда олқаб қолди-да... Сизниям ўртоқ Эшқувватов» деб жавоб беради. Эшқувватов учун бу гаплар аҳамиятсиз, чунки унинг мақсади Эҳсондан каклик олиш. Унга дон бериши ҳам шундан. Эҳсоннинг ҳеч қанақа каклик олиб келмаганига сира ишонмайди. Бундай бўлишни хаёлига ҳам келтирмайди. Охири бўлмагандан кейин у шундай дейди. «Хўп бўлмаса, шу икки центнер бугдой ҳақиға бешта каклик беринг!». Адиб қаҳрамонлари ҳақида ҳеч нарса демайди, бирортасининг қилмишини қораламайди ҳам, оқламайди ҳам. Лекин шунга қарамай китобхоннинг Эшқувватовга нисбатан нафрати қўзғайди, чунки унинг қандай инсон эканлиги хатти-ҳаракатида кўринади. Унинг айтган ҳар бир сўзи ўзининг қиёфасини очиб беради. Негаки, киши қайси бир нарсага ўз фикри, мулоҳазаси билан ёндашса, у ҳақда ўзича хулоса ясаसा, бу нарса хотирасида узоқ сақланади, шунингдек, унинг ўзига ўтказган таъсири ҳам кучли бўлади. Шукрунинг аксари ҳикояларида мана шундай ахлоқий қарачи, одамийлик ғояси илгарй сүрилган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек Раҳим Бекниёзнинг бир қатор ҳикоялари, айниқса, «Сехрли дунё» тўпламига кирган ҳикояларида инсонни табиат оламига яқинлаштиради, табиатни қадрлашга ундайди. Бу жиҳатдан, айниқса, «Ҳаво йўли», «Дерсу узала изидан» каби ҳикоялари ибратли. Лекин унинг кўпчилик ҳикоялари заминда табиат қўйнига чиқишдан мақсад ов қилиш, яъни ўлжани қўлга киритишдан иборат деган ғоя чиқиб қолганки, албатта, бу фикрнинг ҳозирги кунда оқлаб бўлмайди. Чунки бундай ғоя табиатни муҳофаза қилишдан кўра, уни йўқотишга хизмат қилади. Раҳим Бекниёзнинг кўпчилик ҳикоялари гўё янги ўрганувчи овчига қўлланмадай бўлиб қолган.

Адабиётда ҳар қандай масала пажодкорлар томонидан чуқур бадий таҳлил қилинса, унинг табиийлигига эъти-

бор берилса, муҳими авторнинг ўзи кўтарган масалага изчил ёндашса, қаҳрамонларнинг ўзи мақбул деб билган ахлоқий қарашларига, хатти-ҳаракатларига кишини ишонтира олса, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати вазиятдан мантикий келиб чиқсагина асарнинг тарбиявий аҳамияти ошади, кишига ўтказадиган таъсири кучли бўлади. Лекин ўзбек адабиётида барча ёзилган асарларни мана шу талабда ёзилган деб айтолмаймиз. Шундай асарлар мавжудки, улар кишини эстетик жиҳатдан камол топтириш, маънавий юксалтириш, ахлоқий қарашларини етуклаштириш ўрнига киши дидини ўтмаслаштиради. Бундай асарлар, айниқса, муҳаббат мавзуга бағишланган асарларда учраб туради. Бизга маълумки, муҳаббат кишини ахлоқий тарбиялашда, давримиз кишисининг барча фазилатларини мужассамлаштирган ажойиб инсон қилиб етказишда муҳим омил ҳисобланади. Чунки «муҳаббат фақат таъбан яқин бўлган икки зотнинг ишқи бир-бирига қовушиб, интиҳосиз завқ топишдан» (Белинский) ташқари, инсоннинг табиат инъом этган ички истеъдодига таъсир қилиб, уни «қўзғатиш», бу орқали «мўжизалар» яратиш хусусиятига эга. Бизнинг жамиятимиз одами шахсий бахтини умум бахтида кўради. Негаки бизнинг тузумимизнинг ўзи шундай тузилган. Ижтимоий манфаат, вазифалар билан боғланмаган, улар билан уйғунлашиб кетмаган, кишиларнинг ўз граждандлик бурчини, вазифасини бажаришдан четга тортувчи ҳар қандай севги-муҳаббат туйғуси том маъноси билан ғайри ахлоқий муҳаббатдир. «Агар — деб ёзган эди В. Г. Белинский, — ҳаётимизнинг бутун мақсади бизнинг шахсий бахтимиздангина иборат бўлганда, шахсий бахтимиз эса биргина муҳаббат билан тугаганда эди, у вақтда ҳақиқатан тобутлар ва шикастланган қалблар билан тўлдириб ташланган зимистон бўшлиқ бўлар эди. бу дўзахнинг ваҳимаси олдида шиддатли Данте даҳоси чизиб берган ер дўзахи поэтик образларнинг ранги ўчиб кетган бўлар эди»¹.

Киши бировга ўз таъсирини ўтказар, уни таъсирига тортар экан, аввало унинг ўзида ўзгага ўрнатилган бўладиган бирор хусусият бўлиши керак. Уни шу ўзидаги ўрнатилган бўладиган фазилатни бировга ўтказа олишига киши ишонмоғи ҳам даркор. М. Саломовнинг «Иқдор», «Севги тори» қиссаларини ва ҳикояларини, Ёқубжон Шукuroвнинг «Қалб қаноти» романини, Мақсуд Ҳориевнинг «Жийда гуллаганда» қиссасини, Туроб Акбархўжаевнинг ҳикоя-

¹ Кўчирма А. Ҳулжоновнинг «Замон ва замондошларимиз» китобидан олинди. Т., 1963, 129-бет.

ларини ўқир экансиз, оптиқча эътироф этганда вақтингизга ачинасиз. Чунки унда кишининг энг юксак туйғуси, юқорида айтиб ўтганимиздек кўп нарсаса қодир муҳаббати бачканалаштириб, мазкур туйғуни ожиз қилиб тасвирлаган. Асардаги воқеалар кишини ишонтирмайди, қаҳрамонлар ҳаётини мантиқ билан эмас, муаллифларнинг истаги билан ҳаракат қилишади. Албатта, кишини ишонтирмайдиган асарнинг таъсир кучи, тарбиявий аҳамияти ҳам бўлмайди.

Муҳаммад Саломнинг номи китобхонга таниш. У асосан насрда ижод қилади. Бир қатор қиссалари босилган. Улардан бири «Иқро»дир. Асар яхши бошланган. Қисса бошланмасида қаҳрамонлари жонли, ҳаракатда кўринади. Уларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам ёшига мос. Шавкатнинг Мавжудага хат ёзиши, Мавжуданинг ўртоқларини адаштириб синфга қайтиб келиши, Орифнинг тажриба участкасида Мавжудани йўлдан уриш учун айтган гаплари ҳаммаси ҳаётини, ишонтариш кучига эга. Агар янада ойдинлаштирмоқчи бўлсак, асар қаҳрамонларининг мактаб давридаги ҳаёти ишонarli тасвирланган. Бу ўринларни берилиб ўқийсиз. Бироқ қаҳрамонларнинг мактаб кучогидан чиқиб, ҳаётга йўлланма олган ўрнидан бошлаб асарда тасвирланган воқеаларни ҳаёт мантиқига солиштириб, китоб ҳошиясига наҳотки шундай бўлса деган савол билан сўроқ белгиси қўя бошлайсиз. Асар сюжети шундай: Мавжуда билан Шавкат бир-бирини севишади. Уларнинг мақсади, ўй-фикри ҳам бир. Келажакда агроном бўлишмоқчи. Шу орада практикант Ориф пайдо бўлиб, қизни йўлдан уриб, ўзи билан бирга олиб кетмоқчи бўлади. Шавкат бундан хабар топиб Мавжудани бу йўлдан қайтаради. Лекин Мавжуда ўз билганидан қолмай, ёлғиз онаси бўлишига қарамай ҳеч қаршиликсиз бир ўзи ўқишга кетади. Шавкат кўп асарларда тасвирлангандек қишлоқда қолиб, далага ишга чиқади. Хуллас, то тўй жараёнига қадар тасвирланган воқеалар сизга таниш. Бундай тасвир кўпчилилик асарларда учраганидан унга шуурсиз, шундай кўз югуртириб кетаберасиз. Бу ўринларда асар персонажларининг фаолияти ҳам хира тасвирланган. Улар нарда орқасида ҳаракат қилаётгандек туюлганидан шакл-шамойилларини ҳам аниқ кўз олдингизга келтира олмайсиз. Тўй эпизодига келгунча китоб ҳошиясидаги саволларингиз ҳам анча кўпайиб қолади. Тўй жараёни ва ундан кейинги тасвирлар бир оз жонли. Лекин тўйдан кейинги Мавжуданинг сўзи тамом кишини ҳайратда қолдиради. Асар нимага «Иқро» деб аталганини

худди шу ўринда биласиз-да, «Ия» бу ҳолни иқрор деб бўлмайди-ку, деган мулоҳазада яна савол қўясиз. Шу ўринда қиссадаги бир лавҳага диққатингизни жалб қилмоқчимиз: «Баъзи деҳқондан шухрат, планлар устунлик қилади, ўғил, — кайфияти ўзгариб, бош чайқади чол. — Аммо, ҳақиқий деҳқон нарсаларни, яхши уруғларни сақлаб қолади. Агар ҳамма деҳқонлар ҳам шундай бўлгандами, бир замонлардаги ажойиб навлар ҳозиргача сақланиб қолмасмиди».

Чолнинг бу гапларидан Мавжуда бирдан маъюсланиб қолди... «Қизиқ, мен учун атайлаб айтилаётганга ўхшайди бу сўзлар, — деган фикр хаёлидан кечиб, ўзини янада эзилгандек ҳис қилди. — Наҳотки, мен ҳам минерал ўғит билан ўсган қовунга ўхшасам, наҳотки энди ҳеч кимга керак бўлмасам». Бу ўриндан сиз, Мавжуда нимага ўзи ҳақида бундай гапларни айтди экан, бундан олдин ҳам «Мавжуда маъюсланиб қолди» деган жумла учраганди дейсиз-да, бу ҳолнинг тагига етишга қизиқиб, кўзингизни сатрлар устидан тезроқ юрита бошлайсиз. Бир бет ўқийсиз, икки бет ўқийсиз. Энди Мавжуда руҳиятида маъюслик эмас тобора тетиклик, қувноқлик кўрасиз: «Йилларни, ойларни, кунларни, ҳатто соатларни кутганман шу овоз учун, шу жавоб учун, — деди Шавкат Мавжудани кўйиб юбормай, эҳтиросли оҳангда.

— Мен ҳам зор эдим шундай саволга.

— Раҳмат, севгилим. Севгингиз ҳурмати учун раҳмат. Лекин мендан камчилик ўтди.

— Мендан ҳам, — Мавжуда йигитнинг иссиқ қўлларидан ушлаб, кўзларига қаради, йигитнинг қуюқ қошлари устига бир қор бўлақчаси секин келиб қўнган эди, қиз уни кафти билан артиб ташладида, кўзларига боққанча, кулиб сўради: — Хўш, иккинчи саволингиз?

Шавкат кулиб юборди.

— Иккинчисининг жавоби ҳам ҳал.

— Қандай эди?

— Сиз ва мен ҳақимда келажагимиз ҳақида эди. Энди фақат қўшимча савол беришим мумкин.

— Марҳамат!

— Тўйимиз қачон бўлади? Бахт қуши қачон чинакамга бошимизга қўнади. Рози бўлсангиз, ҳозироқ — қишқи каникулингиздаёқ. Кут десангиз — унга ҳам тайёрман.

— Майли, сизга ҳавола. Мен ҳам сиз айтганга тайёр.

— Шавкат қувонганидан юраги яна депсиб кетди, у ҳаяжон билан яна қизғин бағрига олди», Шунча тасвирдан кейин куйидаги жумлаларни ўқиб авторнинг тугган

позициясига ҳайронлигингиз янада ортади: «Шуни аввалроқ айтса бўлади-ку? — деди йигит кўнгли бир оз юмшаб. — Янги йил кечаси нега айтмадинг?

— Бунинг учун қанча қийналганман. Тунларни бедор ўтказганман... Неча марта айтишни мўлжалладим, бироқ, уддасидан чиқолмадим. Бу гапни эшитиш билан кетиб қоладигандай, мендан юз ўгирадигандай туюлаверардингиз ҳаёлимда». Бу билан ёзувчи гўё қалбингизда туғилган саволларга жавоб бергандек, бўлади, лекин барибир ишонмайсиз, кўнглингиз тўлмайди. Шарқда, хусусан ўзбек халқида қиз бола учун иффатини ўғирлатиш бахтини ўғирлатиш деган гап. Шундай экан, мазкур аҳволга тушган Мавжуда ўзининг тақдири ҳақида бирор марта ўйлаб кўрмагани, ҳатто тўй олдидан ҳам ўзини ниҳоятда хотиржам тутганини кўриб таажжублансиз. Тўғри, ҳаётда бундай воқеалар бўлиши мумкин, лекин ёзувчи Мавжудани бизга ибратли қаҳрамон қилиб кўрсатяпти-ку?! Наҳотки пок ниятли, соф кўнгли, ўз севгисида садоқатли бир йигитнинг кўнглини пуч ёнгоққа тўлдириб келган бир қиз севги бобида ибратли бўлса?! Тўйнинг эртаси куни сирни яшириш учун Мавжуда билан Шавкатни ўқишни баҳона қилиб бир ҳафта Самарқандга кетишларига нима дейсиз?! Албатта, бу ҳолатлар ҳаётий мантиққа зид, унга киши ишонмайди. Қолаберса, миллий урф-одатлар ҳам буни рад этади. Михайло Ломоносов «Бирор нарса ҳақида хира тасаввур қилишса хира ёзишади» деган эди. Юқорида тилга олинган асарлар ҳам шу каби хусусиятга эга. Мана шундай асарларнинг мавзуси майда, тўғрироғи муаллифларни майда мавзулар ичида ўралашиб қолишган деса бўлади. Чунки улар муҳаббат ва одоб-ахлоқ мавзуини умумбашарий муаммолар билан умумлаштириб тасвирлай олишмаган. Қаҳрамонларини фаолиятда фаол кишилар қилиб ивкишоф қилишга олмаган. Шундан улар асарларида гарчи ахлоқ, софлик, виждонлик ҳақида фикр юритишган бўлсалар ҳам ўз мақсадларига эришга олишмаган. Сабаб бундай қуруқ баён, ҳаёт ҳақиқатига зид воқелик тасвирида ҳеч бир ният ўз вазифасини ўтай олмайди.

Шукур Холмирзаевнинг биринчи романи «Сўнгги бекат» асосида ҳам одоб-ахлоқ, софлик, виждонийлик, инсонийлик, масаласи этади. Биз бу ўринда романнинг образлар системаси, ундаги кўтарилган масала ҳақида атрофлича гапиришни лозим деб топамиз. Маълумки, ёзувчида ўзига хос услуб бирданига туғилмайди, балки ўз ижодий процессида вужудга келади. Шукур ижодида ҳам воқеаларнинг қуйма-пластик тасвири, қаҳрамонлари-

нинг хатти-ҳаракатини заминдан, муҳитдан узмай, ўз савияси, ёши, фикр доираси атрофида ҳаракат қилдириш, сўзлатиш, фикрлаштириш каби бадий ижоднинг энг муҳим талабига риоя қилиш бирдан юзага келган эмас. У узоқ изланиш туфайли мана шу борада малака ҳосил қилди. Шунинг учун унинг асарлари, агар таъбир жоиз бўлса, маймыллик, сокинлик билан ўқилади. Унинг асарларини ўқиш давомида китобхон бирдан кишини ҳайратга соладиган, воқеа-ҳодисаларга дуч келмайди, ҳаяжонга тушмайди. У бундай ҳолга асарни тугатгандан сўнг тушади. Чунки асардаги бундай ҳолатлар, киши қалбини қўзғайдиган фикрлар унинг қалбига сездирмай кириб боради. «Сўнгги бека»да шундай хусусият мавжуд. Романга сирдан қараганда, уни ўқиш давомида асар асосида бир жиддий гап йўқдек, гўё бир юлғичнинг инқирозига бағишлангандек туюлади, кишига дастлаб. Лекин асарнинг образлар системасига, қаҳрамонларининг хатти-ҳаракати, ўй-фикрига синчиклаб назар солинса, улар тақдири жуда мураккаб ва ўз ўрнида кишини ҳар жиҳатдан тарбиялашга қодир тақдирлар эканлиги сезилади.

Асарнинг асосий образларидан бўлган Мунира дастлаб китобхонга бўшгина, ҳаёт ўзига кулиб боқмаган, аёлларнинг биринчи орзуси бўлган ўз тенгини топишдек пстаги ҳам амалга ошмаган аёл сифатида кўринади. Лекин унга нисбатан берган бу таърифимиз асарни ўқиган сари ўзгара боради. Биз унинг сокин қалбида орзу борлигини, лекин бу орзусини амалга оширишга ўз муҳити йўл қўймаганлиги, шундан ҳам бўшгина кўринишини ҳис қиламиз. Мунира тарихчи. Тарих ҳақида сўз кетса, қувончидапили ёришиб кетади. У қадимги дунё ва Ўрта Осиё тарихи ҳамда маданиятини жуда яхши билади. У ўз билими билан атрофдагиларни мафтун қилади. Ажине тепа ҳақида эшитгач, унинг сирларини билиш иштиёқида ёниб кетади. Унинг тахминлари тўғри чиқади. Ажипатенадан «Савъаткор боболаридан қолган ёдгорликлар» чиқади. У мана шу катта муҳитдан анча олис бўлган қишлоғининг содда, қалби тоза одамларига меҳр қўяди. Уларнинг сезилмас, лекин жамият равиши йўлида қилаётган меҳнатларини қалбдан чуқур ҳис қилади. Оқибатда бунга жавоб беришда ўзида куч сезади, тўғриворини ундаги билқува куч жупбушга келади. Унинг бу фаолияти элга тапшади, одамлар оғзига туширади. Мунира образидан шундай хулоса келиб чиқадики, киши халқига, жамиятига наф келтириш учун «катта муҳитда», яъни кўп минг сонли аҳоли яшайдиган шаҳарда яшани шарт эмас. Муҳими, қайси вази-

фада бўлмасин унда виждонан ва иштиёқ билан ишлаш, уни ҳар томонлама ағаллаш, қандай қилса элга кўпроқ нафи тегишини ўйлаб ҳаракат қилишдир. Лекин Мунира образида ҳам бир камчилик бор. У эри Содиқнинг ишонсий, умумийсоий ахлоқ нормаларига зид ҳаракатларини билади. Нимагадир уни бу йўлдан қайтаришга уринмайди, бирор марта бу борада жиддий тўқнашишмайди. Агар Мунира ўқимаган, оқ қорани танимаган бир аёл бўлганда эди, унинг бу ҳаракатини оқласа бўларди. Лекин у ўз тенгдошларига нисбатан кўп билимга эга, ҳаётнинг паст-баландини кенг тушупган аёл бўлганлиги учун унинг бу масалага нисбатан лоқайдлигини оқлаб бўлмайди. Албатта, бу ҳол Шукр Холмирзаевни бу борадаги ҳаёт ҳақиқатига эътибор бермаганлигидандир.

Сабоҳат образи ҳар томонлама ибратли. У ўз ўлими муқаррарлигини билади, лекин бундан қўрқмайди, балки халқи, Ватани, келажак авлод учун қиладиган ишлари қолиб кетаётганидан ўкинади. У шу аҳволда ётганига қарамай одамларни ўйлайди. Қишлоқ врач Қамар аканинг қилмишларидан ранжийди. Чунки унинг қўлида ҳали тиббиётга маълум бўлмаган дорилар бор. Унинг отаси катта табиб бўлган, гиёҳлар сирини билган. Шамшиддинов эса замонавий медицина билимини олгач, уни ривожлантирган. Лекин у бу ишни сир тутати. Ўзи тайёрлаган дориларни эса катта пул эвазига сотади, шу ҳисобга кишиларни даволайди. Албатта, бу бизнинг жамиятимизга ёт ахлоқ. Сабоҳат Шамшиддинов ўзининг даволончиси бўлишига қарамай, унинг камчилигини юзига айтишдан тортинмайди. Мана уларнинг ўртасида қандай суҳбат кетади:

— Йўқ раҳмат, Қамар ака... — унинг қошлари бирдан учди: — Кечирасиз бир нарсани сўрасам. Сизда кўп оғир касалларни даволайдиган дорилар бор! Уларни сотасиз... Майли сотангиз? Лекин сиздан ололмаганлар, сизни танимайдиганлар қандай аҳволда? Сиз наҳотки ўшаларни ўйламасангиз? Шамшиддинов Сабоҳатдан кутган энг муҳим ганини энди эшитгандек бўлди:

— Ўйлайман, — деди.

— Ўйлаган одам бошқача иш қиларди. Райздравгами. Облздравгами ўз сирларини билдирадди. Эҳтимол, уни илмий иш қиларди... — Илми бўлиб унга амал қилмаган киши тухум қўйиб бола очмаган товукқа ўхшар экан, дейди ҳазрат Навоий.

— Сабоҳатхон, ўзингизни ўйланг. Мен энди дориларим учун пул олмайдиган бўлдим! Ха... Ҳамма нарсам етарли, мерос ҳам қолдираман.

— Лекин билимингизни мерос қолдирмайсиз? Шамшиддиновнинг бундай хулосага келиши Сабоҳатдаги ирода, ундаги интилиш, юксак гоя туфайлидир. Чунки у ҳар сафар Сабоҳатни эслаганда, кўрганда ўзига ўзи сарҳисоб беради. Сабоҳат ўлиmidан кейин садр айттиришни илтимос қилади. Сабаб садр тушиш маросими истеъмолдан чиқиб кетган. Баъзи жойлардагина қолган. Ўзи истеъмолдан чиқса майли, лекин маросимда айтиладиган қўшиқлар йўқ бўлиб кетмасин. Сабоҳатнинг истаги ўша қўшиқлар халқнинг мулки бўлиб қолсин. Бундай истак фақат юксак ахлоқ эгаси, етук одамдагина бўлиши мумкин. Сабоҳат ана шундай аёллардан. Шукур Холмирзаев Сабоҳат образида аёлларга хос сезгирликни, инсоний иродани, ҳаётга ва инсонга бўлган катта муҳаббатни ишонarli ҳамда мантиқли инкишоф этолган. Шундан Сабоҳат образи гоят таъсириli.

Романда яна кишига ҳамма жиҳатдан ўрناк бўладиган, унга кўп нарсa берадиган, гоятда ҳаётий яратилган образлардан бири Қадрбек Қувватбековдир. У фаn кандидати, лекин хотини Сабоҳатга бўлган катта инсоний меҳри, муҳаббати, уни қадрлаши, ардоқлашидан Бекат қишлоғига келган. У бу ерда катта ҳурматга эга бўлади. Бунга у ўз меҳнати, ахлоқи туфайли эришади. Ўқувчиларининг билими учун курашади, шундан у мактабга ўқитувчиларни маълум синовдан ўтказиб олади. Унинг мактабида ҳақиқий билим эгаларигина ишлай олади. Мактаб ўқувчиларини ҳам бутунлай қишлоқ хўжалик иши билан банд қилиб қўймайди. Зарурий пайтдагина далага олиб чиқади. Унга совхоз директори буйруқ бера олмайди, чунки бунга ҳақи йўқлигини, мактаб болалари қайси пайтда неча кун далада ишлашини қонун асосида тушунтира олади, шунингдек, бунинг тўғрилигини ҳар жойда исбот қилишга қодир. Унга Районо мудирини ҳам ўйлаб муомала қилади. Сабаби РайОНО мудирини Назаров Қувватбековга қараганда ўзининг заифлигини, унинг қилаётган ишлари давр талабига тўла жавоб беришлигини, бўлажак авлоднинг ҳақиқий инсон бўлиб етишини учун курашаётганини билади. Қувватбеков сиймосида, унинг образида ҳақиқий бугунги кун кишининг маънавий қиёфаси акс эттирилган. Бу эса ҳаёт ва даврнинг бадиий адабиёт олдига қўйган муҳим талабидир.

Бизга маълумки, роман жанрида сюжет силсиласи, образлар системаси кўп бўлади. Бироқ шунга қарамай, унда битта гоя ҳукмронлик қилади, яъни шу асарда авторнинг илгари сурган бош гояси. Буни бош образ, бош

сюжет линияси ўз зиммасига олади, кичик сюжет линиялари, образлар системаси эса бош образнинг бутун борлигича очиб беришга, ҳаётнинг кенг қўламда тасвирланшга кўмак беради. Яъни бош образ, бош сюжет линияси кичик сюжет линиялари, образлар системасини бир-бири билан боғлайди. «Сўнгги Бекат» романида бош образ Содиқ. Адиб Содиқ образи бизнинг жамиятимизга ёт ахлоқли кишининг шакл-шамойилини, яъни ҳамма нарсга осонлик билан эришини истайдиган, меҳнатдан кўра кўпроқ маишатни ўйлайдиган, одамларнинг ютуқларига ҳасад қиладиган, инсонларнинг бир-бирига кўмагини потўри тушунадиган, ҳаётда яхшилик уруғини сочиш ўрнига одамларнинг тинчини бузиб, булдан ўз манфаати йўлида фойдаланишга иштиладиган, умуман ҳаётнинг гузаллигини, одамларнинг меҳрибонлигини сезишга қодир бўлмаган инсоннинг қисматини кўрсатиш орқали кишини эзгуликка чорлаш, уларни огоҳлантиришидир. Ният-яхши. Лекин уни автор тўла амалга ошира олди. Бош қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати, унинг характери очиб беришга восита қилинган воқеа-ҳодисалар ҳаётимиз, у инсонларимиз? Агар Содиқ образига шу нуқтаи назардан қарасак, унинг бошқа образларга бош образ бўлишига қарамай анча заиф яратилганлиги сезилади. Аслида бунинг акси бўлиши лозим эди. Биринчидан, у бир томонлама яратилган, яъни нуқул қора бўёқда. Ваҳоланки, образни бу тилда яратин инсоннинг реал қиёфасини очиб беришда қўл келмаслигини, аксинча бундай ҳолда яратилган инсон ҳаётини одамдан кўра кўпроқ китобий, тўқима одам бўлиб қолличилигини ҳаётнинг ўзи исботлади. яратилган инсон ҳаётини одамдан кўра кўпроқ китобий, тўқима одам бўлиб қолличилигини ҳаётнинг ўзи исботлади. Содиқ бир марта пайд еди. Шундан обрўли ишидан насланиб, ўзи ҳеч истамаган бир қиллоққа кичик вазифага ишга келди. Бу ерда ҳам уни яхши кутиб олганимди, чунки унинг кимлиги, қандай одамлиги буларга маълум қилинганди. Содиқ буларни ўйлаб кўрмайди, дарров ўша ўзининг қинғир ишига ўтиб кетадики, бунга кини ишопмайди. Сабаб, ҳаётда бир марта пайд еган одам, иккинчи айбни ўйлашиб қилади, айниқса Содиқ каби савияга эга ва шу шаронтдаги одам. Иккинчидан, Содиқнинг Ўқтамни биринчи кўринишдан бир балоси бор деб, унинг кетида тушиши ҳам ҳаёт ҳақиқатига зид. Бундай яхшиликлардан сўнг ҳар қандай ахлоқсиз одам ҳам дарров бу йўлга ўтмайди. Учинчидан, бу иш билан шугулланиш Содиқ вазифасига ҳам кирмайди. Хуллас, Содиқ образи, у би-

лаш боғлиқ бўлган воқеа-ҳодисалар тасвири анча ишонарлиқ, ҳаётийликдан кўра китобийлик кучли. Бундан шу нарса кўриняптики, бош гоё, бош сюжет, бош образ сюжет линиясини, образлар системасини бирлаштира олмаган. Бу эса асар композициясига таъсир килган. Шундан романинг ҳар бир сюжет линияси мустақил бир ҳикоятдек бўлиб қолган. Лекин шунга қарамай асарда кўтарилган масала, воқеалар кўлами, характерлар тасвири, образларининг ҳар бири бир мустақил гоёни ташини романга асос бўлади.

Ўткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романининг асосида ҳам умуминсоний ахлоқ, инсонийлик масаласи ётади. Ўткир Ҳошимов бунга ўзича ёндашган, ҳаётнинг нурли томонларини, яъни замондошимизнинг ҳақиқий маънавий қиёфасини кўрсатиш билан бирга, саодатли, ҳалол турмушга доғ бўлаётган, нурли ҳаётга соя ташлайдиган, халқнинг ҳақиқа хиёнат қилиб, уларнинг пешана тери билан тошган пулларини қаллоблик билан ўзлаштириб бойиётган, «пудинг бўлса ҳамма сенинки» деган буржуазиянинг чиркин фалсафасини ўзларига дастурамал қилиб олган, пул тошин йўлида мшиг турланиш, виждонга ҳилоф иш қилишнинг оддий ҳол санайдиган кишиларнинг асл шакл шамойилини бутун борлиги билан очиб бериш орқали ўз мақсадига эришган.

Асарда ҳаётнинг ибратли, нурли томонлари Шерзод образи орқали берилади. Бизга маълумки, киши яхши фазилатларга эга бўлсада, лекин ўзининг шу фазилатларини бошқаларга намуна бўлишига интилмаса, поҳақликни кўрсатганда унга қарши қуранини, бундай ярамастликларини йўқ қилишга интишини ўринга, унга бир ички тўғру билангина қаршилик билдириб қўяқолса, инсон жафо чекиб турганда унга ёрдам бериш, унинг сўзига қўлоқ осиб, ҳождатини чиқаришга кўмаклашши ўринга индамай ўтиб кетса, бундай кишини биз ахлоқли инсон деб айтолмаймиз. Юбсак ахлоқли инсон аввало фаоллият кишиси бўлиши, инсоний фазилатларини бошқаларга енгидиришини, юкорида санаб ўтилган воқеа-ҳодисага дуч келганда иккиланмай амалиётга киришиши лозим. Шундай кишигина ибратли қаҳрамон бўлади, бадний ижоднинг талаби ҳам шундай қаҳрамон яратиндир. Тўғрироғи ёзувчидан шу тинидаги қаҳрамон яратини талаб килинади. Ўткир Ҳошимов шу тоифадаги қаҳрамон яратолган. Шерзод шу типдаги қаҳрамон. Шерзоднинг ҳар бир ҳаракати кишига ибратли ва намуналидир. Чунки унинг ишида, ўй-фикри заминиди софлик, ҳалоллик ётади. У поҳақликни кўрган

жойда чидаб тура олмайди. Шу ғазилати туғайли оддий ўқитувчи Азимжон аканинг хати редакцияга келиб тушганда қаттиқ қуюнади. Шундан Раис буванинг феълини яхши билишга, ундан кейин ўзи ҳам шу колхоздан бўлишга, раис билан олишиш яхшиликка олиб келмаслигини ақлан сезса-да, ноҳақлик олдида чекинмайди. Азимжон домланинг қадрини матбуотда ҳимоя қилади.

«Кишининг ахлоқи хатти-ҳаракати энг етук формада намоён бўла бошласа, бу ҳол фақат маънавий мамнунликни бахш этиб қолмай, балки чуқур эстетик лаззат ҳам бахш этади»¹. Асарда Шерзоднинг тутган ишида, «ахлоқнинг етук формаси намоён бўлади». Бу ҳол айниқса, Сайфи Соқпевичнинг универмагида унинг сотувчиларидан бирининг бир қўли йўқ, фронтвик одамга қилган муомаласидан кейинги тутган ишида, Сайфи Соқпевичнинг ўғли Сирожиддинни «сулҳ тузишга» қилган таклифига жавоби, умуман ҳаёт, жамият, инсонлар ҳақидаги ўй-фикрларида кўринади. Шунинг учун ҳам у ибратли образдир. Бироқ асарда фақат Шерзоднинг биз юқорида санаб ўтган ғазилатларининг ўзигина тасвирланганда, унинг образи бунчалик жозибали чиқмаган бўларди, чунки бундай ҳолда Шерзоднинг фақат хулқигина ифодаланиб, жамиятга нисбатан бурчи очилмай қоларди, агар бошқача қилиб айтсак, шахсийлик билан ижтимоийлик бирлиги кўринмай қоларди. Ўткир Ҳошимов бадий ижоднинг бу нозик томонларини ҳам чуқур англаган. Шундан ҳам у кишининг диққатини тартадиган бир қанча воқеалар — Раис буванинг тутган ишлари, Сайфи Соқпевич ва унинг ҳамтовоқларнинг кирдикорлари, Сирожиддиннинг хатти-ҳаракатлари, Зухра фаолияти, Тангриберган билан давон ошпиш, унинг машаққатли ишининг поэтик ифодаси, дўсти Абдувоҳиднинг оиласини ва дўстлигини кўрсатиш тасвирда қатор ҳаётий проблемалар очиб бериладики, уларнинг ҳаммаси мақсад сари йўналтирилган. Мазкур воқеа-ҳодисаларнинг барчаси Шерзод нигоҳи билан инкишоф этилади, яъни ҳаётий воқеа-ҳодисаларни, кишиларнинг унга бўлган муносабатини жамиятимиз ахлоқ принципига мос келадиган томонини Шерзод тасдиқлайди унинг аксини эса қоралайди ва унга қарши курашади. Бу воқеа-ҳодисалар заминидagi гап эса ижтимоий масалалардир. Демак, Шерзоднинг ахлоқий қарашлари ижтимоий қарашлар билан мутаносибдир. Шундан унинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати кишига фақат маънавий мамнунлик

¹ Эстетик тарбия. «Ўқитувчи наشريёти», Т, 1974, 87-бет.

бахш этибгина қолмай, чуқур эстетик лаззат ҳамда унинг образига бенуқсон етуклик бахш этади. Биз эса доимо ана шундай бенуқсон етукликка интиламиз. Ўткир Ҳошимов Шерзод образини яратини билан бир вақтда кўпгина киниларнинг тақдирини таркиб тондира олган. Унинг асарининг баднийлиги ва қиммати ҳам шундадир.

Хулоса қилиб айтсак, ахлоқ билан адабиёт бир-бири билан диалектал боғлиқ. Ҳатто ахлоқий масалани бадний адабиётнинг таркибий қисми десак бўлади. Чунки қайси бир бадний асарни олманг, у қайси темада ёзилганига қарамай, у ерда ҳақиқий инсоний ахлоқ нормалари ўзифодасини топганлигининг шохиди бўламиз. Сабаб адабиётнинг бош вазифаси инсонни ижтимоий ҳаётни тўғри англашга имкон берувчи диалектик дунёқараш руҳида, умуминсоний руҳида тарбиялашдир. Бунга эса ахлоқий принципларсиз эришиб бўлмайди. Демак, адабиётда ахлоқий мавзу кечагина пайдо бўлган мавзу эмас, балки синфий жамият юзага келган даврдан бери мавжуддир. У жамиятнинг ҳар бир формациясида муҳим мавзу бўлиб келди ва келмоқда, бундан кейин ҳам бўлади. Чунки янги жамият ҳеч қачон ўз-ўзидан юзага келмайди, балки янги инсон юзага келтиради.

БАДИЙ АДАБИЁТДА ҲАЁТ ВА КОНФЛИКТ

Бадний асарда конфликт энг асосий компонентлардандир. Чунки у асар сюжет линиясини ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Агар образли қилиб айтсак асар юрагини ишга солувчи қон томиридир. Ҳақиқий ҳаётнинг конфликтга эга бўлмаган асар том маънодаги санъат асари бўлолмайди. «Санъат ҳамма вақт қарама-қаршиликлар бўлгандагина майдонга келади. Бу ё курашнинг ўзгинаси тарзида ёки курашнинг инъикоси тарзида бўлади»¹. — деб ёзган эди буюк ёзувчи А. Н. Толстой. Бу ўз навбатида, ҳаётбахш кучга эга бўлган социал ва психологик детерминизмнинг ёзувчи олдида қўйган талаби, ҳамдир. Яъни у ижодкор олдида тасвир объекти бўлган ҳаёт воқелигини ҳаққоний тадрижий тараққийда, қарама-қаршиликлар кураши асосида бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан типиклаштириб акс эттиришни муҳим вазифа қилиб қўяди. Маълумки, ҳар бир давр ўз зиддиятларига эга бўлади. Ёзувчи бу зиддиятларни бадний инъ-

¹ А. Н. Толстой. Полн. собр. соч., Т. 13, М., ГИХЛ, 1949, 598-бет.

икос этар экан, уни шунчаки тасвирламайди. балки кўн-гил призмасидан ўтказиб, мазкур зиддиятларнинг туб заминини англашга интилади. Бу жараёнда ўз-ўзидан маълумки, шу зиддиятларга инсбатан ёзувчи дунёқараши юзага келади. Яъни зиддиятни юзага келтирган икки қутбдан бири хатти-ҳаракатини қўлаб-қувватласа, иккин-чисининг фаолиятини инкор қилади. Шу асосда бу зид-диятларнинг моҳиятини очишга кирилади. Бизга аёнки, ҳар қандай воқелик (бу ўрнида биз табиий стихиялареч назарга олмаямиз) ва зиддият инсон фаолияти асосида таркиб топади. Ҳар бир инсон эса савияси, психологияси, дунёқарашининг қўламини қараб ҳаёт ҳодисаларига баҳо бериши, унинг тенденцияларини анализ ва синтез қили-ши ўзгача бўлади. Яъни уларнинг айримларининг жамият ва ҳаётдаги негатив ҳолатлар билан тўқнашувини заминида умуминсоний проблема ётади ёки ётмайди. Бундан кўри-яптики, ҳар бир инсон фаолияти индивидуалликка эга. Демак, янги характерлар билан бирга, янги конфликтлар юзага келади. Бадний асарда конфликт қапчалик ҳаётий, объектив, динамик ва уларнинг бирлигида изчиллик бўл-са, унинг қаҳрамони ҳам шунчалик ҳаётий, жонли ва жозибадор бўлади. Албатта, ижод жараёнида бу нарсага эришиш осон кечмайди. Ёзувчидан катта истеълод ва маҳорат талаб қилади. Шундан ёзувчи ўз асарида бу бо-рада маҳорат кўрсатини билан ижод жараёнининг кенг имкониятларини ҳам намойиш қилади. Демак, ижод жара-ёнида ҳар бир ижодкорнинг янги услуби йўналиши кон-фликт масаласида ҳам ўз ифодасини топади.

Кейинги ўн йил ичида, яъни тўққизинчи ва ўнинчи беш йилликлар даврида, гарчи бутунги кунда турғунлик даври деб аталаётган бўлса-да, ҳаётимизда жуда катта ўзгаришлар содир бўлди. Ишлаб чиқаришнинг баъзи соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди. Меҳнат аҳлининг моддий ва маънавий эҳтиёжи ўсди, турмуш ва яшаш шароити яхшиланди. Ҳаётда фан-техника револю-цияси жараёни бошланди. Бу революция кишилик турму-шининг ҳар бир жаҳҳасига кириб, унда катта ўзгариш-лар ясади. Албатта, бу ўзгаришлар кишиларнинг маъ-навий дунёси, характерида ҳам ўз аксини топдирди. Улар-да ҳаёт тенденциясини аввалгидан кўра чуқурроқ ан-глаш, жамият ривожини йўлидаги олиб борилаётган ишлар-нинг фаол катнашисини бўлишига интилиш, шунингдек, асрлардан бери шаклланиб келган шарқ одоб-ахлоқ та-лабларига қатъий амал қилиш каби инсоний фазилатлар кучайди.

Бу ўзгаришлар ёзувчиларнинг диққатини жалб қилмаслиги мумкин эмас. Чунки ҳақиқий адабиёт ҳаёт билан ҳамнафас бўлмоғи, унинг долзарб масалаларини ўзида акс эттирмоғи, ҳаётда, кундалик турмушда рўй бераётган ижобий ютуқларни, ўзгаришларни тасдиқламоғи, ҳар қандай камчиликларни рўй-рост очиб ташлаб, яъни ҳаёт ривожига халақит берадиган зиддиятларни англаб, унга жамоатчиликнинг диққатини жалб қилмоғи лозим. Бу дунёда ягона ҳисобланган янги социалистик жамиятнинг ўз адабиёти юзага келган биринчи куниданоқ ёзувчилар олдида қўйган талабидир. Чунки мана шу тартиб-қондага амал қилган адабиётгана омманинг маънавий дунёсининг юксалишига катта ҳисса қўшолади, инсонни ҳар жиҳатдан камол топишга омилкорлик родини ўтай олади, шунингдек, бизнинг тузум қандай ҳаётбахш кучга эга эканлигини жаҳонга намоён қилиш қудратига эга бўлади. Бу талабга қатъий амал қилган ёзувчиларимиз ўзларини энг яхши асарларини яратиб, жамиятнинг маънавий ҳаётини бойитишга катта ҳиссаларини қўшишди ва қўшмоқда. Ҳаётда нимаки содир бўлмасин, у инсоннинг меҳнати ва заковати билан рўй беради. Демак, ҳар қанақа ютуқ, ҳар қанақа техника заботининг замида инсон қўли бор. Бундан кўринадики, ҳаётдаги қандай воқелик, қандай ютуқ ҳақида ёзмайлик аввало инсон заковатини ва унинг ўзини ҳис қилмоғимиз даркор. Ёзувчиларимиз буни ҳис қилишмоқда. Ҳақиқатан кейинги йилларда ёзилган асарларда биринчи ўринда воқелик тасвири эмас, балки инсон қалбининг таҳлилига эътибор бериш кучайди. Инсон тақдир, унинг руҳий олами таҳлили орқали ҳаётнинг долзарб масалаларини, шунингдек, бу борада тутилган зиддиятларни ёритиш, ҳар бир инсоннинг инсон қалб ирзмасидан сиздириб, унга ҳаётийлик бағишлаб тасвирлашга мойиллик кучайди. Бу эса одамларнинг маънавий дунёсининг ўсишига, уни етук инсон бўлиб етишишига, шаклланишида катта роль ўйнамоқда. Кейинги йилларда юзага келган энг яхши асарларнинг аксариятида меҳнат аҳли, яъни ишлаб чиқаришда бевосита банд бўлган меҳнаткашнинг турмуш тарзи, руҳий олами бутун зиддиятлари билан акс эттирила бошлади. Тўғрроғи, қишлоқ ҳаётига, унда фаолият кўрсатаётган оддий одамларнинг маънавий дунёсини очиб беришга эътибор кучайди. Бундай бўлиши бежиз эмас. Сабаби шунки, фан-техника революцияси мўпосабати билан, шунингдек, давлатимизнинг шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутни йўқотиш йўлида олиб борган самарали ишлари туфайли қишлоқ ҳа-

ётида тубдан ўзгаришлар содир бўлди. Бу нарса фақат кишиларнинг яшаш тарзи, иқтисодий юксалишигагина эмас, балки руҳий олами ва психологиясига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бугунги кун қишлоқ аҳлини олдинги йиллар, ҳатто 60-йиллар қишлоқ одамларига солиштириб бўлмайди. Чунки уларнинг иш юритиш услублари, ахлоқий, эстетик қарашлари, меҳнатга бўлган муносабатлари, умуман маънавий қиёфалари олдинги йиллар одамларидан кескин фарқ қилади. Рус адиблари В. Астафьев, Ф. Абрамов, В. Шукшин, В. Распутин, В. Тендряков, В. Белов, В. Биков ва бошқалар ўз асарларида бу нарсага катта эътибор беришиб, мазкур ўзгаришларни, яъни қишлоқ кишиларининг ҳаётидаги ва маънавий оламидаги ўзгаришларни маҳорат билан акс эттириб беришди. Бу борада ўзбек адиблари ҳам катта иш қилишди. Чунки қишлоқ ҳаётидаги ўзгаришлардан бизнинг жумҳуриятимиз ҳам беистисно эмас, балки пахта ҳўжалиги ривожини ва ундаги ютуқ, шунингдек, у туғдирган қийинчилик туфайли юзага келган ихтилофлар янги кўринишларига эгадир. Бир қатор ёзувчиларимиз бу кўринишларни ёритиб беришда, яъни ҳаётини конфликтни бадний конфликтга айлантиришда маҳорат намуналарини кўрсатишиб, катта ютуқларга эришдилар. Улар асарларидаги конфликтлар икки шахс ўртасидаги ўзларининг ҳақлигини исботлашга қаратилган шунчаки қарама-қаршилик ёки эскилик билан янгилик кураши асосига қурилган эмас. Балки давр тараққиёти, замон талаби тақозо этган муаммони ҳал қилиш йўлида туғилган, яъни заминда катта ҳаётини масала ётган конфликтдир. Тўғрироғи, асарлари конфликтини ҳаётнинг долзарб масаласи ташкил қилади. Маълумки, ҳаётда бирор илгари сурилган масалани қўллаб-қувватлаш, унга эътироз билдирган шахс ва кучларга қарши курашиш, бу ҳали том маънодаги конфликт эмас, чунки бундай курашда мақсад моҳияти аниқ концепцияга эга бўлмайди. Ҳақиқий конфликт шундай ўринда туғиладики, қачонки шахс ўзи тасдиқлаётган ёки инкор қилаётган масаланинг туб моҳиятини шуури ила англаса, уни амалга ошириш ҳаёт ривожига, инсоният келажакига қай даража фойда келтиришини олдиндан кўра билса, ўз хатти-ҳаракати ва гап-сўзи билан бунга кишини инсонтира олса. Бундан кўриништики, ҳар қандай ихтилоф инсон фаолияти билан боғлиқ, яъни унинг фаолияти асосида юзага келади. Демак, конфликт ҳақида сўз юритиш инсон ҳақида сўз юритиш демакдир. Кейинги даврда яратилган асарларда биз худди шу ҳолни кўрамиз, яъни

замоннинг, ҳаётнинг долзарб масалаларини, кунлик турмуш жараёнида туғилган қарама-қаршиликларни изчил акс эттиришга ҳамда замондошларимизнинг фаолиятини, унинг руҳий оламининг ботинан тереин таҳлил қилишга бўлган интилишини. Албатта, бу ижобий ҳолдир. Чунки ижодда шундай йўл тутиш ҳақиқий реалистик адабиётнинг талабидир. Самар Нуровнинг «Майсаларни аёз урмайди» номли қиссаси ҳам мана шундай фазилатга эгаллиги билан диққатга моликдир.

Қиссада бир қатор образларга дуч келамиз. Булар Нусратбек Деҳқонов, Бўри Найғамов, Аҳмад бригадир, Ашир Ҳаққулов, Холиса, Гулхайри ва бошқалар. Самар Нуров ҳар бир образини у қандай тип (салбий ёки ижобий) бўлишидан қатъи назар самимий тасвирлайди. Қалб дунёсининг таҳлили орқали меҳнатга — ўз вази-фасига, инсоний бурчга, жамият ва ҳаётга бўлган муносабатини очиб беради. Ёзувчи бундай қилиб, тўғри йўл тутди. Чунки «шахс фақат нима ин қилаётгани билангина эмас, балки шу инни қандай қилаётганлиги билан характерланади» (Ф. Энгельс). Шундан қиссанинг бошида айрим қаҳрамонларга меҳр қўйсак, асар охирида улардан нафратланамиз, аксинча бирдан кўзга ташланмаган қаҳрамонлар эса ўз хатти-ҳаракатларининг ибратлиги жиҳатдан яқин кишиимизга айланади. Албатта, бу ҳол адиб қаҳрамонларининг ҳаётийлигидан далолат беради. Чунки ҳаётда ҳам шундай. Киши бир кўрган одамнинг қалби қандай ниятлар билан йўғрилганлигини англаб олиши кийин. Инсон шундай сеҳрли оламки, унинг қалб сирларини уқиб олмоқ осон эмас. Унинг учун кишидан катта билим-заковат, мулоҳаза талаб қилинади. Қиссада бу ҳол ўзининг ҳаётий ифодасини топган.

Қиссанинг бош қаҳрамони бутун вужуди билан табиат ошиғи, тўғрироғи табиат гўзаллигидан, унинг мавжудотларидан завқлана биладиган, унга катта меҳр қўйган, асли касби агрономлик, лекин журналистикага ҳам майли бор Нусрат Деҳқоновдир. Биз мазкур қаҳрамон фаолияти тасвирида шаҳар ва қишлоқ ҳаётидаги инсоният диққат-эътиборини қаратиш лозим бўлган турли масалаларга дуч келамиз, турфа одамларнинг қалб дунёси билан танишамиз. Бу проблема талқини ҳамда одамлар сиймоси тасвири киши қалбида беиз ўтмайди. Чунки уларнинг заминига ёзувчи катта маъно юклаган.

Нусратбек кейинги йилларда шаҳарда яшайди. Қиш-

лоқдан хотини Холисанинг қистови билан кўчиб келган. Лекин «...ҳар баҳорда ҳаво илиб, куртаклар бўртиб, кўпчиган туноқ ҳиди анқини билан у ўзини қўйрга жой тополмай қолади». Бунга сабаб бор. Чунки у қишлоқда тутилган. Болалиги кенг яйловда, табиий яшил гидамлар устидан чошиб, ўмбалоқ опшиб, қучоқ-қучоқ чучмома, бўтакўз, лайлакоёқ, лола каби гулларни териб, бегубор ҳаводан нафас олиб, қўй-қўзиларнинг маъраишдан завқланиб ўтган. Мана энди оёқ қўйган жойнинг асфальт, «ҳавода бензин, қизиган асфальт, чанг ҳиди анқиб турган» қандайдир бўғиқ шаҳар муҳитига кўника олмайди. Юраги сиқилади. Ўзининг ишидан кўнгли тўймайди. Ёзувчи тасвириги тобора қуюқлаштиради, яъни ички зиддиятини кучайтиради. Унинг заминига катта ҳаётини ҳақиқатини сингдиради. Яъни инсон ўзи бажаришни лозим бўлган юмунга, вазифага тирикчилик манбаи сифатида эмас, аввало қалб даъвати билан кўришини лозим. Шундагина у бажарган вазифадан жамият ҳам, ўзи ҳам манфаат кўради, деган фалсафий фикрини олға суради.

Нусратбек гугурт қидириб ошхонага ўтади. У ерда «стол усти, кран остида қалашиб ётган ёғ юқи идиш-товоқ, қошиқ, санчиқлар, билчиллаган қозонсочиқ кўзига хушук кўрилади. Қушна-қушдузи уларнинг устида сувараклар чошиб юради. «Буни кўриб у шундай хулосага келади: «Ёғ бошибди ўзимизни ҳам, ўйимизни ҳам». Бу гапда катта маъно бор. Кўришининг турмуш тарзи бу аҳволга лоқайдлик туфайли тушади. Нусратбек шаҳар муҳитига кўника олмаганидан ҳамма нарсага бепарво қарайди, хотини эрининг кайфиятини бошқа нарсага йўйиб, у рўзгорга кўнгилсизлик билан боқади. Кўрибсизки, онла деб атаганини кўргонининг девори нурай бошлайди. Биринчи зарба шу кўргонининг эгаларига берилади, иккинчи болаларга ва ...Холиса рўзгорга кўнгилсизликдан лоқайдликка берилган. Ҳамма нарсага ҳафсаласизлик билан боқади. Оқибатда ҳаётда бўлган қизиқини ҳам йўқолган. Демак, унда ҳеч нарсага иштироки йўқ. Бирор нарсага иштидаман одамда эътиқод ҳам бўлмайди. Шундан унинг қўлиги иши телевизор кўриш бўлиб қолган. Унинг учун эшитиришининг фарқи йўқ. Зериқиндан қўтилса бўлди. Кам-ҳаракатлик инсон аъзоларининг функциясини ҳам ишдан чиқаради. Натижада... Холисага ўхшаб ҳар хил доридармондан мадад кутадиган бўлади. Бундай кишилардан ўз оиласи баҳра топмагандек, жамият ҳам манфаат кўрмайди. Нусратбек шаҳарда янашси давом эттирса, ўзи ҳам шу аҳволга тушиб қолишини ботинан ҳис қилади.

Шундан илмий текшириш институтининг қишлоқда жойлашган филиали директори Бўри Пайғамовнинг ишга таклифи унинг муддаосининг рўёбга чиқишига асос бўлди. Агар китобхон маана шу ҳолатга, яъни Нусратбек оиласининг ички вазияти ва зиддияти тасвирига диққат билан назар ташласа адиб унинг заминига биз таъкидлагандек муҳим ғояни юклаганини сезиш қийин эмас.

Нусратбекнинг қишлоққа келиши воқеасидан китобхон дастлаб унинг бу ерда бажарадиган ишлари тасвирини кутади. Бироқ ёзувчининг ияти бошқа. Яхши орзу билан амалга оширмоқчи бўлган ишларга тўсқинлик қилувчи кучларнинг асли қиёфасини очиш, кўрсатиш орқали жамоатчиликнинг диққатини унга қаратиш, яъни бугунги кунда авж олган ҳаётий зиддиятни ифодалаш. Агар янада аниқроқ қилиб айтсак, жамиятимиз учун иллат бўлиб келаётган баъзи бир ҳолатларнинг — нопоқлик, ўз мансаб кўрсатидан фойдаланиб кўнгли истаган нарсани қилишга монелик қилувчи ҳалол кишиларга тазйиқ ўтказиш, ўз манфаати йўлида қилган ҳаракат туфайли умум манфаатига зарар етказишнинг илдизини очиб беришни мақсад қилган.

Бизга маълумки, ҳаётда ҳамма нарса инсобиёлик билан ўлчабиди, аниқлабиди. Мисол учун том маънодаги гўзалликни белгилан билан ҳушукликни кўриш, ҳис қилиш лозим ёки унинг аксича. Инсоний муносабатларнинг мезони ҳам шу каби белгиланади. Маана шу мезонни бўзишдан, уни менсимасликдан жамиятимиз учун иллат бўлган ҳолатлар келиб чиқади. С. Нуоров буни қиссада яхши ва ҳаётий ишқишоф қилдирган.

Нусратбекни қишлоққа келган кунни Аҳмад тоға йўқлаб келади (Аслида, у ўзининг чин тоғаси эмас, оиласининг унга уруш йилларида қилган яхшилиги учун тоға бўлиб қолган). У, ўзи олиб келган узум, помидор, қовунларни бераркан, «Саватни бўшатиб бер, яшикни ҳам, керак. Юр, қишлоққа бормасанг онхонадан тамадни қилиб келайлик. Ҳали қозон-товорнинг йўқ экан», — дейди. Нусратбек учун бу айни муддао эди... Уларни официант совуқ кутиб олади. Овқатни олдиларига тўқ этиб қўяди. Чунки уларнинг кийинини содда, бунинг устига чойчақа ундирешнинг маъбаи бўлган ичимлик сўралмагани Аҳмад бригадир официантнинг муомаласига парво ҳам қилмайди, ўзининг кийимидан қимтинмайди ҳам. Сабаби, шу официантнинг жилианглаб кутиб оладиган, маданий кийинган, серпул бойваччаларнинг чўнтагидаги жарақ-жарақ пулларининг, улардан ундирган чойчақаси эвазига

Ўзини ҳам маликадай юришининг манбаи Аҳмад бригадир кабиларнинг меҳнати, уларнинг етказган пахтаси эвазига эълолигини яхши билади. Шундан ҳам у мағрур ва ўқтам. У ўзининг инсоний фазилатлари билан ҳам бундайлардан устун туради. У бировга ёрдам берар экан, ундан бирор нарса ундириш учун эмас, балки унга фойдаси текканидан, хурсанд бўлганидан қилади. Агар китобхон мазкур ҳолатга назар солса, унда киши кўзига яққол ташланмайдиган, бироқ ҳар бир софдил кишининг изтиробга солиб юрган ҳаётининг конфликт акс эттирилганлигини сезиб олиши қийин эмас.

Биз юқорида яна бир зиёфат тасвирига дуч келамиз. Зиёфат Ҳасур Маҳмудович раис бўлган қолхоз меҳмонхонасида бўлади. Бу ерда ҳамма нарса мўл, одамлар ҳам елиб-югуриб хизмат қилишади. Бир-бирини олқишлашади. Лекин бу гапнинг туб заминиди носамимийлик борлиги, зиёфат ҳам бир мақсадни кўзлаб чақирилганлиги сезилиб турилади. Раис Ҳасур Маҳмудович институт директори Пайғамов яхши уруғ ваъда қилишига қарамай, ундан «Дори пуркайдиган трактор билан бульдозерингиз бекор ётибди. Сизлар дори ишлатмайсизлар. Ўшани бутунлай бўлмаса ҳам фойдаланишга бериб турсангиз», — деб сўрайди. Бунинг эвазига Пайғамов Нусратбекка қарашиб юборишини сўрайди. Адиб қаҳрамонларининг маънавий оламини мана шундай воқеликда очади, деталларда кўрсатади: «Раис зинадан кўтарилди-ю, орқасига ўгирилиб тўхтади. Унинг тор пешонаси тиришган, яқинда кулиб турган чеҳраси тундлашган эди. Қўлида кетмон, дарахтлар орасидан ҳаллослаб чиқиб келаётган оқ ятакли, бошига қийиқча тангиб олган чўққисоқол ориқ дароз чолни кутди:

— Очинг! — деди у боғ ўртасидаги ялангликда, қуёш тигида қуриб, қизиб ётган чаноқ нусха фавворага ишора қилиб. Раис чолнинг юзига қарамади, жавобини ҳам кутмади». Мана раисни ўз аъзосига қилган муомаласи. У чолнинг қарилиги ҳурмати учун ҳам салом бермайди. Лекин иши тушадиган, мавқеи ўзи билан тенг одам — Бўри Пайғамов олдида икки букилади. Бундай одамларнинг жамиятда бўлиши ҳақиқий иллат ва зарарлидир, хўжаликни ҳар қанча кўтариб беришларига қарамай. Чунки бундайлар ҳалолликнинг оёғига болта уришади, эзгулик йўлида парвоз қилувчиларнинг қанотини қирқади, киши эътиқодини нојасга қоради. Ҳасур Маҳмудовичнинг кимлигини адибнинг ўзи бир олим тилидан жуда ўринли айтган. У бир механизаторнинг ихтироси эвазига

фан номзоди бўлиб олган. «Диссертация шарафига берилган зиёфатда, бир олим «Ўх, худойим, яна бир кана давлатнинг елинига ёпишиб олди-я!» — дейди. Мазкур тасвирдаги ҳолатлар бугунги кундаги ҳаётимизда илгари сурилган талабларга зид ҳодисалардир. Демак, бу ҳол жамиятимиз билан ҳаёт, кундалик турмуш ўртасидаги зиддиятли кўринишдир. Ёзувчи буни ишонарли ва таъсирчан иккишоф қилган.

Бўри Пайғамов образи талқинидан ҳам киши кўп нарсанинг огоҳи бўлади. Тўғрироғи ёзувчи Пайғамов образи орқали ҳозирги даврда авж олган муҳим ҳаётий зиддиятни очиб беради. Бу ҳам бўлса шахсий манфаат билан умум манфаати ўртасидаги, яъни софқалбли инсон билан мешчан тўқнашувидир. «Худбин шахс образи адабиётда ниҳоятда умрбоқий. У худди Ўлмас Кашейга ўхшайди. Йўқ қилсанг қайта тирилади. Асрдан асрга ўтган сари унинг қиёфаси ўзгача тус олади. Омма олдига турли ниқобда пайдо бўлади¹», — деб ёзади таниқли адабиётшунос олим А. Панков. Пайғамов мана шу типдаги образ. У кўпни кўрган. Масъул вазифаларда ишлаган одам. Бир сўз билан айтсак, ҳаёт қозонида ишган шахс. Лекин бу хусусиятини халқ ва давлат манфаати йўлида хизмат қилдирмайди, яъни одамларнинг қобилиятига яраша иш билан таъминлашда намоийш қилмайди, балки ўз манфаати йўлида фойдаланишда кўрсатади. У ўз манфаатига мос муҳит яратади. У Ашир ака каби ҳалол, ўз соҳасининг фидойиси, бу фидойилик умумхалқ манфаати билан бирлашиб кетган кишиларни ёқтирмайди. Чунки бундайлар унинг сирини фош қилиб қўйиши мумкин. Бундайлар бор жойда у эркин ҳаракат қилолмайди. Сабаби, у ўзининг қобилияти чегарасини яхши билади. У ҳаётда илмдан кўра инсоннинг заиф томонини яхши ўрганган. Шу хусусияти билан у ҳаётда қоқилмай келади. У кишининг заиф томонини дарров пайқайди, бундан усталик билан фойдаланади. Унга истеъдодли одам керак, лекин Аширга ўхшаган ўзининг ҳақини бировга бермайдиган, жиндай эътибор эвазига ошига шерик қилдирмайдиган, ҳаёт кўрганлар эмас, аксинча тажрибаси кам, ичидагини ҳам қимтиниб сиртига чиқара олмайдиган, аммо қўлидан иш келладиганлар керак. Албатта, бундайлар кўпроқ ёшлар бўлади. У шундай кишилар туфайли пединститутни сиртдан тугатганига қарамай фан номзоди бўлган, қараса

¹ Александр Панков. Вечное и злободневное. М., Советский писатель. 1981. 189-бет.

ҳозирги лавозими учун номзодликнинг ўзи кифоя эмас. Уни фан доктори қилиб берадиган, яъни у учун ишлайдиган битта одам керак. Пайғамов Нусратбекни шундай одам деб билади. Шундан у ишга келиши билан Ашир акани пенсияга кузатиб, ўринини Нусратбекка олиб беради. Унинг ҳолидан тез-тез хабар олиб туради. Бу ҳол тезда ўз самарасини берди. Пойтахтдаги нуфузли журналда ўзи билан Нусратбекнинг катта мақоласи босилиб, чиқди. «Унда институт коллективи олиб бораётган тажрибалар, кашфиётлар ёритилаётган эди. Нусратбек бошлиқ лабораторияда очилган хабрабрагин ва Ашир аканинг аширцония замбуруғининг илмий ва амалий аҳамияти мақолани ушлаб турган «мих»лар — шулар эди». Нусратбек ёзганда Бўри ака билан бирга ўқиб таҳрир қилишганида ҳам Ашир аканинг иеми-шарифи бор эди, лекин журнал вариантыда эса тушиб қолдирганди. Нусратбек бундан бир оз ранжийди, қалби озор топади. Лекин у Пайғамовга қарши очик курашмайди. Бундай кураш қалбида кечади. «...помешчик билан камбағал деҳқон бир-бирига қарши бош кўтарса, бу ҳали том маънодаги адабий конфликт эмас. Ҳақиқий адабий зиддият помещчик томонидан алданган деҳқон ўзини алданганига ақли етиб, кўзи очилса ва ўз қадр-қиммати учун онгли курашган пайтда юзага келади»,¹ — деб ёзади И. Бекер. Нусратбекнинг ҳам Пайғамовга қарши очик кураши унинг ярамас одамлигига ўз кузатишлари ҳамда бу кузатишларни қалб ҳукмига ҳавола этиб, унинг нидосини шуури орқали синтез ва анализ қилгандан кейин, шундай эканлигига тўла ишонч ҳосил қилгач туғилади. Демак, ҳаётий зиддият том маънодаги адабий тўқнашувга айланади.

Ашир акага қилинган адолатсизлик, қиладиган ишнинг тайин йўқ-ку, лекин ишга «Волга» машинаси миниб келадиган бақалоқ ходимга ҳомийликдан Нусратбек учун жумбоққа айланган директорнинг кимлиги, яъни қандай одам эканлиги бир оз ойдинлашади. Пайғамов айёр эди. Юқорида айтганимиздек, кишининг қалбидаги кечинмани дарров ўқиб олиш қобилияти бор эди. Адиб унинг бу хусусиятини, айлиқса, карантин қилинган йўл тўсиғида турадиган чолнинг қандай инсон эканлигини хатти-ҳаракатидан тўғри баҳолай олиш эпизодида жуда характерли инкишоф этолган. Мана шу истеъдод туфайли Нусратбекнинг руҳиятидаги ўзгаришни дарров англаб олади. Шуң-

¹ Бекер И. Р. О поэтическом мастерстве. Вопросы литературы», 1961 № 1. 193-бет.

дан уни газак олиб кетмаслик йўлини қидиради. Қайна-
часиникига меҳмонга олиб боради, ялмий экспедиция
ҳақида гапириб, унинг ўзи ҳақида Нусратбек шуурида
туғилган бир тўхтам фикрий тарқатиб юборади. Яъни
директорлик лавозими-ю ва катта боши билан майда-чуй-
да парса кўтариб унинг ҳамиша хувуллаб ётадиган бир хо-
нали квартирасига келиб, меҳрибон қозониб олади: «Бош-
лигининг бу одамгарчилиги Нусратбекнинг кўнглида унга
чисбати илқ меҳр уйғотди. Хонасининг ғариблиги бу
азиз меҳмон келганда айниқса сезилди». Пайғамов эса бу
билан ўз мақсадига эришди, Нусратбекнинг кўп йиллик
кузатинлари қайд қилинган дафтарини олиб кетади. Пай-
гамов дафтарини бир сидра шундай варақлагандаёқ баҳо-
сини билади: «Бу йилгит бутун бошли бир институт қи-
дираётган шининг учини бир ўзи топибди, аммо битириб
қўйган бу шининг маъносига етмаганга ўхшайди. Шу
инининг бир учидан ушлаб, секин тортаверса, биз қидира-
ётган муаммоларининг ҳаммаси чиқаверади. Тонгану, ҳали
ўзи ишонмай, юраги дов бермаётганга ўхшайди. Каловла-
ниб юриши, паринионлиги шундан. Бунинг ҳидини бирон
жойда чиқармаганимкан?» Пайғамов ўзининг жуда кўп
тажрибадан ўтган кишини синаш усулини қўллаб ҳиди-
ни чиқарган ёки чиқармаганигини билиб олади: «Мен
шундай нарсани қардадир ўқигандайман?

— Йўғ-э! — Нусратбек соддадиллик билан ёрилди.

— Мумкин эмас! Бу менинг шахсий кузатувларим,
ҳали хомроқ. Баниффикр айтарсиз... «Пайғамовга худди
шу жавоб керак эди. Демак, қўлёзма тамом шахсий куза-
тувларнинг маҳсули. У қўлёмани ўз номидан пашриётга
топириб юборади. Энди унга Нусратбекни кераги йўқ.
Қайтага бу ерда юрса унга халақит беради. Монография-
нинг сври очилиб қолади. Ундан оладиганини олиб бўлди.
У Нусратбекни шидан ҳайдашининг осон йўлини топади.
Нусратбек тажриба инлари олиб борган участкани раис
Жасур Маҳмудов билан келинган ҳолда дорплатиб юбо-
ради. Бу бизан ёзувчи, яна бир муҳим ҳаётний тўқнашув-
га киши диққатини қаратади.

Қўриб ўтганимиздек, Самар Нуrow асаридаги индият
ҳаётний заманига эга бўлиши билан бирга, у яқтимоний
муаммолар билан йўғрилган. У асар конфликтни заминига
бугунги кун руҳини сингдирган. Оқибатда қисса том
маънодаги замонавий асарга айланган. Қиссанинг қим-
мати мана шундадир.

Кейинги давр ўзбек насерини кузатганда бир йўналиш
кўзга ташланади. Бу ҳам бўлса, демократия ва ҳаёт-

бахш гоя асосига қурилган бизнинг социалистик жамиятимизда иллат саналган салбий ҳолат туфайли юзага келаётган зиддиятлар бутун мураккаблиги билан бадий асарларда ўз ифодасини топиши. Маълумки, айтиб ўтганимиздек, ҳар қандай зиддият инсон хатти-ҳаракати ва фаолияти билан боғлиқ. Тўғрироғи шу асосда юзага келади. Кейинги пайтда ҳаётда юз бераётган зиддиятлар ҳам шу тариқа юзага келяпти. Яъни бутун фаолиятини халқ ва жамият манфаатига қаратган, ҳаётининг ҳар бир дақиқасида шу манфаат йўлида меҳнат қилишга ўз фаолиятини йўналтирган инсонни биринчи ўринга ўз манфаатини қўйган айрим мешчанин, худбин одамлар туфайли юзага келган тўсиқларга дуч келиши оқибатида тугилган зиддиятдир. Шуниси қувонарлики, бу салбий ҳолатлар адабиётда анча илгари ўз инъикосини диёнат билан диёнатсизлик, софлик, ҳалоллик билан алдамчилик, қабоҳат, битта сўз билан айтсак яхшилик ва ёмонлик қураши шаклида ўз ифодасини топти. Жамиятимизнинг ҳақиқий қиёфасини ўзида ифодалаган бугунги кун инсонлари хатти-ҳаракатида тирак ичкишоф қилинди. Неъмат Ёқубовнинг «Ҳазина султони» қиссаси мана шу типдаги асардир. Асарнинг бош қаҳрамони Улуғ Ватаи Уруши ноғирони, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Исомиддин Арабов. Неъмат Ёқубов унинг фаолияти орқали юзага келган зиддият ва унинг ечимида кишига ибратли ҳамда инсон руҳида ўзгариш ясашига қобил муҳитни ичкишоф қилади. Асарнинг дастлабки саҳифаларида Арабов кишида яхши таассурот қолдирмайди. Асар қаҳрамонларидан бири, яъни ҳаётда салбий ҳолатларни юзага келишига сабабчи бўладиган кишиларнинг маънавий қиёфасини ўзида ифодалаган образлардан бўлган Хосиятхоннинг таъбири билан айтганда, қўли «...худди рапида! Ўтакетган қўрс». Унинг устига «...мансабнинг сунистеъмом қилиб, бир гектар ерни ўзига томорқага олган. Иккинчиси, колхознинг ўн гектар боғини яқсон этиб, ҳайдатиб юборган... Қорабоев деган кимсага уч минг сўмга ер сотган. Қачонлардир қаҳрамоннинг олиб, ўшанинг соясида юрган одам». Лекин ёзувчи унинг ўзини китобхонга рўпара қилганда, китобхон унга меҳр қўйиб қолади. Унга бу меҳр унинг ташқи кўринишидан эмас, балки унинг қалбидаги ботиний хислатларни ҳис қилишидандир. Бу хислат ундаги қудратли инсоний прода юксак гојлар, инсонпарвар ва демократик давлат идеалларини амалга ошириш борасида бурчиға садоқат туйғуси билан бирлашиб кетганлигидир. Ёзувчи Арабовдаги бу юксак инсо-

ний фазилатни шунчаки тилда айтмайди, балки амалда, яъни хатти-ҳаракатда кўрсатади.

Китобхон қисса саҳифасида бириңчи Исомиддин Арабов шахсияти билан жамиятимиз ахлоқига зид бўлган тўрачилик иллатига ботган, лавозимини сунистеъмол қилган шахс тимсоли бўлган райиҷроком раиси Ҳошимжон Колонов идорасида танишади. Колонов уни Ҳосиятхоннинг ниятини амалга ошириш учун чақиртиради. Колонов унга бирин-кетин Ҳосиятхондан эшитган даъволарини тўғиб солади. Софқалб эгаси бўлган Исомиддин ака учун бу даъволар ҳақорат эди. Шундан у жим турмайди. Унга жавобан бугунги кунда қандай сурилаётган гоёга ҳамонахонг фикри билан зарба беради: «Ўртоқ Колонов, мен қирқ йилдан буён пахтазордаман. Кўп раҳбарларни — қирқ йил мобайнида йиғирма учта райиҷрокомни кўрдим. Баъзи раҳбарлар колхозчининг, раиснинг уйига кириб, ҳол-аҳвол сўраб, қандай яшайсан, киминг бор, нима етмайди дерди. Отасига минг раҳмат ўшаларнинг! Кам бўлишмади. Сиз бизникига борганмисиз, бирон колхозчининг уйига кириб кўрдингизми? Йўқ! Ҳа, бизларнинг томорқа бир гектарга яқин. Урушда ўлган укамнинг болалари, касалхонада ишлаётган синглимнинг оиласи, камшир, ўғлим ва ўзим — жами беш хонадон бир жойда яшаймиз. Беш хонадоннинг ери қанча бўларди? Бир гектарга яқинлашса керак! Менинг нафсим қурсин, томорқа экмай! Вақтида томорқага бир печа бор пахта экаман! Томорқа сотганмишман! Ўша Қорабсевнинг бу ерга бошлаб келаман. Ҳужжатлари идорада бор. Ер сўраб берган аризаси икки йил ётди. Правление мажлиси қарори билан унга жой ажратганмиз. Уни шу ерга чақираман. Тирик, ўлгани йўқ!..»

Ёзувчининг маҳорати шундаки, қаҳрамонлари ўртасидаги зиддиятларга ҳаётийлик бағишлаш билан бирга, у бу тўқнашув орқали муҳим ҳаётий масалани кўтариб, уни мақсад сари йўналтиради. Агар Арабовнинг Колоновга берган жавобига диққат қилсак, бир нарсани дарров сезиб оламиз. У ҳам бўлса, жавоб фақат ўзининг айбсизлигини исботлашгина бўлмай. Колоновнинг қандай инсон эканлигини очиб беришга ҳам хизмат қиляпти. Арабовнинг гапидан маълумки, Колонов раҳбарликни идорада ўтириб буйруқ бериш, унинг натижасини эса қозда битилган рақамларга қараб белгилаш деб биладиган, оддий халқдан ўзини айрича тутадиган одам. Бизга маълумки, бундай одамларга ҳақиқатни аниқлаш ниҳоятда қийин. Чунки улар ўз манфаати йўлида ҳақиқатдан кўз

юмишади. Арабов Колоновнинг иш фаолиятида унинг бу хусусиятини жуда кўп англаган. Шундан агар у ариза ёзмай райком котибининг ишга чиқишини кутса ёки обком котибига борса ўз вазифасида қолишини қалбан ҳис қилишига қарамай, ишдан бўшаиш ҳақида ариза ёзиб беради. Унинг бундай йўл тутишида катта ибратлилиқ бор. У ўзини эмас, халқни ўйлаб шундай йўл тутади. Колонов унга кўз тиккан экан, демак унинг ҳеч бир ишини рўёбга чиқармайди. Бу ҳол биринчи навбатда колхоз, яъни халққа зарардир. Арабов эса бундай бўлишини истамайди. Обрў хусусида ўйлаб ҳам кўрмайди, чунки унинг учун обрў амал билан боғлиқ нарса эмас, обрў ҳалол ва виждонан қилинган меҳнатда. Меҳнат билан топилган обрў боқийдир. Қиссада бу ҳаётий ҳақиқат Арабов фаолияти орқали киши онгига яхши сингдирилади.

Исомиддин Арабов тазйиқ остида ишдан кетишига қарамай, руҳан тушқунликка берилмайди, одамлар менга қандай муносабатда бўларкин деб ўйлаб ҳам кўрмайди. Сабаби, бу жиҳатдан унинг кўнгли тўқ. У ўз раислик фаолиятида одамларга ола қараган эмас, ҳаммани бирдай кўрган. Ҳамманинг ҳолатини баробар чиқарган. Каттага ука, кичикка ота, ака бўлган. Қолаберса раисликка Хосиятхон каби халқнинг хоҳишига қарши мажбуран сайланмаган, халқнинг ўзи шу вазифага лозим топган. Бу жиҳатдан унинг кўнгли тўқ бўлгани учун, у уйига кўтаринки руҳда кириб келади. Онаси билан дардлашади, неваралари билан ўйнашади, чақчақлашиб «ош ейилди. Чой ичилди. Қовун, анор сўйилди». Унинг уйда бўлиши байрамга айланиб кетди. Бу одатдан ташқаридаги ҳол бўлгани учун хотини Турсуной: — Идорага чиқмайсизми? — деб сўради. Улар ўртасида шундай суҳбат кечади:

— Чиқмайман. Умуман... бундан буён кам чиқсам керак...

— Нега ундай деясииз? Ҳозир чақириб қолишар.

— Қани, ўтир, — деди Исомиддин қаддини тиклаб хотинига ёнидан жой кўрсатаркан. — Нега ҳайрон бўл-япсан... Раисликин тонширдим... Турсуной эрига қараб қолди. Кейин боши эгилди. «Наҳотки?» дея кўнглидан ўтказди.

— Шундай қилишга мажбур бўлдим. Сенга маъқулмасми?

— Нега маъқулмас экан. Менга соғ-саломат юрсангиз бас. Бошқа нарса керак эмас. Уй-жой, рўзгоримиз бут. Эрта-кеч идорада ўтириб, дала кезиб болачақага ҳам қарамай қолдингиз». Биз қиссадан бу каттароқ парчани

бежиз келтирмадик. Мазкур парча ҳам катта бир ҳақиқатни очиб беришга хизмат қилади. Ҳаётдан бизга маълумки, аксарият амалдаги одамларнинг хотинлари танқид, амал қўлдан кетиб қолмаслиги учун эрларидан ҳам кўпроқ қайғурадиган бўлади. Меҳнатни эрлари қилади-ку, айшини улар суради. Арабов ҳам узоқ давр колхозга раис бўлган. Бунинг устига Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Лекин хотини Турсуной учун эса тақдирини дастлаб боғлаган кунлардаги биргаликда пахта териб юрган Исомиддин акаси. У колхоз раисини эмас, пахтакорнинг хотини. Унинг учун Исомиддин акаси раис бўлмаса — бўлмасин, лекин тани-жони соғ бўлсин. Биз ҳаётда ҳақли равишда ишдан олинганларига қарамай бир томондан ўзи, иккинчи томонда хотини валидол ичиб, юрагини чангаллаб, ранги ўчиб ётганлар мавжудлигини эслар, кўз олдимизга келтирар эканмиз, Турсунойнинг тутган ишида нақадар юксак инсонийлик борлигини қалбдан туя-миз. Том маънодаги инсон, ҳақиқий меҳнаткашгина шундай йўл тутади. Турсуной ана шундай инсон. Демак, у эзгулик тимсоли, У ёмонликка, адолатсизликка қарши мушт кўтариб, бақириб-чақириб курашга киришмайди. Балки меҳнати, унинг натижаси билан бу салбийликка зарба беради. Чунки халқимизнинг кимни қандай эканлигини англаб олиш иқтидорига эга эканлигини билади. Турсунойнинг бу хусусияти уни янги типдаги инсоний характер эканлигидан далolat беради. Янги характер, ўз навбатида янги зиддиятни туғдиради. Асардаги ботиний зиддият мана шу типдаги зиддиятдир.

Бизга маълумки, ҳар бир кишининг ўз идеаллари йўлидаги орзуларининг амалга ошишида муҳит катта роль ўйнайди. Исомиддин ака бир умр далада, пахта қўйнида. Ўзига энг қийин ишни танлаб олади. Агар унинг хотини Турсуной опа ҳам руҳан унга мос бўлмаганда, у бундай ишларни уйдасидан чиқа олмасди. Ёзувчи бу ҳаётий мантиққа тўғри эътибор берган. Турсуной опа Исомиддин акани фақат руҳан эмас, балки жисман ҳам қувватлайди. У ўзининг бу фидойилигини Исомиддин ака билан турмуш қурганлигини эртаси кунгёқ намоиш этади. Исомиддин ака унинг қўлини сўраб илтижо қилганда розилик беришининг ўзида уларнинг бир-бирига руҳан яқинлиги англашилади. Чунки Фати ая ўғлини ўйлантириш йўлида жуда кўп эшикни қоқди. «Ўзини билгани ширин сўз билан кузатишар, билмагани бетофиқлик қилиб: «Ўйлантириб нима қилсан, ўзини эпламаган одам хотинни эплай оладими? Қизнинг ёнига кўшиб ким кўёв боқишга зор»,

— деб ҳайдаб солганлар ҳам бўлган эди. Мана Исомиддин аканинг тўйнинг эртасидаги аҳволи: «Аёл Исомиддиннинг йўғон белига фартуқларни ихчам боғлаб қўйди. Йигит бир амаллаб ўқарикдан ўтиб олишни мўлжалларди. Ариқ чуқур, лойли эди. Исомиддин қўлтиқтаёғини бирини ариқ лабига тираб, бинтли оёғини олдинга чўзиб, гавдасини эгиб, олға сакради. Қўлтиқтаёқнинг бири ариқ лабини ўпириб лойга ботди, иккинчиси қўлтиғидан тушди. Йигитнинг оғир гавдаси гўзалар пичига йиқилди. Бинтли ногирон оёқ бақувват гўза шоҳларига иланиб, лапанглаб қолди. Йигит «воҳ» деди-ю, жимиди. Ногирон оёққа ўралган бинтлар орасидан қон силқиб, гўза шоҳларига томди. Буни кўрган келинчак қўрқиб:

— Войдод, аяжон, нима қиламиз энди? — деди титраб.

— Сув бер, қизим, сув!

— Нимада олиб келай, идиш йўқ!

— Кафтингда, оғзингда бўлса ҳам майли!

Аёл йигитнинг бошини шошилишч тиззасига олиб қулоқлари, бўйинларини силади:

— Оҳ, болам, жонингга жабр қилдинг!

Турсуной кафтидаги сувни йигитнинг юзига себди». Мана шу аҳволда Исомиддин пахта теради, шу аҳволдаги одамга Турсуной суянчиқ бўлади. Агар ўз даврияда фронтдан қайтган одамларни «мен қон тўкиб келганман», — деб ҳаммага даъдага қилиб (афсуски бундайлар кўпчилик бўлган), ўзларига ёққан ишни беришни талаб қилганликларини кўз олдимизга келтирар эканмиз, булардаги инсонийликнинг қадр-қиммати янада юксакроқ кўтарилади, шунингдек, давр эҳдиётлари киши кўзига ёрқинроқ ташланади.

Пахта териб кўрган одам уннинг нихоятда машаққатли иш эканлигини яхши ҳис қилади. Протез оёқда пахта теришни бир тасаввур қилиб кўрингчи? Исомиддин ака ана шу аҳволда мавсум давомида йигирма икки минг килограмм пахта теради. Келаси йил қирдан ўттиз гектар ер очиб пахта экади. Ўз пулига хўкиз сотиб олиб, томорқасида эмас, колхознинг ерида ишлатади. Аравага қўшиб гўнг ташийди, чўлтоқ оёқ билан гўза чопади. Гектаридан 70 центнердан ҳосил кўтаради. Бизда эл маъфаати учун қилинган меҳнат ҳамisha муносиб тақдирланади. Арабовнинг кўксига олтин юлдуз мана шундай фидойи меҳнатлари учун берилган. Мана шундай пахтачиликнинг ривожига жуда катта меҳнати сингган одамни Колонов министр қудасига орқа қилиб, тазйиқ билан ишдан бўшатиши унга нисбатан китобхоннинг нафратини

қўзғатади, шунингдек, ўйлантиради, ботинан Арабовни ҳимоя қилади. Оқибатда бундай ноҳақликка қарши қалбида кураш туйғуси пайдо бўлади. Демак, киши муҳим ҳаётий зиддият билан тўқнашади, унинг бартараф қилиш йўлларини қидиради. Бу, албатта, қиссанинг муҳим фазилатидир.

Арабовнинг битта шарафли касби бор. Бу унинг учун ҳам амал, ҳам обрў, ҳам тирикчилик ва шўҳратдир. Бу пахтакорлик касбидир. Бу хусусида ўзи шундай дейди: «Пахтада юрсам бас... бу касбни мендан ҳеч ким тортиб олмайди». Арабов кексайганда ҳам ёшлик шижоати билан ишга киришади. Янги ер очиб оилавий бригада тузади. Хосиятхон ҳамиятига теккани учун кадрини билдиган ҳалол одам — қўшини колхоз раиси Нишонбой олдига боради. Ундан қўриқ ер олиб ўзлаштиради. Қиссани ўқишда давом этар эканмиз, унинг ҳар бир саҳифасидан бир нарсани уқиб борамиз. Бу ҳам бўлса, пахтакор меҳнатининг қанчалик оғирлигини. У Ватан ва эл олдида берган ваъдасини устидан чиқиш учун ғоятда мураккаб иш жараёнини, соати белгисиз меҳнатни бошидан кечиради. Неъмат Ёқубов бунини Арабов тимсолида ёрқин инкишоф қилиб беради. Унинг меҳнат фаоллигини, ҳосилдорлик йўлида чеккан заҳматларини, бу борадаги ишнинг кўзини билишни, тадбиркорликларини кўриб пахтакорнинг меҳнати яратувчилик, ихтирочилик хусусиятига эга деган ҳулосага келинади. Шунингдек бу меҳнат ҳамма қилиб кетаберадиган оддий меҳнат эмаслигини, яъни даладан чиқмай меҳнат қила берган билан пахта стилиб қолмаслигини, унинг учун ернинг қалбини била билиш, унинг билан сўзлаша олиш ҳамда ҳавонинг авзонга қараб эртага нима ҳодиса рўй беришини айта олиш қобилиятига эга бўлган кишигина бунинг улдасидан чиқини мумкинлигини калбан ҳис қиламиз. Агар мана шу ҳолатларга диққат қилинса, киши бир нарсани, яъни катта ҳаётий конфликт мавжудлигини сезиб олиши қийин эмас. Бу ҳам бўлса, меҳнатга писбатан шароитнинг номунаосиблиги оқибатида юзага келаётган конфликтни. Қисса мана шундай ҳаётий конфликтлар асосига қурилгани учун унинг аҳамияти каттадир.

Муроджон Мансуровнинг «Мангу жанг» романида конфликтнинг бошқа асарларда учрамаган шаклига дуч келамиз. Бу дегани ёзувчи ўзи янги бир конфликт яратибди деган гап эмас. Аслида, роман замиридаги конфликт ҳам кундалик ҳаётда, айниқса, кейинги йилларда авж олган ҳаётий зиддиятларнинг типик кўриниши. Адиб

ҳаётӣй конфликтни бадийй конфликтга айлантирганда ўз услубий йўналишини намойиш қилган. Яъни асарини ҳаётӣй муҳит ва шароит, бевосита ҳамда бавосита таъсир омили орқали уйғонган виждон билан «уйқу»даги виждоннинг ўзaro тўқнашувни асосига қўрган. Аниқлик киритсак, киши ўзи виждони олдида ўтмиш, фаолияти, бажарган иши хусусида ҳисоботи асосига қуради. Бу билан адиб конфликтдан икки мақсад йўлида фойдаланган. Биринчиси, ўз манфаати йўлига қаратилган сохта ташаббускорлик орқали лавозим ва обрўга эга бўлишнинг ниҳояси нима билан тугатилишиг иккинчи, иккинчиси, характерининг маънавий қиёфасининг чуқур очилишига. Мазкур усули билан Муроджон Мансуров бадийй адабиётда ёзувчи идеясини, унинг позициясини киши онгига сингдиришда конфликт катта роль ўйнашини исботлайди.

Романнинг бош қаҳрамони ҳақиқат олдида жисми дош беролмай, тўшакка миҳланиб қолган Бурҳон тўқис. У ўзи бир пайт тан олмаган инсоний фазилатларнинг — эл манфаати учун фидойилик, ҳалоллик, садоқатлик, собитқадамликнинг яшовчанлиги, уни бугунги кун ёш авлодининг маънавий оламида кўриши, бундай руҳдаги кишиларнинг номи ҳеч қачон одамлар қалбидан ўчмаслигини шуурла ҳис қилгач, ўзининг мудрок виждони уйғониб, ўз қилмишларини тарозига солади. Бурҳон тўқис ўн бир йилдан бери «На ёнбошлайди, на тура олади. Алмисокдан қолган сим кароватга миҳланиб, шифтга қадалиб ётгани-ётган. Ягона эрмачи — қафасдаги қушлару, девордаги улуғвор портрети». Бироқ бу йиллар давомида унинг вужудидаги худбинлик касали виждонига бўй бермай, шухрат сари интилтиради. Ўзидаги бу ҳувселятни у ҳатто райком секретари бўлиб ишлаётган ўгли Қудратга ҳам юқтирган. У ҳам отасининг насиҳатига кўра сохтакорлик билан иш тутайди. Бунн у виждонсизлик эмас, балки тадбиркорлик деб билади. Чунки отаси Бурҳон раис, мана шундай «тадбиркорлик» — ортиқча ерга экин экиб план тўлдириш, қилинмаган ишларни қозғоқда қайд қилиш, қандай янгиллик бўлса, энгас-энламаса унга уриниш билан шухрат топган, районда илғор раис сифатида тилга олинган. Китобхон Бурҳон тўқис ва унинг ўгли Қудрат, райисполком раиси Ҳожибеков хатти-ҳаракатлари билан танишар экан, бевосита турғуллик йилларидаги ҳаёт кўз олдида келади. Бу ҳол ўз навбатида романнинг бугунги кун воқелигига ҳамоҳанг, яъни замонавий руҳга эга эканлигини кўрсатади. Роман замони-

даги конфликт том маънодаги, ҳақиқий ҳаётбахш, ҳаёт мантиқи билан йўғрилган конфликтдир. Чунки Бурҳон тўқис ўз қилмишларини торозуга солиб, уни инкор қилар экан, бу ҳол стихияли, жўн бир тарзда рўй бермайди, балки одамларнинг ҳаётга қараши, жамиятдаги ўзгаришларни фикрий таҳлил қилгач, давлатимизнинг олдинга сураётган ҳояси моҳиятини шуури ила теран англаб етгач рўй беради. Демак, у ўз тутган ишига оғли ёндашади. Шундан Бурҳон тўқиснинг хатти-ҳаракати ибратли ва таъсир омилига эгадир.

Романда воқелик етакчилик қилмайди, балки ёзувчи иниятини ўзида ифодалаган инсон фаолияти ва унинг хатти-ҳаракати етакчилик қилади. Неварасининг иниятини, яъни колхознинг буюртмаси бўлган шон-шухрат хилбониди олди саҳнига қўйиладиган ёдгорлик дарагини эшитиб, ҳали худбинлик касалидан фориғ бўлмаган Бурҳон тўқис ҳовлиқиб кетади. Унинг фикрича, бу ёдгорлик сўзсиз ўзига қўйилиши керак. Бироқ унинг «Қимга қўймоқчисизлар? Билса бўладими? — деган саволига неварасини «Сиз уни тапийсиз, оноқдада!» дейиши қалбидан худбинлик касалини жупбушга келтиради. Айниқса Акбарга экадигини билгач чиқолмай қолади: «Келиб-келиб ўша Акбарга ҳайкал қўйишмоқчимми?! Бундан кўра, шу хабар билан келгандан кўра, уни тириклайин ёқиб юбориша қолмайдимми?» Бурҳон тўқис, ўзининг бу борадаги орзусини райком секретари ўғли Қудратга очикча айтишдан ҳам тоймайди. Отаси иниятини эшитган ўғил — юртининг ишонган вакили эса эътироз билдириши, бу борада адолатли бўлини ўрнига ваъда беради. Халқ манфаатини эмас, балки ота манфаатини ўйлаб, инки колхознинг қўшилиши муносабати билан «Акбаробод» номини ўзгартиришга киришади. Мансаби кейинчалик отаси Бурҳон номини бериши эди. Бироқ ҳақиқий коммунист Зорин чол талабни туфайли иниятига столмайди. Демак, эзгулик қабиҳлик устидан қолиб келади. Роман маъна шу тариқа кишининг ўз воқеаси оламга тартади, қаҳрамонларининг олами билан ташиштиради, унинг заминига сингдирилган концепцияни қалбига сиғдиради.

Романининг ҳар бир сюжет линиясида ёзувчи концепцияси ўз ифодасини топади. Воқеалар силсиласи орқали ота-бола ва бошқа шу тилдаги одамлар ички олами билан ташишган киши, ўларнинг хатти-ҳаракатини қалб призмасидан ўтказиб, шундай ҳулосага келади. Тўғрироғи асар конфликтга сингдирилган вазият шунга ундайди. Бу ҳулоса шундай, яъни инсон вақти келиб, ўз хатти-ҳара-

кати, босиб ўтган ҳаёт йўли ҳақида виждон олдиди ҳисобот беражаги, башарти бу хатти-ҳаракатлар халқ манфаатига қаратилмаган бўлса, виждон азобига дучор бўлиши муқаррар дегани. Адиб бу ҳаёт ҳақиқатини Бурҳон тўқис образи таҳлилидан келтириб чиқаради.

Ҳаётда ёмондан яхши кўп. Лекин ёмонлар қаерда бўлмасин дарров уюшиб оладилар. Бирининг юрагига иккинчиси йўл топади. Оқибатда социалистик жамиятда иллат саналган ҳолатлар яшовчанлик касб қилади. Иллатни ўзида ташувчи одамлар ниҳоятда устомон бўлишади. Қаерда қандай гапиргани, ўз ниятини қандай амалга оширишни яхши билишади. Чунки ўзларининг қандай одам эканликлари ўзларига аён. Бунинг жамоатчиликка сездирмасликка тирилишади. Қалби эзгулик билан йўғрилган кишилар эса бунинг акси. Улар қалбан пок бўлганликлари учун қаерда бўлмасин бутун борлигини намён қилишади. Фикрини қобил қилишади. Уларнинг соддадиллиги ёмонларга қўл келади. Адиб асарига мана шуликки қутбдаги одамларнинг маънавий оламини бутун мураккаблиги билан очиб бериш орқали киши диққатини ҳаётини зиддиятга қаратади.

Сўл қутбнинг тинч вакили Бурҳон тўқисдир. У ниҳоятда мураккаб одам. Ҳаётда ҳар бир қадамни эҳтиёт қилиб босади. Ҳар бир ҳаракатини халқ учун қилаётгандек таассурот қолдиришга интилади. Аслида у ҳеч қачон одамларни ўйламайди, фақат ўзини ва амал курашини ўйлайди. Бу йўлда сотқинлик қилишдан ҳам тўймайди. У ўзидан кўра ҳар жиҳатдан устун бўлган, халқ ганини еган дўсти, шўро раиси Қодирнинг ўлимига сабабчи бўлади. Кўчирмага бегуноҳ одамлар кириб қолганига эътироз билдириб, ганини ўтказолмаган Акбар полков «Ундай бўлса, менга рухсат... Бошқа қаттиққўлроқ актив топиб оларсизлар», — деб Шўро идорасидан чиқиб кетаётганда «тузилаётган колхоз раислиги ўзимга қолди» деб астойдил сўюнади. Чунки у Акбарнинг ўзига нисбатан тамом бешқача инсон эканлигини, унинг қони ўзилиги билан ҳеч қачон қўшилмаслигини ботинан ҳис қилади. Унинг тутган йўли тўғри эканлигига ақли етса-да, унга қарши ин тутали. Сабаби шунки, Акбар бор жойда у эркин бўлолмайди. Адиб Бурҳон тўқиснинг мазкур хусусиятларини сўзда гапирмайди, хатти-ҳаракатлари тасвирида кўрсатади. Бурҳон тўқис образи бир пайтлар образли қилиб айтсак, рангли бўёқда тасвирланган. Унинг анъана тусини олган бир хил қора бўёқда эмас, балки

айрим тутган ишларини кўриб, адолатпарвар одам, қаттиққўллигини давр тақозо қилган дейиш мумкин. Романда унинг бу ниқобли ҳаракатларини очиб берадиган эпизодлар бир талай. Бурҳон тўқис соябон аравада кетаётган бир пайтда йўлда учраган оқсоқ Робининг арзини тинглайди. У қизига севимли бригадир Аҳмадалининг кўз олайтирганлини айтиб, ундаш шикоят қилади. Бурҳон тўқиснинг «А?! Ким дединг?! Қайси беомусини айтаясан? — деган хитобномасига «Ким бўларди, ўша ер юткур... яшамагур Аҳмадалининг-да? — деган жавобини олгач, олдинги плаштидан тушиб, «Ярамас, яна шу қилиғини қилтими?... Сен хафа бўлма, Роби. Нима зарур бўлса, тўғри олдимга келавер, қайтарсам нима десанг де... У юзсини эса... кўриб турасан, жазосини ўзим бераман! Шундай қолдирсам... Бурҳон номимни бошқа қўй!..» дейди. Ҳақиқатан Аҳмадалини ўша кўшнинг ўзида югурдаги Яҳёга айтдириб ҳайдатиб олиб келади. Нима, бу халққа кайишини, унинг дардига қулоқ осиними? Сиртдан қараганда шундай. Лекин масалага ботинан ёндашганда бунинг акси эканлиги аён бўлади. Маъкур учрашувдан бир кун илгарى Акбар ўша Аҳмадали бригадирнинг эри Фронгда бўлган, бир этак бола билан қолган Рихси кеннойиннинг «Ҳой, мегажни! Чик бу ёққа! — деган ҳақоратига ҳам бир сўз демасдан, этакига ёпишган болаларига қарата: «Ҳозир, барака топкур, ҳозир, орқангиздан етиб боролмасам айтинг. Мапави жўжаларни тинчитай, жон амакис», — деб ялпинишига қарамай сочига чанг солиб, отига судратганига чидай олмай Бурҳон олдига бир танобини тортиб кўйишни айтгани келганда, унинг гапига парво ҳам қилмаганли. Ҳамма бир тўғрам нонга зор пайтда, томоша учун ҳовуздаги балиқдрга жиззали нон итқитиб ўтирганди. Мана бугун эса ўзгача муомала. У Робига қатъий қилиб жазо беришини айтар экан, аслида унинг дардига қулоқ осгани учун эмас, балки Аҳмадалининг бу иши Акбарнинг қўлогига чалиниб қолишидан чўчиганидан ва шу баҳона Акбарни ўзига тобе қилиб олишни ўйлаганидандир. Чунки Аҳмадалини Акбарнинг холаваччаси эканлигини билади. Агар оиласи билан кўчирма қилса, холаси Акбар олдига келишини, у эса ўзидан илтимос килишига мажбур бўлиши олдиндан унга маълум. Унинг шуури одамларга панд бериш борасида жуда тез ишлайди. У айтганча бўлади, лекин Акбар Аҳмадалининг гуноҳини бутунлай кечини сўрамайди, балки қонуи асосида жавобгарликка тортишни, у деб бутун оилани бадарга бўлиши ҳеч қандай қонунга тўғри келмаслигини айтади.

Мана, Робиянинг гапига қулоқ солишнинг асл сабаби қаерда. Лекин Робия ундан миннатдор. Бу миннатдорчилигини ҳаммага айтиб юради. Негаки, Бурҳон тўқиснинг пинҳоний ниятларидан у беҳабар. Бурҳон тўқис ечилиши қийин бўлган бир жумбоқ. Ёзувчи буни конфликтлар ечимида жуда ишонарли кўрсатади.

Халол меҳнат эвазига Акбарни «колхозчиларнинг Бутуниттифоқ қурултойида қатнашиб, нақ Калининнинг қўлидан орден тақиб» келганини эшитиб, пичидан зил кетса-да, табриклагани боради. Сабаби, зимдан унга қарши пш тутиб юрганини бошқалар сезиши керак эмас, иккинчидан, ўзининг режасини амалга ошириш — қизиқ устида уни ўз таклифига қўндириши лозим. Бурҳон бунга найт пойлайди. Акбарнинг ҳозирги кайфиятини ички бир туйғу билан сезган Бурҳон унга қарата: «Дўстимсан-а? — деди лабларини чўччайтириб...

— Бўлмасам-чи, — деди унинг кўнгли учуи Акбар хижолат аралани тикайди.

— Дўстим бўлсанг, менинг гапимга бит-та кирасан! Хўп, дейсан! Хоҳласанг, ўзимга паловот (ҳосилот) қилиб оламан! Хоҳласанг, партком қилиб қўймаи! «Агар у таклифига рози бўлса, биринчидан унинг ихтиёри ўзининг қўлида бўларди, иккинчидан, кейинги сайловдаёқ рўйхатлардан тушириб қолдирарди. Шу билан парвоздаги одамнинг қаноти қирқиларди. Мана Бурҳоннинг кишиларга қиладиган яхшиликнинг туб моҳияти. Лекин Бурҳон тўқиснинг мақсади ҳаракатларини билмаган эл у ҳақида бошқача фикрда бўлиши аниқ. Шундан ҳам таклифини Наззандаги колхоз раислигидан тушган Аҳмадали акага бригадирликни ватда қилгач, унинг олдида айтади. Чунки ундан яхшилик кўрган одам Акбар хусусидаги таклифини бошқаларга етказишини олдиндан биллади.

Ҳа, Бурҳон тўқис эл ўртасида яхши ном олишга устаси фаранг. Аҳмадали бригадир бадном қилган қизни дўсти Қодир партизанининг ўғли Пўлатга олиб беришга ҳаракат қилади. Тўйга ўзи беш қўшишга, ҳатто ҳозирча армияга юбормай турини ватдасини ҳам беради. Уни йигитнинг қалбида нима кечаётгани, боши ҳам бўлини, ҳаёти пзтиробда ўтиши билан иши йўқ. Икки оилага ҳомийлик қилиш, дегап ганин олса бўлди. Бироқ бу режаси ҳам амалга ошмайди. Пўлатнинг қалбига қулоқ осан, мақсадли қилинган яхшиликдан юз ўгирадиган, софдил Акбар аралашуви билан бу нияти натижасиз тугайди. Яна азгулик голиб келади.

Адиб Бурҳон тўқиснинг характеридаги ноинсоний,

яъни жамиятимиз ахлоқига, унинг талабларига зид ҳолатларни очиб берар экан, унга ижтимоий мазмун беришга интилади. Колхоз идорасининг кўриниши қуйидагича: «Ярим йил ичида идоранинг шифти-ю, деворлари ганчдан нақшланиб, таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган, айниқса девордаги нақшлар кўзни қамаштирар эди... У шу ёнга кириб одамнинг акси кўринадиган даража силлиқ, оро бериб ишланган бунақа стол-стулларни ҳеч ерда кўрмаган эди. Ҳар биттаси шунақа дид билан ишланганки, унинг олдида бу атроф усталари ил эша олмаслиги аниқ. Тўрдаги катта столнинг оёқлари қуббадор қилиб, ҳар қуббасига биттадан шернинг боши ўйиб ишланганига одам ҳайрон қолади. Бурҳон тўкиснинг ўзи ўтирган орқаси суянчиқли ҳашамдор стул эса, худди тахтга ўхшайди. Бу стулнинг ён суянчиқлари ҳам боягидек қуббали, раис гўё икки ёнидаги икки шерниш бошини силаётгандек ястаниб ўтирарди». Бундай безашдан мақсад, эшикдан келган одамга улугвор кўриниб, шошириб қўйиш. Асарнинг мана шу ўринлари бугунги кунда қайд қилинаётган тургунлик йилларидаги иллатларни ёдга солмайдими. Ахир кейинги йилларда жумҳуриятимиз олий кенгашларида қабул қилинган қонунларида мана шу ҳолатлар, яъни ортиқча дабдабозлик коммунистга хос бўлмаган хусусият эканлиги алоҳида таъкидланган эди-ку. Демак, юқорида таъкидлаганимиздек, адиб қаҳрамонлари фаолияти орқали туғилган конфликтда бугунги кун проблемаларини кўтаради. Адиб мана шу тариқа, яъни сўл қутбдаги образларнинг жамиятимиз идеалларига зид хусусиятларини очиб борасида, ўнг қутбдаги — бугунги кун совет кишининг ҳақиқий сиймосини ўзида мужассамлаштирган кишиларнинг маънавий оламини ҳам очиб боради. Оқибатда иккала қутбдаги хусусиятлар, яъни жамоатчилик инкор қиладиган иллатлар, шунингдек ибрат оладиган фазилатлар қабариб кўринади. Яъни Бурҳон тўкис ва унинг ҳомийларидаги ноинсоний хусусиятлар намоён бўлган ерда, Акбардаги инсоний фазилатлар уни инкори сифатида ўз ифодасини топади ҳамда ҳақиқат тимсоллини касб қилади.

Ҳаёда Бурҳон тўкисга ўхшаганлар якка фаолият кўрсатса, уларнинг сирини тезда ошкор бўлади. Айниқса, бизнинг жамиятда. Шундан улар, юқорида айтганимиздек, якка ҳаракат қилишмайди. Уюшиб олишади. Асарда бу ҳаётий ҳақиқат ўзининг ифодасини топган. Бурҳон тўкисни юқорида қўллаб турадигани бор. У райисполком раиси Ҳожибековдир. Бу шахс усталикда Бурҳон тўкис-

дан ўтиб тушади. Райком қапдай масала қўрилажак бўлса, Бурҳон тўкисга етказиб туради. У масалани биринчи бўлиб кўтариш билан катталар оғзига тушишга маслаҳат беради. Албатта, бекорга эмас. Адиб унинг риёкорлигини хатти-ҳаракатида, гапириш манерасида жуда усталик билан очиб беради. У бирор нарса ундирмоқчи ёки бирор илтимоси бўлса тўғридап-тўғри сўрамайди. Ўзини у кишига жуда яқин олиб, унга фойдаси тегадиган бирор янгилик айтади ёки ишидан бирор камчилик топади. У бу услубини жуда усталик билан ўз ўрнида қўллайдди. Райкомда фронтга ғалла етказиб бериш учун қўшимча ер резервларини топиш зарурлигини ҳам биринчи Бурҳон тўкисга етказди. Лекин Бурҳон бу сафар улдасидан чиқолмади. Бутун колхоз раисларини доғда қолдириб, Акбар янги ташаббус билан чиқди. Бурҳоннинг бедазорларни бузиб, унга ғалла экиш керак деган таклифи ўтмай қолди. Шунда Ҳожибеков унга янги бир қаллобликни ўргатди, яъни ҳеч кимга билдирмасдан, у ерларга ортиқча экин экиб, планни ортиғи билан бажаришни. Бунинг эвазига ўзининг кичкина илтимоси бор. Ҳеч нарса қўлидан келмайдиган жиянини Аччидаги Акбар бошлиқ тракторчилар сафига қўшиб қўйиш. Бу билан унга брон тўғрилаш. Бироқ Бурҳон тўкис бу сафар ҳам унинг илтимосини ўринлата олмайди. Акбар уни олиб қолмайди. Айниқса, Акмални ҳеч хижолат тортмай: «Сиз қўрқманг. Тоғам ЭМТЭСнинг каттаси бор-ку. ўша одам билан гаплашиб қўйганлар. Кейинчалик қоғоз тўғрилаб беришармиш... Сизникидақа қоғоз-да», — дейиши унинг газабини кўзгайди. «Йўқ, ука, бунақаси кетмайди. Ўша раис амакинг бекор айтибди. Аввал тоғангиз меникидақа ҳужжатни бир тўғирлаб берсинлар-да, кейин келасиз!» — деб жўнатиб юборади. Икки қутб ўртасидаги зиддият яна кучаяди. Ёзувчи мана шу тариқа асар заминига сингдирилган конфликтни кескинлаштириб боради. Бу кескинлашишда адабиётнинг вазифаси бўлган инсоншунослик масаласи чуқурлашади. Сўзи қайтган Бурҳон энди очиқча ўч олишга интилади, пайт пойлайди. Тракторчи қизлардан бўлган Муборак тракторини бошқара олмай жарга тушириб юборганини эшитган Бурҳон хурсанд бўлиб кетади. Чунки ўч олишга имкон тутилганди. Мазкур воқеага бир кун ўтмасдан терговчи келади. Бу Бурҳоннинг иши эди. Чунки у район судьяси ва прокурори билан яхши муносабатда, тўғрироғи уларга ўтказиб қўйган эди. Суд Тўлабоевга ўзининг дуалдул отини инъом қилган бўлса, прокурор Имонбердиев устига тўн

ёпган. Мана, ўрни келиб, бу қилган ишлари асқотди. Бир оғиз гапи билан терговчи келади. Ёзувчи мана шу тариқа воқеликка ҳаётий маптиқ бағишлайди. Бурҳон бу сафар ҳам мақсадга эришма олмайди. Акбарнинг продасини буқозмайди, терговчи Оминовнинг сохта маълумот олишга интилиши барбод бўлади. Чунки ҳақиқат енгилмас кучдир. Бу воқеадан кейин Бурҳон рибкорлик пардасини кенгроқ ёяди. Акбарни Ҳожибековнинг ўзига рўпара қилишга, яъни қулаган тракторни унга кўрсатишга интилади. Яна мағлубият. Жамоатчилик олдида ўзигина эмас, суянган тоғи Ҳожибеков ҳам шарманда бўлади. Суянган тоғини бир амаллаб қўнглини кўтариш керак. Шундай қилди: «...у шаккокининг адабини ўзимиз берамиз, мана Яҳё бу ёғини бошлайди», — деди. Бир одамнинг умри ҳисобига, иккинчи, ўзига фойдаси тегадиган одамнинг қўнглини кўтариш унинг учун ҳеч гап эмас. Яҳё югурдаги одамлари Акбар полвонни ҳалок қилишди. Акбар бу ўришда жонини сақлаб қолса бўларди. Чунки у уруғлик бугдой ва қизларни қутқарган ҳисоб эди. «Арава шалдираб узоқлашиб борар. Акбар полвон қизларни қутқарган ҳисоб эди. Энди ўзи булар билан пачакилашиб ўтирмаса ҳам, ҳаю-ҳайт дея отига қамчи босиб жўнаб қолса ҳам бўларди-ю, нимадир уни тутиб турар, чамаси, қочди деган исноддан ҳазар қиларди». Ҳа, Акбар полвон характери учун нусиб, яшаш, ноҳақликни кўрганда индамай кетиш, ўриш келганда оғиз очмай, ўч учун қулай шароит пойлаш ётдир. Ушш дили билан тили бир. Дилида нима ўйласа шунш тилига чиқаради. Бурҳон тўқис қанчалик амалга интилса, у шунчалик элга нафи тегишга ҳаракат қилади. Ташкилотчиликда, ҳаёт тенденциясини англашда, деҳқончилик сирларини билишда Бурҳондан устуи бўлишга қарамай, у амалга, шухратга интилмайди. У шухрат амал билан эмас, балки меҳнат билан келишини теган англайди. Ҳақиқатан ҳам ўз вақтида Бурҳон тўқис олмаган орденни у олди, у сайланмаган депутатликка у сайланди, у бўлмаган райком аъзолигига у бўлди. У жисман ҳалок бўлган бўлса-да, халқ манфаати йўлидаги фидойилиги учун номл абадийлашди. Ўлимидан сўнг колхоз унинг номи билан «Акбаробод» деб аталди. Чунки у ҳақиқат тимсолидир. Тўғри, бу таклифни Бурҳон тўқис ўз одатича усталик қилиб таклиф қилади, лекин у таклиф қилмаганда бошқа бир одам, аниқроғи райкомнинг биринчи секретари Мусамуҳамедов таклиф қилиши муқаррар эди. Чунки асарнинг руҳидан бу нарса сезилиб туради.

Хулоса қилиб айтсак, конфликт асар ғоясини, ёзувчи позициясини ифодалашда, қаҳрамонининг маънавий қиёфасини белгилашда, шунингдек, ҳаёт ва турмуш проблемаларини очишда муҳим роль ўйнайди. Бадий конфликт асар мазмунини, моҳиятини қанчалик белгиласа, унинг шаклини ҳам шунчалик белгилайди. Демак, мазмун билан мутаносиблигини ҳам таъминлайди.

Конфликтнинг табиийлигига эътибор беришдик, ўз навбатида ҳаётни ҳам социологик, ҳам эстетик аспектда таҳлил қилмоқликдир. Иккинчи хил қилиб айтсак, ҳаётни бутун кўриниши ва мураккаблиги билан акс эттирмоқлик, шунингдек, ундаги долзарб проблемаларга автор позициясини сингдирмоқликдир.

Конфликтнинг моҳиятини англаб етмоқлик, унинг ҳаётдаги манбаининг моҳиятини тушуниб етмоқлик, яъни унинг келиб чиқиши ва туғилиш проблемаларини теран фалсафий нуқтаи назаридан таҳлил қилмоқликдир. Агар ёзувчи асари конфликтни мантиқий ва ҳаётий бўлишига ҳаракат қилар экан, биринчидан, у асар воқеаларини ҳаёт воқеалари билан чамбарчас боғлиқликда таҳлил қилган, иккинчидан, унинг бадий тузилишининг ўзига хослигини ҳам белгиллаган бўлади.

Конфликтнинг тури кўп. Чунки унинг манбаи ҳаёт зиддиятларидир. Маълумки, ҳаёт зиддиятларга тўла. Биз кунлик ҳаётда оплавий, ишлаб чиқаришдаги, ахлоқий, руҳий конфликтларга дуч келамиз. Кейинги давр адабиётида бу конфликтлар ҳам ўзининг бадий инъикосини топилади. Лекин ҳаётда яна бир конфликт борки, бу ҳар бир даврда ёзувчи концепциясини белгилашда асосий омилкорлик ролини ўтайди. Бу ҳам бўлса, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги конфликтдир. Бундай бўлиши бежиз эмас, чунки ҳаёт жабҳасида туғилган ҳар бир конфликтнинг замини худди мана шу нарсага бориб тақалади. Шундан ҳам биз, ишимизнинг ҳажминини ҳисобга олиб, шу асосида муҳим конфликт ётган асарларга тўхталдик ва шулар мисолида конфликт ҳақидаги фикримизни илгариги сурдик. Агар фикримизни янада умумлаштириб айтсак, реалистик адабиётнинг проблемаларидан бири, бу бадий конфликт проблемасидир. Чунки унинг моҳиятигачуқур эътибор беришлик, ҳозирги замон адабиётининг ривожига йўл очишликдир.